

Keczán Mariann

**„Mind kántál,
aki sorsot örökölt”**

Keczán Mariann
„MIND KÁNTÁL, AKI SORSOT ÖRÖKÖLT”

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

43.

SZERKESZTI:

Bitskey István és Görömbei András

Keczán Mariann

„MIND KÁNTÁL,
AKI SORSOT ÖRÖKÖLT”

Márai Sándor emigrációbeli
rádiós publicisztikája 1951–56

Debrecen, 2008

© Keczán Mariann, 2008
© DEENK, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1217-0380
ISBN 978 963 473 127 6

Kiadta: a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
Kossuth Egyetemi Kiadója, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Felelős szerkesztő: Cs. Nagy Ibolya
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
Terjedelem: 19,75 A/5 ív
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2008-ban
08-368.

magistro dilectissimo

TARTALOM

Előszó.....	9
Bevezetés	11
I. VÁLSÁGTUDAT ÉS SORSANALÍZIS.....	17
1. Történeti gyűjtőpont	17
2. A válságirodalom hazai recepciója	21
3. Európai leletmentés és szellemi önvédelem az őrjárat irodalomban	48
4. Európaiság és magyarság.....	62
5. Út az önkéntes számkivetésig	66
II. BESZÉD ÉS ÍRÁS.....	77
1. A rádiós szereplés kezdetei	77
2. <i>A Látóhatár</i>	89
3. Új lehetőségek a Szabad Európa Rádióban	94
4. Az 1951–1956 közötti rádiós előadások foglalata	105
A. Publicisztika és medialitás	105
B. A krónikás-szerep fikciója.....	123
5. Márai Sándor, a rádiószerkesztő.....	141
III. A VARÁZSKÖR.....	153
1. Városképek	153
2. Portrék.....	177
A. Az államférfi	178
B. A tudós.....	199
C. Az író	227
3. Az 1956-os kommentárok	269
ÖSSZEGZÉS	291
Felhasznált irodalom.....	295
Függelék	303

ELŐSZÓ

Ha azt hallom: Márai-örökség, számomra néhány hazafelé tartó hajólada jelenik meg a nyílt tengeren. Nem palack, ami rövid életjelet visz a világba, hanem útipoggyász, ami hűséges társa volt egykoron annak, akinek végül megőrizte a titkát. Márai az emigráció kényszerűségéből sajátos bőséget hagyott az utókorra: napi kellékekkel, fényképekkel és hangfelvételekkel, megjelent művekkel és kiadatlan kéziratokkal telt imbolygó hajóladái sorban partot érnek.

Lassan tíz esztendeje annak, hogy személyes küldeményem érkezett. Régi újsághír adta tudtomra, hogy a Márai-hagyaték hazatért, s a Petőfi Irodalmi Múzeumban lelt otthonra. Miután engedélyt és lehetőséget kaptam, átnéztem a letéti anyagot, s szinte azonnal ráakadtam a nekem valóra, az emigrációbeli rádiós publicisztikára. Jelképes, hogy az a görög memoriter, amely munkám során olykor fürge hullámot bodorított emlékezetemben, végül kutatásom tartalmát jelölte meg. A homéroszi rapszodosz még a Múzsát kérte, hogy a „sokfele bolygó”, s „hosszan hanyódozó” férfitörténetét elbeszélje, azét az emberét, aki „sok nép városait s eszejárását kitanulta, s tengeren is sok erős gyötrelmet tűrt a szívében”. Kutatóként a Márai-felolvasások szövegeit fürkésztem, hogyan próbálta szerzőjük „menteni” „saját lelkét” és segíteni a hazában is hontalan „társak hazatértét”.

A feltárást a Debreceni Egyetem doktori iskolájának hallgatójaként végeztem, a dolgozat könyvvé formálását pedig a Debreceni Akadémiai Bizottság díjjal támogatta. Köszönettel tartozom a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársainak, a kutatást hasznos

információival és odaadó figyelmével segítő Varga Katalinnak, valamint a konferencián való szereplést biztosító Mészáros Tibornak; továbbá az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára dolgozóinak, különösen Hanák Gábor, címzetes igazgatónak és Lukács Beának, aki inspiráló gondolataival teljesebb összkép kialakítására sarkallt. Megfontoltam opponenseim, Dobos István és Lőrinczy Huba szakértő véleményét, ennek hatására *Publicisztika és medialitás* címmel újabb fejezetet illesztettem a már meglévőkhöz. Köszönet illeti Görömbei Andrást is, aki figyelemmel kísérte a vállalkozás jelentős fázisait, s elismerésével enyhítette a munka izgalmát. Am a legtöbbet kétségtelenül témavezetőmnek, Márkus Bélának köszönhetek, aki a türelmes együtt-munkálkodás terhét magára vette, mindvégig biztatott, s a készülő szöveg nyelvi botladozásait a kiadás pillanatáig javította.

BEVEZETÉS

Márai Sándor publicisztikájának javarésze az elmúlt évtizedben látott ismét napvilágot. A folyamatos feldolgozás és kiadás első-sorban a második emigráció előtti, főként az *Újságban* és a *Pesti Hírlapban*, valamint a korábban német nyelvterületen megjelent¹ írásait érintette. Az írói hagyaték hazakerült nagyobb és Torontóban maradt kisebb része újabb kutatási területet nyitott meg, az *emigrációbeli rádiós publicisztikáét*². E kötet az életmű e korántsem marginális jelentőségű részét igyekszik a homályból elővonva megfelelő összefüggésbe állítani.

A szakirodalomtól a gazdag és jobbára kéziratban lévő rádiós anyagról alaptalan lenne átfogó értékeléseket várni. A szemelvény jellegű közlés(ek)nek³, amelyek mintegy fellebbentik a fátylat a

¹ Urbán László tematikai szempontú válogatásai 2002-ben jelentek meg a Helikon Kiadó jóvoltából (MÁRAI Sándor: *Tájak, városok, emberek* és MÁRAI Sándor: *Írók, költők, irodalom* címmel), ezt követte az első emigrációban – pontosabban a „vándorévek” alatt – megjelent publicisztika közreadása (KAKUSZI B. Péter (szerk.): *Kitépelt noteszlapok. Márai Sándor összegyűjtött írásai ausztriai és németországi lapokban*. Szeged, 2005.). Az újságírói gyakorlatra reflektáló publicisztikát, interjúkat, nyilatkozatokat, tehát a primer és a szekunder forrásanyagot Méhes László szerkesztette kötetbe (MÉHES László (szerk.): *Márai beszél. Interjúk, nyilatkozatok*. Miskolc, 2004.).

² Kiadatlan naplórészleteket, hangjátékokat, a levelezésből mutatott és dokumentum értékű anyagot tett közzé Szigeti Jenő (*Palackposta Márai Sándortól*. Miskolc, 2001.); a Torontóban maradt rádiós anyagból – töredéke az itthon fellelhetőnek – válogatott Salamon István (*Egyszemélyes emigráció. Márai emlékek – töredékek*. Miskolc, 2004.).

³ A *Műhely* 2000. XXIII. évfolyam 2–3. száma 28, az *Egyszemélyes emigráció* című kötet – ha a félreérthetően pontatlanul datált Magyar irodalom a világ-irodalomban szabadegyetemi előadását, ahogyan az a valóságban elhangzott, 4 darabból álló sorozatnak fogjuk fel, akkor – 19 kéziratot közölt.

közírói foglalkoztató problémákról, egyelőre csak óvatos kritikája⁴ olvasható. Azonban az emigrációs – köztudottan rostált és kivonatolt – naplók műfaji és stilisztikai jellemzőit (Czetter Ibolya), gondolati sajátosságait (Lőrinczy Huba) a korai írott (Kakuszi B. Péter, Fried István) és hangos publicisztikát (Salamon István) feltáró és elemző tanulmányok, valamint Márai személyiség-, kultúra- és történelemszemléletét (Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Fried István, Lőrinczy Huba), (ön)kanonizációját, politikához és nemzetneveléshez való viszonyát (Fried István, Lőrinczy Huba) feldolgozó munkák biztos alapot adnak az ismeretlen területre merészkedőnek. Az organikus ember- és világfelfogást valló, a tömeggel szemben az individuum értékalkotását és -örzését tényként, történelemváltoztatásra való képességét hajlamként és lehetőségként elfogadó-remélő Márai szemléletén az idő nem sokat változtatott. Polgári ihletettségénél és kultúrkritikai alaphelyzeténél fogva érzékenyen reagált a változásra, hol a könyvekhez húzódott közelebb, hol a tapasztalható valóságához, de mindig az élet dualitása: állandósága és változása ragadta meg figyelmét. Az önazonosság védelmében vállalt emigrációs szituáció is lényegében az állandó gondolatok hullámaint erősítette-gyengítette. E tekintetben kiváltképp nélkülözhetetlen a szakmai tény- és vitaanyag ismerete. Tömbszerű egységekben gondolkodva is (Füzi László) szembeötlő a folyamatos szellemi útkeresés, a korai őrzatok (Poszler György) időben való kiterjesztése, a szemlélődés sztoikus hagyományokat elevenítő, végső soron azonban *vita contemplativa* és *vita activa* egymásra játszását megvalósító – a bendai, de általában a korkritikát illető probléma – írói-közírói megoldása, többszörösen átrajzolt mintázata. Márai kapcsán, aki a valóságos-látott világ mögé mindig (mintegy a kagylóhéjakat megőrző mészkőfalba) odavéste annak idealizált formáját (Füzi László), nagyon lényeges a szellemi elődökhöz és kortársakhoz való viszonyát (részben a naplókából, részben a terjedelmes emigráció előtti publicisztikából) felderítő elemzések

⁴ LŐRINCZY Huba: *Műhelyforgácsok és memóriapróbák. Egyszemélyes emigráció Márai [-] emlékek – töredékek*. In: Lőrinczy Huba: *Az emigráció jegyében*. Szombathely, 2005. 233–243.

(Fried István, Lőrinczy Huba, Botka Ferenc), valamint az európai orientálódású magyar kultúráról és irodalomról alkotott felfogásának (Szávai János) ismerete is.

A többirányú filológiai kutatás során alapvetően a második emigráció kezdeti szakaszának a Szabad Európa Rádióban elhangzott előadásait gyűjtöttem össze. Az 1951 októberétől 1956 decemberéig tartó időszak cezúrája nem önkényes, hanem a magyar forradalom kapcsán a rádiót ért, annak sorsát kis híján megpecsételő számonkéréshez kapcsolódik. A primer anyag teljes megismerése miatt egyrészt a Petőfi Irodalmi Múzeumban lévő Márai-hagyatékot, másrészt a Szabad Európa Rádiónak az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtárában őrzött írott, illetve az időközben felbukkanó, az 1956-os hiátust csekély mértékben kiegészítő hanganyagát vizsgáltam meg. Az első esetben a levelezés, a másodikban az egyéb műsorok áttekintése árnyalta személyes kapcsolatok és szélesebb körű működés, valamint a szépirodalmi munkáit értékelő kritika vonatkozásában a képet. A műsorok rendszerében a nagyobb panorámát nyújtó mikrofilmtári SZER-anyag, valamint a Borbándi Gyulával és Thassy Jenővel folytatott beszélgetés adott biztosabb fogódzót. A feldolgozás során megvizsgált 343 kézirat mintegy negyedrésze volt alkalmas arra, hogy Márai Sándor individuumszemléletének emigrációbeli alakulását több szempontból (irodalom, politika, kultúra viszonylatában) megvilágítsa. Az író rádiós tevékenységének hazai előzményeit a *Rádióélet* műsorközléseiből igyekeztem rekonstruálni. Ez utóbbi, noha néhány tucat címen kívül nem sokat tett hozzá a kutatáshoz, mégis azzal a tanulsággal járt, hogy Márai esetében a publicisztika két területe: az újságírás és a rádiós felolvasás, azaz írott és hangzó formájú közlés nem választható el egymástól.

A *Pesti Hírlap* 1936 és 1944 közötti számainak, aztán a válogatott kötetnek, végül a Szabad Európa Rádióban általa jegyzett önálló műsornak az alapos vizsgálata igazolta, hogy az eredetileg Molnár Ferenc nevével fémjelzett s a századelőn oly divatos tárcarovat, a *Vasárnapi krónika* nemcsak túlélte, hanem mértékadásra törekedve élte túl a történelem sorsfordító pillanatait. Márai az öröklött – leginkább a csevegés műfajához társítható –,

az aktuális – vagy annak tartott – eseményekhez kapcsolt megszólalás közvetlen stílusát mély gondolatisággal telítette. Ennek fókuszában pedig – emigráció előtt és után – ugyanaz az „Európa-hit”, ugyanaz a kulturális öntudat világot. Márai credója ugyanis, a másik, az emberi arcú, az értelemtől sugárzó tekintetű Európához fűződő szoros viszonya (*Búcsú*) az emigráció után is érvényben marad. A Szabad Európa Rádióban önálló, hetente elhangzó műsorát ismét a *Vasárnapi krónika* (*Sunday Talk*) rovatcímmel jegyezte. Egy kései visszaemlékezése szerint különösen szerette a „vasárnapi jegyzet”⁵-ek műfaját, mert ezek a közvetlen hangnemű beszélgetésekre emlékeztették. A korábbi gyakorlatot folytatta azzal is, hogy az aktuális politikai eseményekhez, az idő által érlelt szellemi változásokhoz, a gazdag, de mindig gyarapodó irodalmi olvasmányok ismertetéséhez igazította mondani valóját.

A hangzó – ám jobbára kéziratokban megmaradt – emigrációs publicisztika kezdeti szakaszát feltáró-ismertető tanulmány arra vállalkozik, hogy bemutassa az író szemléletét meghatározó gondolatkörök összecsiszolódását, illetve az ezek nyomán kialakuló írói szerepértelmezés emigrációbeli kontinuitását. Feladat és szerep, író és politikum, író és publikum, szellemi ember és spirituális Európa, magyarság és európaiság szempontjából igyekszik árnyalni a köztudatban elfogadott/elképzelt Márai-képet oly módon, hogy az új anyag eredményeit a korábbi írott publicisztika, esetenként a regények állításaival egészíti ki.

Ennek alapján a feltárást követően azokra a történetfilozófiai munkákra reflektáltam, amelyek Európa válságát illetően meghatározták a két világháború között induló esszéíró nemzedék gondolkodását, figyelmét és feladatvállalását. Ezek az európai szellem és magyarság fennmaradásában bízó, mintegy együttes „örjáratra” vállalkozó írók a kontinentális esélyekkel összeforrott nemzeti lehetőségeket latolgatták. Térképi tájékozottsággal tekintettek szét a sötétülő világban, s miközben látéletet vettek, nem mulasztották el összeszedni az értékeket sem. Márainak –

⁵ FURKÓ Zoltán: *Márai Sándor üzenete*. Bp., é. n. 102.

gilleti példa nyomán – a katedrálisok fényhálója mutatja az utat, s ez érleli írói tudatát visszavonhatatlanul a közösségi szolgálatra: a vándorút tapasztalatát sorstársaival megosztva a magyarság szellemi identitását igyekeznek megerősíteni. S azt, amit útirajzaiban és esszéiben (pl. *A kassai őrvár, Rőpirat a nemzetnevelés ügyében, Az író és a nemzetnevelés*) elvi síkon kifejt, az újságírói gyakorlatban mindenki számára érthető módon, morálisan pozitív vagy negatív példákkal világítja meg. Az *exemplum* – az antik történetírói, filozófiai (különösen a Márai által becsesnek tartott sztoikus) és retorikai hagyomány alapján – minden korban alkalmas volt a köznép igényérzetének formálására, a kulturális emlékezet fenntartására, ezért az önkéntes emigrációba kényszerülő, ám az otthoni magyarsággal továbbra is sorsközösséget vállaló és hirdető író gyakran élt vele.

Márai publicisztikája az 50-es évek elejétől – néhány tucat, folyóiratban (pl. *Látóhatár, Szabadság*) közölt írást leszámítva – a Szabad Európa Rádióban elhangzó felolvasásokra koncentrálódik. Önálló rovata mellett egyéb műsorokban könyvismertetéssel, illetve néhány hangjátékkal is jelentkezik. Két alkalommal pedig bizonyíthatóan közelebb húzódott, legendás távolságtartását mintegy cáfolva, a rádió munkájához. Először a kezdeteknél, amikor elvállalta a *Szabadegyetem* szerkesztését. Ehhez kapcsolódik saját, négy előadásból álló sorozata – *Magyar irodalom a világirodalomban* –, amely a korai időszak az író leginkább foglalkoztató problémáját tárgyalja, s ezért a teljes anyagban kitüntetett helyet érdemel. *A mi az oka, hogy a magyar irodalom és kultúra Európában lábra nem tudott kapni* kérdése és tapasztalata négy évvel később, a magyar forradalom kapcsán, a „*miért hagyta egyedül a Nyugat legnagyobb megpróbáltatásai közepette, az európai eszméért küzdő magyarságot*” felelősség latolgatásává sűrűsödik.

Az 1951 és 1956 közötti időszak előadásai – azzal együtt, hogy kezdeti és végponton az írói-krónikási tevékenység hasonlóan aktív – varázskörbe rendeződnek, ugyanis a nyitó és záró olasz városképek és a közbül megrajzolt „emberkatedrálisok”, a politikusok, a tudósok, az írók szellemi portréi ugyanazt a gondolatot

idézük fel: a kétségek ellenére maradt-e még valami az európai kultúrából, s ha igen, vajon van-e annyi ereje, hogy a hozzá feltétlen és szoros szállal kötődő kis népeket, többek között a magyarságot megtartsa.

I. VÁLSÁGTUDAT ÉS SORSANALÍZIS

1. Történeti gyújtópont

Az első világháború és az azt követő mintegy két évtized az európai köztudatban drámai nyomokat hagyott. A kataklizma nem kímélte a tradíciókat; sem a nagy, fényes múltú államok, sem a kis nemzetiségek hagyományait nem hagyta érintetlenül. A folyamat szempontjából már a XIX. század vége is jelentős dokumentumokat produkál. Az előzmények között szerepel egyrészt a nagyarányú technikalizálódás, másrészt – és ez a nyomatékosabb – a szövetségi rendszerek létrejöttével a kontinens érdekszférákra bomlása. Egyes szerzők a párizsi kommün (1871) bukásához kapcsolják a „polgári Európa egyetemes válságát”¹. Ettől kezdve ugyanis a nagyhatalmak a *status quo* fenntartására törekszenek. „...1882-ben létrejön Németország, Ausztria és Itália védelmi szövetsége, a hármas szövetség. Franciaország, Anglia és Oroszország megalakítja a hármas antantot. A balkáni válság idején a helyi osztrák–szerb ellentétet addig duzzasztják ezek az *egyszerre laza és gúzsba kötő szövetségek*, míg Európa megállíthatatlanul az első világméretű konfliktusba rohan: Ausztria Oroszország védencét, Szerbiát fenyegeti; Németország Ausztriát támogatja, az angolok és a franciák pedig Oroszországot. Az európai nagyhatalmak érdekellentéte korábban a kontinensen kívül eső területeken, gyarmatosító hódításokban nyilvánult meg, most azonban nagy háborút, igazi »európai polgárháborút« indított el. Ezzel elkezdődött Európa hanyatlása...”² Nyilvánvaló, hogy az erőgyen-

¹ UNGVÁRI Tamás: *A modern irodalom válasszútjain*. Bp., 1984. 9.

² Jean-Louis PANNÉ: *Európa, Európák*. In: *Az európai öntudat írói*. Bp., 1999. 13.

súlyi politika az érdekszférák közötti súrlódások miatt nem hozhatott végső megoldást. Az első világháború kronológiájából a továbbiakban az 1917-es esztendő emelkedik ki, amikor az amerikai hatalom segítséget nyújt a kontinens nyugati részének – s ez a két világháború közötti időszak első felében mintegy feledteti a háború által involvált bomlást, és keserűség helyett reményt kelt a jövőre nézve –, a keleti részen pedig összeomlik az orosz birodalom. A központi hatalmak bukásával az Osztrák–Magyar Monarchia is darabokra hullott. A versailles-i szerződést követő békekötések – François Furet szavaival – „...sokkal inkább európai forradalmat jelentenek, mint európai békét. Kiradírozzák a XIX. század második felének történelmét, hogy soknemzetiségű államokat szabdalhassanak össze, amelyek csak az Osztrák–Magyar Monarchia hibáit ismétlik meg; éppoly megosztottak új határaik között, mint amilyen megosztottak a régiek között voltak, és még ellenségesebb szenvedélyek választják el őket egymástól, mint amilyenekkel a germán vagy a magyar uralom iránt viseltettek. A szövetségesek a nemzetiségi elv nevében miniatürizálták a nemzeti gyűlöleteket”³.

Trianon – a magyarság mintegy egyharmadát szakítva el határjától – a történelmi Magyarország határait szűkítette a környező államok javára. A veszteség, ami az országot érte, nemcsak mennyiségi, hanem minőségi vonatkozásban is súlyos volt. A nemzeti identitászavar a határ mindkét oldalán általánossá vált: az innenső részen maradottakat az Európához való tartozás, a kívülrekedteket pedig a Magyarországhoz és Európához való kettős kötődés foglalkoztatta. A háborús szenvedések és az elszakíttóság ténye mellett a felmerülő és létünk alapjaira irányuló kérdéseket további nyomatékkal hangsúlyozták az európai filozófiában és irodalomban megjelenő krizeológiai írások, amelyeket szinte külföldi megjelenésükkel egy időben ismertettek a hazai lapok. Ezek a recenziók több szempontból is figyelemre méltók: egyrészt tükrözik a magyar tudományos élet töretlen európai kapcsolatát, másrészt a két világháború között színre lépő új írónemzedék

³ François FURET: *Egy illúzió múltja. (Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról)*, Bp., 2000. 100.

műfajváltására is magyarázatot adnak. Az esszé, e „sokhasadású forma” – ahogy Cs. Szabó László *Nyugat*-beli írásából kiderül – idővel megszabadulván legnagyobb gyöngéjétől, a modortól, „megőrzi egy korszak zilált kíváncsiságát, összehasonlító szenvedélyét s megszerzett tulajdonságként örökíti át az irodalmi őrszolgálat ösztönét”⁴. A *Műfaj és nemzedék* két – a *Nyugat* hasábjain és a kötetben megjelenő – változata között van egy lényeges különbség: ez pedig témánk szempontjából is figyelmet érdemel, hiszen Márai erősen hangsúlyozott alakja és példája a végleges szövegből teljesen kimarad. Mi lehet ennek az oka? Talán a kötet kiadásának dátuma adhat erre választ. Mindenesetre Cs. Szabó László az írást átdolgozta, kihagyta azokat a részeket⁵, amelyek Márai irány- és példaadó szerepére hívták fel a figyelmet, arra a mozdulatra, amellyel kortársainak reményt és egyben jelt adott, „hogy a szellemi betegségek még nem marták szét a napnyugati értelmet. Ex occidente lux.”⁶ A kötetben közölt esszé tehát a műfaj születését a világválsághoz, a visszhangtalan időhöz köti, ezzel magyarázza monologikus jellegét, mélyen búvó problémákra való rákérdezését és ezzel együtt sűrű gondolatiságát, amely első fokon a szellemi szolgálat eszköze, végső soron pedig hittétel Európa megtisztulása, fennmaradása, egy „új emberiség” jövője mellett. Az esszé „etizálódik”, lüktető morális tartalommal gazdagodik.

⁴ CS. SZABÓ László: *Műfaj és nemzedék*. In: *Levelek a száműzetésből*. Bp., 1937. 89., az írás megjelent a *Nyugat* 1936. 7. számában is.

⁵ CS. SZABÓ László: *Műfaj és nemzedék*. In: *Nyugat*. 1936. XXIX. évfolyam, II. kötet, 20.: „E műfaji áttörés sokat köszönhet Márainak. Ő írta a legizgalmasabb magyar »monologue interieur«-öket. Idegesen ösztökélő, váratlan monológokat; a kifülő olvasót nem hagyja vesztegelni, türelmetlenül megérinti a vállát s int, hogy menjenek már. Sohasem melegednek össze, az író nem örök utitárs, csak okos, udvarias, tartózkodó idegenvezető, nem is titkolja, hogy akármikor szívesen elszakad. Már át is ment az úttesten, a szomszéd utcába tart s nem érzi, hogy a háta mögött egy kéz még marasztalóan felemelkedik. Legújabb könyve, a *Napnyugati Őrjárat* egy párisi és londoni út fölött egyetlen lélegzetvétellel elmondott monológ. [...] Ösztönösen csak a társadalmi funkció érdekli. Az efajta kíváncsiság fáradhatatlan értelmi munkát, görcsös éberséget követel s Márai stílusát már régóta csakugyan a szakadatlan odafigyelés jellemzi.”

⁶ Id. 22.

Poszler György az „esszéista nemzedék” portréjának fontos vonásaként emeli ki a nemzeti karakterológiából, végzetkutatásból és váteszhitből felépülő „literátori felelősségpszichózist”⁷, amely a történelmi helyzet megkívánta viszonylatanalízist⁸ – a magyarság kapcsolata múltjával, a szomszédos népekkel, Európával – elméleti síkon kísérli meg újragondolni. Az esszé a hazai tradícióban a filozófia „nemzeti-társadalmi szerepét” is ellátta – ennek irodalomtörténeti bizonyítékául Poszler az esszéirodalom három korszakát eleveníti fel – a reformkort (Kölcsey, Eötvös), a XIX. század második felét (Kemény, Péterfy) és a századforduló és századelő második reformkorát (esztétikai-bölcseleti: Lukács György; kritikai-szaktudományi: Fülep Lajos; lírai-morális: Babits Mihály) –, majd a negyedik hullámot képviselő „esszéista nemzedék” tevékenységét a „lírai-etikai pótfilozófia” körébe utalja, hiszen műfajuk a nemzeti önvizsgálat eszköze. Az esszé további műfaji problémája jelentkezik abban, hogy nemcsak a rövidebb, de a hosszabb lélegzetű, önvallomásos jellegű írásokat is asszimiálja, ily módon tágítva a formai kereteket, érintkezve egyéb műfajokkal (pl. napló).

E műfajttörténeti kitekintéssel elsősorban azt a kontinuitást igyekeztem főbb vonalában vázolni, amely az európai válságirodalom hazai befogadását követően egy esszéíró nemzedék tevékenységének irányát, ezen túlmenően pedig – s erre utal Cs. Szabó László is – egy „örjárat irodalom” kialakulásának útját jelzi. A továbbiakban azokat a krizeológiai írásokat vizsgálom, amelyek jelentős mértékben meghatározták a két világháború közötti szellemi életet –, s egyszersmind kimutathatóan jelzik Márai Sándor tájékozódását is. Az említett nyomvonalat követve a válsághangulatra és -irodalomra reflektáló esszékből és örjá-

⁷ POSZLER György: *Illúzió és értelem*. (Vázlat az „esszéista nemzedék” portréjához) In: Poszler György: *Eszmék – Eszmények – Nosztalgikák*. Bp., 1989. 341.

⁸ Id. 342. „Ezt a tájékozódást, végiggondolást, átfogalmazást, a helyzetmeghatározás elméleti igényét vállalja a magyar esszé a húszas és harmincas években. A húszas évek illanó békeillúziójában lágyabban és líraiabban. A harmincas évek sűrűsödő háború-előérzetében keményebben, etikusabban.”

rati írásokból gyűjtök egy csokorra valót, éppen annyit, hogy világosan megmutassam ezek, illetve a Cs. Szabó László által utalva-törölve kiemelt Márai tevékenységének lényegi vonásait.

2. A válságirodalom hazai recepciója

Hamvas Béla *Modern apokalipszis* című, 1935-ös esszéjében a válságirodalmat rendszerezve a nietzschei életmű zárókö(ny)vére, *A hatalom akarásának* jelentőségére hívja fel a figyelmet: „Annál – írja –, amit Nietzsche az »Európai nihilizmus« és »Az eddig legmagasabb értékek bírálata« című fejezeteiben mond, többet, lényegesebbet azóta sem tudott mondani egyetlen szerző sem.”⁹ Hamvas azon az alapon, hogy a nietzschei nihilizmust alapvetően a vallás válságaként, a transzcendenciával való kapcsolat hiányaként értékeli, és a krízis minden egyéb (politikai, társadalmi, gazdasági, művészeti és filozófiai) megnyilvánulási formáját ennek „függvényeként” értelmezi, végső fokon a Nietzsche-követők sorába utal valamennyi író, akik a krízist valamilyen szinten analizálták. Érzékletes-organikus metaforája, a sejtnagyobbodás *A világválság* (1937) című rendszerező katalógus-esszéjét gazdagítja, amelyben már a krizeológia korszakainak elkülönítésére is vállalkozik: „az első a profetikus krízis-művek kora a világháború végéig; a második a világháború végétől, Spengler könyvétől, az amerikai pénzválság kitöréséig; a harmadik korszakot a szekularizálódás korának lehet elnevezni, mert ekkor a világsajtót elárasztották a legkülönbözőbb művek, amelyek a válság okát hol itt, hol ott keresték, nagyobbára tüneteiben írták le, és részleteit tárták fel. Az első korszakban a művek uralkodó hangja filozofikus; a második korszakban a válság kulturális és történeti szempontból íródik le; a harmadik kor válságműveinek magatartása főként politikai, társadalmi és gazdasági.”¹⁰ Bár Nietzsche mint

⁹ HAMVAS Béla: *A világválság*. Bp., 1983. 18.

¹⁰ Id. 80.

„mérlegelő-kísérletező szellem” a két évszázaddal később bekövetkező pusztulást jövendőli, több helyütt figyelmeztet arra, hogy megállapításait német tapasztalatai alapján vonta le: „a német kultúra vonatkozásában mindig is az alkony, a hanyatlás érzése vett erőt rajtam. – És ezért viselkedtem gyakorta méltatlanul az európai kultúra egész jelenségével szemben, mert úgy éreztem, hanyatló kultúrával van dolgom.”¹¹ Az európai nihilizmus, „a legfőbb értékek elértéktelenedése” a kultúrából a civilizációba való modern kori hanyatlást, ugyanakkor egy új – magasabb szintű – kultúra lehetőségét indikálja. A kései Nietzsche rendszerének individuuum és csordaszellem, erő és gyengeség, mélység és felszínesség, kvalitás és kvantitás, kultúra (épület) és civilizáció („förtelmes gépezet”) stb. fogalmi ellentétei már Spengler és Ortega gondolatvilágát előlegezik. Nietzsche a modernséget a rosszul működő gyomorhoz hasonlítja, amely éppen azáltal, hogy ösztönösen tiltakozik az étel befogadása ellen, veszít emésztőerejéből. Eszerint a modern ember sem képes már az élmények átélésére: „az ember mesterségesen igyekszik »tükörré« kiigazítani természetét; érdeklődik, de csak közvetlenül a dolgok felszínén”¹². Nietzsche az élet legjellemzőbb területen érzékeli a nihilista áramlat jelenlétét, mégis állítja, hogy „az európai pesszimizmus még csak a kezdet kezdetén tart: még nem jellemző rá az a szörnyű, merev, üveges tekintet, amelyben a semmi tükröződik, [...] sok még benne a »csinált« és kevés a »lett, keletkezett«”¹³.

Hamvas a nietzschei alapproblémának nem a destruáló, sokkal inkább konstituáló jellegét ragadja meg, s ezzel együtt – éppen a válságtünetek megmutatása által – a *nevelő filozófus* alakját emeli ki: „ami Nietzsche gondolkozásában kitűnik, az nem az ő vallásrombolása, hanem éppen ellenkezőleg, az ember tudatára jut annak, hogy Európa milyen megrendítő vallástalanságba esett. Nietzsche [...] volt az, akinek kritikájában a legmélyebben érezni a vallás nélkül való élet teljes terméketlenségét és tarthatatlanságát”¹⁴. Abban, hogy Hamvas erre a következtetésre jutott,

¹¹ NIETZSCHE: *A hatalom akarása*. Bp., 2002. 49.

¹² Id. 44.

¹³ Id. 25.

¹⁴ HAMVAS Béla: i. m. 19.

vélhetően nem kevés szerepe van annak a ténynek, hogy ő már megtapasztalta a Nietzsche által rögzített európai nihilizmus kibontakozását, látta hatását: hogyan ömlött egyre szélesedő mederbe a főként az első világháború után kibontakozó, korkritikát rögzítő irodalom, és látta azt is, hogy az általánossá váló válsághangulattal szemben kortársai – európai és magyar szellemi emberek – együttes erővel tiltakoznak. Már az 1880-as keltezésű *Emberi – túlságosan is emberi*ben találunk példát arra, hogy Nietzsche nemcsak egyszerűen megállapította a krízist, hanem – ahogyan azt Hamvas is jelzi – egyfajta, a szellem emberei számára valószínűleg az egyetlen megoldást javasolta a pusztulás és őrzés motívumát egybekapcsoló 245. passzusban: „A kultúra úgy keletkezett, mint valami harang, amelyet durva közönséges anyagból készült köpeny alatt öntöttek: a hazugság, az erőszak, minden egyes egyén és minden egyes nép végtelen méretű szövedéke ez a köpeny. De vajon nem jött-e el az ideje, hogy eltávolítsuk a köpenyt? Kihűlt már a folyékony fém, biztonságosak már a jó, hasznos ösztönök, az elnéző, megbocsátó kedély szokásai annyira, hogy semmi szükség már a metafizikára és a vallások tévedéseire, nincs már szükség ember és ember, nép és nép között az erőszak legszilárdabb kötőanyagára? – E kérdés megválaszolásában nem segít nekünk isteni sugallat: saját belátásunkra támaszkodva kell megadni a választ. *Az ember földi sorsának kormányzását túlnyomórészt maga az ember vette kezébe, »mindentudásának« éles szemmel kell őrködni a kultúra további sorsa fölött.*”¹⁵

Nietzsche szerint bár az ember saját szemében sokat veszített emberi méltóságából, még nem vált nihilistává. A változás akkor következik be, ha önnön értéktelenségének hite akarategyengeséget és cselekvésképtelenséget idéz elő, az ember szívesebben szembesül az öntudatlannal, a semmivel, mint az étellel, a hagyománnyal, ami számára már nem bír abszolút értékkel, nem jelent számára fogódzót. A hanyatlás, a dekadencia Nietzsche szerint önmagában nem ítélandó el, hiszen az élet része. Abban

¹⁵ NIETZSCHE: *Emberi – túlságosan is emberi I–II*. In: Nietzsche: *A vándor és árnyéka*. Bp., 1990. 177–178.

az esetben viszont, amikor az emberi tudat egyedüli meghatározójává válik, elősegíti az életszerű kiapadását, a tartalomnélküliséget. Nietzsche korában a válság valódi arcát még nem fedte fel. A maszk alól azonban elő-elővillant valami abból a tartalomtól, ami Spengler történetfilozófiájának már az alapját adta.

Az *Untergang des Abendlandes* (*A Nyugat alkonya*) első kötet 1918-ban, a második pedig 1922-ben jelent meg. Spengler Nietzschét és Goethét említi szellemi elődeiként. Az előbbinek az európai nihilizmus fogalmait, az utóbbinak pedig az organikus világszemléletet köszönheti. A goethei „*Urphänomen*” tartalmi kapcsolata az arisztotelészi *entelecheiával* nemcsak magának Goethének volt szembetűnő – bizonyítják ezt az Eckermannal folytatott beszélgetései –, hanem a spengleri elméletnek is szerves részévé vált. Kultúrformológiájában nem egységes emberi kultúrát, hanem önmagukban zárt kultúrköröket vizsgál, amelyek a növények és az állatok mintájára keletkeznek, élnek és elmúlnak. „E kultúrák mint a legmagasabb rendű élőlények fenséges összevisszaságban tenyésznek, mint virágok a mezőn. Ezek – a növényekhez és az állatokhoz hasonlatosan – a goethei élő, nem pedig a newtoni holt természethez tartoznak. A világtörténelemben az organikus formák örök megformálódásának és átalakulásának, csodálatos keletkezésének és elmúlásának képét látom.”¹⁶ A spengleri koncepció szerint a kultúráknak létezik egy közös ősfarmája, „amely – mint formaeszmény – az összes egyedi kultúra alapját is képezi”¹⁷. Egy-egy kultúra lényegi tulajdonsága, hogy saját történelmében bontakoztatja ki a benne szunnyadó lehetőséget. (Sajátos kultúrtípusokat hoz létre, az antik vagy apollóni, a nyugati vagy fausti és az arab vagy mágikus formát.) „S ez a beteljesedés ugyanazt jelenti, mint a vég.”¹⁸ A kultúra, Spengler szerint, mint a világtörténelem ősjelensége¹⁹ képes megmutatni a jövőt. Nyugaton már a beteljesedéshez közeledik, s miután

¹⁶ Oswald SPENGLER: *A Nyugat alkonya*. Bp., 1995. 50.

¹⁷ Id. 185.

¹⁸ Id. 185.

¹⁹ Id. 185. „Ősjelenségnek azt nevezzük, melyben a létrejövés eszméje a maga tisztultságában tárul a szemünk elé.”

azt eléri, „hirtelen megmerevedik, elsorvad, vére megalvad, erői megtörnek – civilizáció lesz belőle”²⁰. Spengler a kultúrák szűkségszerű hanyatlásának gondolatával – a tünetek leltározásával (racionalizmus, technikai haladás, kozmopolitizmus, nagyvárosok kialakulása, demokrácia) –, és főként az addig uralkodó Európa-központú történelemszemlélet felfüggesztésével újította meg a krizeológiát.

Magyar recepciója szinte a német megjelenéssel egyidejű²¹. Cs. Szabó László szerint egy kései krónikás az 1920-as évet egyenesen *annus spenglerianus*nak titulálhatja, hiszen „amihez az író gyönge, a bölcsező elég kegyetlen. Először ő meri kimondani, hogy az európai műveltség múlandó”²². Spengler azonban a hanyatlás rögzítésén túl – s e tekintetben Valéry is csak követője – leltározásra, helytállásra és a megoldás keresésére serkenti a szellemi emberek java részét: „ebbe az időbe születünk, és bátran meg kell járni utunkat. Nincs más lehetőség, mint helyünkön kitarítani, remény nélkül, a menekülés hite nélkül...”²³ – írja Hamvas Béla. S ugyanezt vallja Németh László 1934-ben a *Jahre der Entscheidung* (*A döntés éve*) olvasása után: „Az élet veszély, s veszélyre teremtett lelket kíván. Az embernek, mint az atlétának »formában kell lennie«; az önfegyelmzés állandó gyakorlatával kell fenntartania ezt a »formábanlét«-et. Az emberhez méltó élet: készenlét és helytállás”²⁴. Ez a hang azonban nemcsak Spengleré, kísértetiesen visszhangozza Nietzsche *amor fati*ját.

²⁰ Id. 188.

²¹ Az *Athaeneum* főszerkesztője, Pauler Ákos már 1920-ban *Új kultúrfilozófia* című írásában a mű értékei (kultúrák párhuzamosságának tana, „a három alapvető kultúrtypus felfedezése és szabatos körülhatárolása”) mellett az alapvető hiányosságokra (az arisztotelészi entelecheia-fogalom félreértésére, a torz konklúzióra) hívja fel a figyelmet. A *Nyugaton* részint a hanyatlás okainak feltáratlanságát (PAPP György: *Közép-Európa kultúrproblémái*) hiányolják, részint a kimondhatatlan szóvá tétele, a megoldást sürgető hatása miatt méltatják (Bóka László).

²² CS. SZABÓ László: *Fegyveres Európa*. Bp., 1940. 9.

²³ HAMVAS Béla: *Modern apokalipszis. (A világhkrízis irodalma)* In: *A világváltság*. Bp., 1983. 13.

²⁴ NÉMETH László: *Három kortárs*. In: *A minőség forradalma, Kisebbségben*. I. kötet, Bp., 1992. 296.

Márai Sándor²⁵ 1936-ban az *Előszó egy földrészhez* című eszszéjében megjegyzi, hogy tizenöt évvel ezelőtt Spenglernek még volt témája, hiszen láthatta Európát, „amely egységesen készül a pusztulásra; ma módosítani és részletezni lenne kénytelen tragikus szemléletét”²⁶, hiszen az Eszme helyett már csak nációkat nevelő földrészt láthat a kései látogató. A spengleri gondolat legmarkánsabban a *Napnyugati őrjárat* első lapjain jelenik meg: „Megnézem még egyszer Napnyugatot – ennyi e banális-kalandos utazás értelme – megnézem még egyszer, amennyire lehet s tőlem telhető alapossággal; megnézem az ismert, meghitt és nagyszerű tájat, mintegy házi használatra, iparkodom majd láttelepet venni fel a betegről. Mert azt hallom, beteg. Sokan és nyugtalanító rikkácsolással adnak elő »Európa alkonyá«-ról. Milyen szerencse, gondolom, hogy nemrégem olvastam Spenglert, felidézem Európa kórképének jellegzetes tüneteit; a könyv sokkal időszerűbb ma, mint volt tíz év előtt, mikor először akadtam össze vele, a könyv átkozottul aktuális, adatait nem tudom cáfolni többé, következtetései félelmetesek, valószínűek.”²⁷ A civilizációba átmeredő kultúra egyik legjellegzetesebb tünetéről, a spengleri idő-pánikról megállapítja, hogy egyrészt a gondolat és a vonatkozó példák összekapcsolása kitűnő rendszerező képességre vall, másrészt az időszemlélet változását is plasztikus eszközökkel ábrázolja. Márai Spengler azon elgondolását követi, hogy az adott kultúrát az abba való tökéletes behelyezkedéssel szemlélje, hiszen akkor az a legvégső lényegét tárja fel előtte. „Az élő kultúra lebeg az időben, így vélekedik Spengler; a civilizációba átmeredett kultúra egyre kisebb időegységekkel dolgozik, s a rekord pillanata, az a pánik! Így Spengler. Ezért lassan utazunk majd, kerülünk minden pánikot, ógyelegve járjuk be a napnyugati birodalom tájait.”²⁸ Márai az élő kultúrát, nem pedig a halott civilizációt kereste. A „spengleri

²⁵ A Spengler-hatást illetően Kakuszi B. Péter az első emigráció jelentőségét emeli ki. Vö. KAKUSZI B. Péter: *Márai Sándor és Németország*. Pécs, 2001. 13–15., ill. 47.

²⁶ MÁRAI Sándor: *Előszó egy földrészhez*. In: *Márai Sándor: Vasárnapi krónika*. Bp., 1994. 13.

²⁷ MÁRAI Sándor: *Napnyugati őrjárat*. Bp., é. n. 11–2.

²⁸ Id. 30.

örökség” az élet minden területére kiterjedő láttelelet és a rohanó idő rögzítésére hívja az író. *Az óra* című, 1941-es írásának alapgondolata is ide kapcsolódik: a nagy kultúrák távlatokban érzékelik, a hanyatló civilizációk stopperórával mérik az időt. Nyilvánvaló a vonzódása a letűnőben lévőhöz: „A klepszidra hallgat. Mutatóival ezt mondja némán: »Vigyázz, eljön a te órad is!«”²⁹. Az óra-példázat gyökerei Leibniz *Monadológia* (1714) című munkájáig nyúlnak. A német filozófus szerint a világban az öntevékeny monaszok³⁰ által megvalósuló, eleve elrendelt harmóniát szemléltetik az egymással szinkronizáltan működő órák. Márai 1945-ös *Naplójának* első lapjain az oroszok „óragyűjtésével” kapcsolatban ismét rögzíti Spengler-élményét. „E napokban, mert éppen nincs más könyv a kezem ügyében [...] megint Spenglert olvasom. A szakaszt, amely bizonyítani szeretné, hogy a görög, a latin – s bizonyosan a kínai és az asszír – kultúra embere közömbös volt az időmérték iránt. A napóra végül is más időt mutatott, mint később a homokóra vagy ma a másodpercmutató... A szerkezetes óra tökéletesedése már összefügg a gépi civilizációba átmeredő, veszélyeztetettől áthatott, »pesszimista« nyugati kultúra emberének

²⁹ MÁRAI Sándor: *Az óra*. In: Márai Sándor: *Vasárnapi krónika*. Bp., 1994. 156.

³⁰ G. W. LEIBNIZ: *Metodológia*. In: *Válogatott filozófiai írásai*. Bp., 1986. Leibniz – a percepcióval és emlékezettel rendelkező – lélekről megállapítja: „Az összes egyszerű szubsztanciát vagy teremtett monaszt *entelekheiáknak* is nevezhetnénk, mert van bennük bizonyos tökéletesség (*εχουσι τό εντελες*), és valamiképpen elégségesek önmaguknak (*αυτάρκεια*), aminek következtében ők a forrásai belső tevékenységeiknek, és ők maguk, hogy úgy mondjuk, testetlen automaták” (310). A test kapcsán utal az analógiára: „minden egyes élőlény szerves teste egyfajta isteni gépezet vagy természetes automata, amely mérhetetlenül felülmúl minden mesterséges automatát” (320); majd a testlélek tökéletes egyesülését az eleve elrendelt isteni harmóniában véli felfedezni: „A lélek is, a test is a saját törvényeit követi, de mégis találkoznak az összes szubsztancia előre megállapított harmóniájának következtében, mivel valamennyien egyazon világegyetem megjelenítései” (323). Márai kapcsán érdemes utalni az óra és a malom Leibniznél is meglévő lényegi megfeleltetésére: „Képzeljünk el egy gépet, melynek szerkezete lehetővé teszi, hogy gondolkodjék, érezzen és percepciói legyenek, és képzeletben növeljük meg akkorára – arányait változtatlanul hagyva –, hogy beléphessünk a gépbe, mint egy malomba” (310).

rekordvágyaival és szorongásaival.”³¹ A szorongás érzete adja a logikai alapját az időmérő szerkezet és a malom azonosításának: „...néha hallom az időt, mint egy nagy szerkezetet, mely lassan leng és forog óriási, fénylő kerekeivel és lengő, olajosan síkos fémrúdjaival, dohogva és egyenletesen, s örül valamit, üzemanyagot fogyaszt, és kész termékeket dob a világba, s különös áttételekkel forgat gépeket, embereket, napokat, holdakat és csillagokat. Olyan közömbös és céltudatos! Gyárt tárgyat és életet, s végül összemorzsolja gyártmányait. Nem hallod? Itt zúg valahol, benned és a közelben, mindenütt, üzemszerűen és csendesen”³². A mindent meg- és felőrlő idő, illetve ehhez kapcsolódóan a létbe, pontosabban az „idő térfogatába” vetett ember képzete a válságos idő³³ ábrázolásának plasztikus eszközei. A Spengler-hatás sajátosan tömör alkotói summázatának tarthatjuk Márainak azt a gondolatát, amely az emberi lelket időmérő szerkezetként posztulálja. „Ha lehet csillagok fényét fényképezni [...], miért ne lehetne visszahatolni az idő cselekményébe? Alkalmas műszereken múlik az egész. Ez az alkalmas műszer birtokunkban van: a lélek.”³⁴

A 30-as évek nagyhatású spanyol egzisztencialista filozófusa, José Ortega y Gasset az *Atlantisz* című esszéjében hivatkozik a spengleri mű³⁵ spanyol fordításának előszavára, ahol már korábban megjegyezte: „a szerző gondolatai kivétel nélkül a levegőben lógnak, ha még oly átütő erejű kifejezést is tud adni nekik”³⁶.

³¹ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 7.

³² MÁRAI Sándor: *A szerkezet*. In: *A négy évszak*, Bp., 2000. 54.

³³ Vö. 1956. október 23-i aforisztikus naplójegyzete: „Isten malmai gyorsan őrlnek.” In: *Napló 1945–1957*. 307.

³⁴ MÁRAI Sándor: *Az idő*. In: *A négy évszak*. Bp., 2000. 30.

³⁵ Spenglerrel való polémiája nemcsak ebben az esszéjében, hanem *A tömegek lázadásában* is megmutatkozik: „Az utóbbi években sok szó esett Európa hanyatlásáról. Könyörgők, ne legyenek olyan naivak, hogy ha Európa vagy a Nyugat hanyatlásáról hallanak, mindjárt csak Spenglerre gondolnak. Már könyvének megjelenése előtt is mindenki emlegette a hanyatlást, s közismeretlen épp annak köszönheti sikerét a mű, hogy a legkülönfélébb okokból és értelemben már mindenki fejében ott volt ez a sejtelem vagy aggodalom.” (ORTEGA Y GASSET, Jose: *A tömegek lázadása*. Bp., 1938. 129.)

³⁶ ORTEGA Y GASSET, Jose: *Don Quijote nyomában*, Atlantisz, h. n., é. n. 95.

Kétkedik abban is, hogy a kultúrák egymástól függetlenül létezhetnek, amint ezt Spengler mellett Frobenius is állítja. „Ha Frobenius és Spengler nem hagyták volna el a tisztán történelmi empirizmus területét, ahol elméleteik termékenyek és találóak, teljesítményük mintaszerű lenne. De mikor gondolatainknak metafizikai, vagyis abszolút értelmet akartak adni, meghamisították saját gondolataikat. Nem oldják meg sem »a kultúrák« történelmi kérdését, sőt még »a való kultúra« filozófiai kérdését sem állítják fel, hogy mi az utóbbi morális normája, szépségeszménye stb.”³⁷ Ortega ezek után arra tesz kísérletet, hogy a történelemnek, eloldván azt a kultúrkör-elmélettől, újra értelmet³⁸ adjon. Érzékeli „az európai látóhatár legnagyobb válságát”³⁹, aminek csakis a perspektíva kitágítása és a distinkcióra való képesség előmozdítása vethet véget. 1923-ban jelent meg a *Korunk feladata* című könyve, amelyben egzisztenciális vonatkozásban tárja fel a kultúrát mint rációvitális⁴⁰ jelenséget. Az alapvető feladatot az élet és a kultúra viszonyának újragondolásában és átértékelésében látja. Az embernek kettős imperatívuszra kell felelnie: egyrészt mint élőlénynek jónak kell lennie (kulturális imperatívusz), másrészt szellemi lényként az emberit és az létszerűt kell szolgálnia (vitális imperatívusz). Röviden: „az életnek szelleminek, a szel-

³⁷ Id. 99–100.

³⁸ Id. 106. „Mert a történelem értelme nem más, mint az embertípusok változatosságának tudata. S a történelem értelme annál élesebb, minél alapvetőbb jelentőségű ez a változási lehetőség. Ezért kell elmennünk a dolgok alapjáiig és elismernünk, hogy az emberi értelem kategóriái nem voltak ugyanazok minden időben.” Ortega szerint minden kultúra alkalmas bizonyos vitális feladat megoldására; s az értékek és képességek feltérképezése, valamint történelmi koloratúráik érzékelése egy új, egyetemes és átfogó érvényű klasszicizmus felé mutat.

³⁹ Id. 100.

⁴⁰ A kapcsolatos jelzőre maga Ortega hívja fel a figyelmet Goethe-esszéjében (In: ORTEGA Y GASSET, Jose: *Hajótöröttek könyve* Bp., 2001. 21.), de a tárgyalt írásban is található erre vonatkozó utalás. Ortega az akaratot analizálva rámutat arra, hogy az egyszerre vitális és racionális jelenség: „Az akarat tevékenysége a szubjektum középpontjából indul ki. Energikus kisugárzás, lendület, mely az organikus mélységekből ered. [...] Az akarásban harsány módon az egyén vitális ereje nyilvánul meg.” (ORTEGA: *Korunk feladata*. Bp., 1944. 35.)

lemnek vitálisnak kell lennie⁴¹. Az európai kultúra válságát egy immanens ellentmondásban érzékeli, ez pedig: „magát az egyetlen racionálisnak, az egyetlen rációkra fundált kultúrának állítja, már nem élő, már nem racionális összefüggéseiben felfogott, nem gondolkodó valami, hanem a misztikus hit tárgya⁴². Kézenfekvő a megoldás: a vitalitást, a spontaneitást kell a kultúra szolgálatába állítani oly módon, hogy a szubjektum szerepe⁴³ megmaradjon és individuális perspektívába rendeződhessen. Csak úgy tudunk gátat vetni az „irányvesztésnek”, ami a nyugati embert a krízis időszakában sújtja, ha kitartunk a számunkra kijelölt helyen, vállaljuk a sorsunk szabta feladatot és lényünket a világ felé fordítjuk. Viszonylag korai esszéje az 1921-ből való *Gerinctelen Spanyolország*, ami gondolatilag már *A tömegek lázadását* előlegezi. Úgy véli, hogy a partikularizmus okán a társadalomból, attól magát különbnek tartva kiválik egy csoport, amely egyéni érdekeinek minden módon igyekszik érvényt szerezni: ez az ún. *actio directa*, az erőszaktól sem visszariadó tömegek „politikája”. A bomlás irányába mutató folyamat a nemzet elgerinctelenedését, majd a teljes szétesését okozza. Ezt követően a nemzet organikus fejlődésének jellemző vonásait vizsgálja. Spengleren túlmutat az indiai *Puránák*ból vett kitra- és kali-korszakok tárgyalásával, mivel ezek a korok a történelemben szüntelenül váltakoznak. A nemzet felfelé ívelő szakaszában a tömeg tömegnek érzi magát, egységre törekszik, és elismeri bizonyos kiválasztott személyek kiválóságát; a hanyatló időszakban a tömeg széthúz, tagjai a példamutató egyéniségek helyére törnek, megfelelőnek gondolván magukat az irányító szerepre. Az első korszakban a példamutatók és példakövetők viszonya dinamikus, a másodikban statikus. Ez utóbbira jellemző az *aristophóbia*, a

⁴¹ ORTEGA Y GASSET, Jose: *Korunk feladata*. Bp., 1944. 43.

⁴² Id. 44.

⁴³ A szubjektumnak (egyénnek) Ortega szerint megvan a képessége arra, hogy az igazságot egy bizonyos nézőpontból felfogja. „...minden népnek és minden kornak megvan a maga tipikus lelke, vagyis meghatározott nagyságú és formájú lyukakkal ellátott hálójá, amely pontosan alkalmas bizonyos valóságok elérésére, de jóvátehetetlenül alkalmatlan más igazságok befogadására.” (Id. 90.) Az individuális perspektíva (az egyéni lényeglátások summája) az „abszolút rációra” irányul, ami Istenben ragadható meg.

kiválókkkal szemben érzett gyűlölet, aminek okát Ortega vagy a kisebbség elkorcsosulásában, vagy csekély létszámában (Spanyolország) látja. A hanyatló szakasznak is van egy fordulópontja: amikor a tömeg már a saját maga gerjesztette zavartól szenved, fájdalma alatt megroppan, s csak akkor változtatja meg magatartását a kiváló kisebbséggel szemben – „őszinte alázatot tanúsít, hátat fordít minden arisztokráciaellenes illúzióknak és elméletnek. [...] Így tehát lezárul egy történelmi ciklus és ismét új kezdődik: a korszak, amelyben új arisztokrácia keletkezik”⁴⁴. Ortega – Spenglerhez hasonlóan – beépíti esszéjébe a kultúra és a civilizáció distinkcióját. (Az előbbiben az organikus teremtőerő, a vitalitás nyilvánul meg, az utóbbiban azonban „gépies műveletek, mesterséges ingerek, kényelmi eszközök együttese, vagyis luxuria”⁴⁵). Legjelentősebb műveként számon tartott kötetében, *A tömegek lázadásában* eddig ismertetett gondolatait rendszerezi. A könyvről újabban Percz László írt kitűnő elemzést, *Hagyományok ébresztése* címmel, amelyben megállapítja, hogy Ortega műve gondolati hagyományokat folytat, illetve előlegez. Ezek közül a négy legfontosabbat: a válságfilozófiák, a demokráciakritikák, a társadalom-lélektanok és a totalitarizmuselméletek tradícióját vizsgálja. Az elsővel kapcsolatban, véleménye szerint, Ortega kettős láttelepet ad: a kisebbségi elit elvesztette vezető szerepét a mennyiségi tömeggel szemben a társadalom szintjén, illetve Európa elvesztette vezető szerepét a világban. Konceptiójában lényegileg analogikus megfelelésekre lehetünk, hiszen a kisebbséghez hasonlóan a hajdani Európa is minőségi-morális értéket képvisel, s miként a többség győzött a kiválóságok felett, azonképpen az elitnemzeteket is letaposták-felváltották a tömegnemzetek. Demokrácia-kritikájában nem a demokráciát⁴⁶ általában,

⁴⁴ ORTEGA Y GASSET, Jose: *Gerinctelen Spanyolország*. In: uő: *Két történelmi esszé*. Bp., 1983. 86–7.

⁴⁵ Id. 112. Jellemző az eltérés Spenglertől, aki önmagukban zárt kultúrákat tételez. Ortega ezen a ponton a luxuria terjedését hangsúlyozza: „lepárlódik valamely nép életében. Más nép testébe fecskendezve mindig mérgező, nagy adagban egyenesen halálos”.

⁴⁶ Id. 12.: „A régi demokrácia működését jó adag liberalizmus és törvénytiszteltetés mérsékelte.”

hanem annak újdonsült alakját, a tömeg által létrehozott és fenn-tartott hiperdemokráciát ostorozza, ami a teljes nivellálódást és a totalitárius államok létrejöttét görgeti maga előtt. Társadalom-lélektani vonatkozásban Le Bon és Freud nyomában halad, azon-ban a tömegember lélektani jellemzése gondolatmenetének csak mintegy illusztrálásául szolgál. Percz László Ortega úttörő sze-repét emeli ki a totalitarizmuselméletek kapcsán, hiszen ezek majd csak „a második világháború után szilárdulnak gondolati hagyománnyá”⁴⁷. A magyar recepció szempontjából is fontos, hogy Ortega figyelmeztet a sztálinizmus és a fasizmus hasonlóságaira⁴⁸. Mindkettő a tömegember jellegzetes mozgalma, s ezért „csalóka hajnal”, semmi egyéb, a hanyatló Európa vészfelhős egén.

Ortega – valószínűleg német fordításban hozzáférhető – mű-veinek alapos ismerete nemcsak Hamvas Béla⁴⁹ és Németh Lász-ló, hanem Márai Sándor életművén is nyomot hagyott. Mindhár-man a figyelő attitűd jelentőségének hangsúlyozása (Nietzschéhez, Valéryhoz, Keyserlinghez és Evolához hasonlóan Ortégánál is megjelenik a szemlélődő/örködő ember⁵⁰, aki „kivonja magát az általános romlásból, gyorsítja az ún. »haladás« ritmusát, vagyis közvetve előidézi, hogy a történelmi periódus minél hamarább véget érjen – türelemmel, szívósan, kegyetlen biztonsággal egyik

⁴⁷ PERECZ László: *Hagyományok ébresztése*. In: Percz László: *Hívószavak*. Bp., 1999. 37. Utal arra a tényre is, hogy Ortega ekkor – műve 1930-ban jelent meg spanyolul – még nem ismerhette sem a sztálinizmus, sem a fasizmus végső megjelenési formáját.

⁴⁸ ORTEGA Y GASSET, Jose: *A tömegek lázadása*. 86–90.

⁴⁹ Már az 1935-ös *Modern apokalipszis*ben, később pedig *A tömegek lázadásáról* írott ismertetésében (*Társadalomtudomány* 1938. 1–3. sz. 54.) Ortega eredeti-ségét kérdőjelezi meg, s jöllehet nem vádolja kompilálással, de nem mulasztja el megállapítani, hogy az „alulról való barbárság” gondolata vagy a szem-lélődő ember motívuma más európai gondolkodóknál is megtalálható. Ugyanakkor *A korunk feladatát* a nemzedéki organizáció (a letűnő nemze-dékekkel szemben megjelenő, a kultúrát és az életet szerves egységben látó ifjú generációban bízó álláspont) miatt jelentősnek ítéli.

⁵⁰ Ortega mint figyelő: NÉMETH László: *Ortega y Gasset*. In: Németh László: *Európai utas*. Bp., 1973. 403. „Másképp [...] Ortega Espectador is. Figyelő, aki széljegyzetekbe rejtette líráját. Ha hozzá akarok félni az emberhez, is-mernem kell a kommentárt.”

oldalán rombolja, másik oldalán újrateremtse a világot⁵¹) és a válság egzisztencialista alapú megközelítése miatt méltatták.

Németh László 1969 végén írja Batári Gyulának, hogy élet-szemléletére legnagyobb hatással Tolsztoj, Ady, Proust és Szophoklész mellett José Ortega volt, „ő figyelmeztetett Espectadorával, hogy az esszéírás is lehet történelem”⁵². A kései vallomás dokumentumai: az Ortega-tanulmány 1930-ból, az *Új enciklopédia* 1931-ből, a *Kritikai naplóban A tömegek lázadásának* ismertetése 1932–1933-ból, és a három Goethe-tanulmány⁵³ 1932-ből. Németh László a legkorábbi alkotásban veszi a legszélesebbre a keretet. A spanyol gondolkodó esszéinek metszetjellegét hangsúlyozza, azt a tulajdonságot, amely a szerző egyetemes műveltségéből, káprázatos „analógia-teremtő erejéből” fakad, ugyanakkor egy eddig megíratlan rendszer kontúrjait plaszticizálja. „A következetességnek azoknál a piramisainál, amelyeket filozófiarendszereknek nevezünk, ő többre becsüli a maga metszet-esszéit. A rendszer megvan benne; a tanulmányok azonban a lehető legszélesebben, hol egy könyvismertetés, hol egy útirajz vagy megfigyelés irányában szaladnak át ezen a megíratlan rendszeren.”⁵⁴ Szembetűnő az a játékoság, ahogyan Ortega tárgyához nyúl. Ez adja egyrészt filozófiájának velejét, másrészt a módot arra, hogy a rendszerépítés jármát lerázza a nyakáról. A történelemmel kapcsolatban a kor imperatívuszának felismerését tartja mindenki számára a legfontosabb feladatnak. Úgy véli, hogy a XIX. századot a „kötelesség imperatívuszának” mindenáron való hatalomra emelése és alkalmazása fojtotta meg. „Ortega annak az ellentmondásnak a teoretikusa, amelyet valódi igényeink

⁵¹ In: HAMVAS Béla: *A világválság*. 33.

⁵² Németh László *élete levelekben* III. Bp., 2000. 665.

⁵³ Az 1932-es Goethe-év alkalmából jelent meg Goethe-írása. *Goethe belülről (Levél német barátaimhoz)*. In: ORTEGA Y GASSET, Jose: *Hajótörtek könyve*. Bp., 2001. 5–45. Ebben az egyén és hivatása viszonylatában Goethének a weimari időszakot követő dilettantizmusáról ír. Megjegyzi, hogy az esszé megírását a válságos időszak miatt akarta visszautasítani. „Van ma európai, aki megfelelő hangulatban érzi magát, hogy centenáriumot ünnepeljen?” Az európai válság okaként mindennemű klasszicizmus válságát jelöli meg, s Európa üdvösségét a lényegihez való zsugorodásban látja.

⁵⁴ NÉMETH László: *Európai utas*. Bp., 1973. 389.

emelnek a kötelességek és a kötelességgé vált gyönyörűségek öröklött rendszere ellen. Ő úgy látja – írja Németh László –, hogy a komoly század-lárva alól egyre vidorabban csillog elő az új század szeme⁵⁵. Az új művészet a tiszta művészet irányába mozdult el, amely lényege szerint „nem-emberies” akart lenni, megtagadta a mimetikus hagyományt, azonban formailag még a képlékenységgel állapotát mutatja. Az új művészet a szellemet próbálta utánozni, de ebben a törekvésében megbukott, hiszen önmagát kellett megtagadnia a cél érdekében (*Deshumanización del arte*). Az Einstein példáját⁵⁶ elemző rész elején kétségbe ejtő szorongással hangzik fel a kérdés: „Talán nem szaladt le a rugó annyira, amennyire Ortega leszalajsztotta s vajon csak erre az egy rugóra jár Európa művészete?”⁵⁷ A válasz a művészettel kapcsolatban lehangoló, azonban az élet megújítására lehet még remény. Einstein elmélete nem relativista, „sőt éppen ez az elmélet végzi el a relativista szkepticizmust”⁵⁸. Ő az a „tudós hős”, aki Newtonnal szemben felnyitja az értelmet a világ másféle befogadásának a lehetőségére. Az abszolút tér helyére az érzékelt tér fogalmát helyezi. „A szemszög tehát hozzátartozik az igazsághoz. Nincs külön abszolút és érzékelt jelenség. Az érzékelt jelenség az abszolút.”⁵⁹ A megváltozott szemlélet szerint pedig: „Az élet nem szükség, hanem bőség”⁶⁰. Az einsteini elméletből egyrészt levezethető

⁵⁵ Id. 392.

⁵⁶ Vö. *Nyugat* 1931. 20. számában megjelent Németh-esszével (*Klasszicizmus?*): „A delejtől megfosztott emberiség jobbjai az állócsillagokra néznek s azokhoz igazodnak. Ortega igen szép dolgozatban mutatta ki, hogy Einstein relativitás-elmélete éppen a relativitást kiküszöbölő elmélet; ezért tartja a matematikán túl is korszakalkotónak. Mi, akik a szellem más jelenségeit figyeljük, különösebb filozófiai érdeklődés nélkül is, hasonló relativitás-ellenes mozgalmat észlelünk. Az előző kort megbűvölték a változatok, feláldozta érte a szellemi élet egységét, mi ezt az egységet keressük. Egy primakor után, mely szívárványszínekre bontotta a szellem fehér fényét, ma új egységet, új fehér fényt iparkodunk előállítani. Ha az egyéniség-esztétika a fénytörés igazolása volt az irodalomban, a mű-esztétika egy olyan kor irodalmi elmélete, melyben a szellem nem tarkaság luxusa többé, hanem tömör fény, amelynek nagy éjszakával szemben kell világosságnak lennie.”

⁵⁷ NÉMETH László: *Európai utas*. Bp., 1973. 395.

⁵⁸ Id. 397.

⁵⁹ Id. 397.

⁶⁰ Id. 398.

az ortegai perspektíva-tan, amely az „élés művészetének” elsajátításához segíti az embert, másrészt lényegileg kapcsolható ahhoz a teremtő vitalitáshoz, ami a tömeg-egyén nivellálódási folyamatának véget vethet, a minőséget hordozó kisebbség javára. Ortega tekintetének tónusa azonban igen változó: „A harmincéves Ortega talán nemcsak dialektikáját állította a tények mögé, hanem a hitét is. A negyvenéves Ortega azonban gyógyíthatatlan sötétenlátó, aki alig gondolkozik jobban az európai kultúráról, mint az *Untergang* profétája. Talán a tudományban, különösen a történelemben és a filozófiában még várható valami, művészetnek és politikának azonban jóidőre befellegzett. [...] Az új politika a barbárság felé vezet”⁶¹.

Az *Új enciklopédia* már *A tömegek lázadásának* ismeretéről tanúskodik. Az európai válság felvillantása⁶² után a „szellemi nauzea”⁶³ tünetét diagnosztizálja: a felvilágosodás kori enciklopédistákat – akik minden jelenséget, akár a pók, igyekeztek megértésük hálójába fogni – háttérbe szorítva a XIX. században megjelennek a szakemberek, akik csak a műveltség egy szeletének mélyebb megismerésére törekszenek, dilettánsnak ítélve mindenkit, aki a mindent-tudásra törekszik. Az író vagy álműveltséggel bíró „patikus szellem”-mé vált, vagy a tiszta irodalom megvalósításának ürügyén elszakadt a tradícióktól és dekadenssé lett. Ennek a következménye az ún. „interregnumirodalom”, amelyben az alkotó már nem tölti be hivatását, nem nevel, „hanem szédít, kótyagosít”⁶⁴. Németh László az irodalom válságának okát az ismeret és a szellem egységének felbomlásában látja. „Az ismeret bűnnek bélyegezte a szellemet, a szellem csúffá tette az ismeretet s az emberek nagy tömegei elszoktak a

⁶¹ Id. 406–7.

⁶² NÉMETH László: *Új enciklopédia*. In: Németh László: *Európai utas*. Bp., 1973. 510.: „A szellem emberei nem győznek panaszkodni, hogy a kultúra válságba jutott, a nyugati műveltség összeomlásáról hallunk, poshadt szagát érezzük egymás mondatainak s jeremiádozat sírunk, hogy a tömegek elfordulnak tőlünk.”

⁶³ A hajótörött motívumával kapcsolatban vö. *Korunk feladata (El tema de nuestro tiempo)*, amire Németh László már az 1930-as Ortega-esszéjében is hivatkozott.

⁶⁴ Id. 516.

gondolkozástól.”⁶⁵ Már a századfordulón megjelenik egy ezzel ellentétes irányú folyamat, ami Ortégának a korszakok fejlődésére vonatkozó elméletét ismétli. „A szakemberek kezdenek kiábrándulni a szakszerűségből; föllázadtak a lélektelenség fegyelme ellen. Kiújul bennük a szellemiség szomja, megsajdul az elveszett világkép; árvának, elkallódottnak érzik magukat a borzasztó épület apró fülkéjében.”⁶⁶ Az elveszett egység visszaszerzésére irányuló törekvések már kimutathatók az irodalomban, a vezető műfaj a széles látókört feltételező tanulmány lett. A változásra kellemes klíma meglétét Ortega jelzi, akit Németh László „a huszadik század enciklopédistájá”-nak tart. Ő az, aki a végső összefüggést, „kora alaphajlamát keresi: a nagy metaforát”⁶⁷, amely minden dolgot összeköt. „Új Atlasz, aki a tudomány roppant tömegét nem meggörnyedt hátán hordja, hanem pálcája hegyén pörgeti, s noha maga rengeteget dolgozott, mosolyogva biztat: a tanulás játék és nem munka. [...] Eleven ember, akinek művei elé, ha mottót kellene választanom, azt nyomtatnám: Szókratész nem izzad.”⁶⁸ Ez az aforisztikus mondat azonban érvényét veszti a közvetlen veszély szorongatásában⁶⁹: a hajdani hittelt figyelő Jónás prófétához hasonlatosan, a töklevelek árnyékából kénytelen tehetetlenül szemlélni, hogy jövődöleése beteljesedik – vallja Németh László *A kritikai napló*-ban. A jóslatot követően – amely szerint Európa pusztulása elkerülhetetlen lesz, ha nem lép előre egy, a tömeget irányítani képes új nemesség (minőségi elit) – Németh László már a beteljesült krízistüneteket leltározza.

A Márait érő Ortega-hatás⁷⁰ egyrészt (a megoldásként kínált kontempláció esszébe kívánczó motívumával) mintegy egyesíti a hamvasi és a Németh László-i értelmezést, másrészt – kiváltképp

⁶⁵ Id. 516.

⁶⁶ Id. 517.

⁶⁷ Id. 520.

⁶⁸ Id. 520.

⁶⁹ Vö. NÉMETH László: *Európa földrendestérképéhez. (Egy árnyék Ortega mögött)* In: Németh László: *A minőség forradalma, Kisebbségben I.* Bp., 1992. 249–252.

⁷⁰ Szellemi kapcsolatuk alapos feltárását Lőrinczy Huba végezte el. LŐRINCZY Huba: *Ortega és Márai. Adalékok egy szellemi vonzalom történetéhez.* In: Lőrinczy Huba: *Ambrustól Máraihoz.* Szombathely, 1997. 283–297.

a nyelv szerepét illetően – egyéb tartalommal is dúsul. Viszonylag korai eszmei kapcsolatáról tanúskodik egy 1930-ban közölt cikk: „Valami ocsmány bábeli bazár lesz lassanként az emberi szókincsből – tízfilléres áruház. [...] A nyomtatott szó valami olyan fogalmi áradást borít minden nap, minden órában az értelemre, melyben a kritika, a kiválasztás, elhárítás, szelektálás ösztöne fulladozik már”⁷¹. Ugyanez a gondolat olvasható a *Gerinctelen Spanyolországban*: „A bántó közönségesség, a romboló filiszterség senki által nem vitatott, mert vitathatatlan szabályai uralkodnak; a felsőbb osztályokban éppúgy, mint az alsóbbakban. Különös dolog látni, hogy a nehézkes tömeg minden pillanatban és minden helyzetben elfojtja a szellemes kezdeményezést”⁷². Ortega a társalgást a történelem protofenomenonjának⁷³ tartja, ami jellegénél fogva képes arra, hogy feltárja egy adott nemzet jelenségei mögött megbújó lényegét. A társadalmat csak ezzel az „örök eszközzel” lehet formálni („megtisztítani” és „megjobbítani”), „olyan akarrattal, mely működés közben válogat is”⁷⁴. Ortega egyrészt az európai válság tüneteinek (az eltömegesedés, a szakbarbárság és a technikalizálódás⁷⁵) leírásával, másrészt a – főként szellemi – krízis felszámolására vonatkozó útmutatásával gyakorol hatást az íróra. 1940-ből való az *Egy korszak fejfájára* című Márai-esszé, amelyben tapintható az ortegai gondolat érverése: „Az osztályok elmosódtak, a termelési rendszerek részben átalakultak, a háború kitört s az európai civilizáció sok részletében megérdemli a bírálatot. De az építmény ... nem ingott meg... A világ megválto-

⁷¹ FRIED István – *M. S. Mester szavai* című tanulmányában – idézi Márai cikket az *Újság* 1930. dec. 18., 287. számából. In: Fried István: „...egyszer mindenkinél el kell menni Canudosba” (*Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról*). Bp., 1998. 7.

⁷² ORTEGA Y GASSET, Jose: *Gerinctelen Spanyolország*. In: Ortega y Gasset, Jose: *Két történelmi esszé*. Bp., 1983. 140.

⁷³ A fogalmat Goethétől veszi át.

⁷⁴ ORTEGA Y GASSET, Jose: *Gerinctelen Spanyolország*. 142.

⁷⁵ Az elgépiesedés gondolatához vö. Spenglernek a fausti technika elárulására vonatkozó fejtegetését az *Ember és gép*ben. A spengleri következmény: „A géptechnika a fausti emberrel pusztul el és egy szép napon összedőlve, feledésbe megy [...] E technika története gyorsan közeledik az elkerülhetetlen véghez.” SPENGLER, Oswald: *Ember és gép*. Bp., 1932. 98–9.

zott, de az ember nem változott: talán szomjasabban vágyik az olcsó narkózisra és feledkezésre, amit a mozikultúra, a sport-civilizáció nyújtanak a kortársnak, talán kevésbé hajlamos az erkölcsi, művészi, irodalmi erőfeszítésre, kevésbé fogékony a katarzis nagy élménye iránt, mint volt a múlt század embere.”⁷⁶ Az embereken – betegségeiken és vágyaikon – tudományos-technikai eredményekkel segítettek ugyan, de az emberrel, „akit ilyen félelmesen megajándékoztak” és aki „nem találta meg lelki egyensúlyát e földön”, már nem tudtak mit kezdeni. „A világ, az európai világ, lassan felnő és olyan fanyaran egészséges lesz, mint az idegsérülésből kigyógyított betegek: hideg lesz, józan és céltudatos. Valami elveszett a harmincas években, talán éppen az élet színe és nagyszerű felelőtlensége.”⁷⁷ 1943-as *Naplójában* a *Gerinc-telen Spanyolországra* hivatkozva az európai gerincvesztettség tényét állapítja meg átütő erővel: „Ami Ortega y Gassetnek a század elején Spanyolországból hiányzott – magányos szellemi tünemények mellett az »új nemesség«, egy nemzet »szellemi gerince« –, ez a gerinc hiányzik ma egész Európának”⁷⁸. *A tömegek lázadásának* ismeretéről tanúskodik egy 1944-es bejegyzés, amelyben a szellemi elitről fejt ki gondolatait. „Vajon hol az elit, melytől Ortega y Gasset remélte, hogy megfékezi, neveli, erkölcsre tanítja az ösztöneitől megvadult tömegembert? Valahol van, ez bizonyos. Rejtőzik. Iparkodik színtelen maradni, kézitáskájában, a légmentes óvóhely-csomagban őrzi a szent tekercseket, kéziratokat... Ez az elit halálosan fáradt [...] Ha eljön a pillanat, mikor szólni lehet, nem lesz már ereje megszólalni.”⁷⁹ A tömegjelenségek leírását illetően ortegai tónusú gondolatok vetődnek fel a háborús *Naplókban*. Saját élethelyzetére vonatkozóan: „Bárhogyan fordul ez a világ, a tömegek világa: »gyanús« vagyok és gyanús leszek, megérttem a vérpadra. Miért? Nyakkendőm kötése miatt, s mert gondolkozni merek”⁸⁰.

⁷⁶ In: *A Szellemi Honvédelem Naptára*. Bp., 1940. 43.

⁷⁷ Id. 43.

⁷⁸ MÁRAI Sándor: *Napló 1943–1944*. Bp., 1990. 40–41.

⁷⁹ Id. 157.

⁸⁰ Id. 86.

Spengler fatalista elképzelése nemcsak Ortegát, hanem Huizingát is érzékenyen érintette. A holland művelődéstörténész *A holnap árnyékában*⁸¹ című munkája krizeológiai szempontból és a német tudós művéhez viszonyítva egyaránt figyelemre méltó, hiszen ebben mindarról, amit kora „kulturális bajainak” tart, világos és áttekinthető képet vázol. Huizinga, aki 1919-ben – tehát *A középkor alkonyának* befejezésekor – ismerte meg Spengler munkáját, a következő esztendőben a leideni egyetemen tartott történelemelméleti kurzusán három alkalmat szentelt a kötet magyarázatának. Kételyei igazolódását látta a kultúrák visszafordíthatatlan hanyatlását valló szisztematikus alkotásban, amely először megdöbbenette, majd józanabb álláspont kialakítására⁸² készítette. Ez tükröződik az esztétikai mozzanatot a történeti kutatásba építő gyakorlatának, s ezzel együtt múltra való reflektálásának határozottabb intencióján is. „Történelem az a szellemi forma, amelyben egy kultúra számot ad magának múltjáról”⁸³ – vallotta 1929-ben –, számot vetvén azzal, hogy a tudományos szellemi tevékenység valódi ereje nem öncélúságában, hanem kultúraformáló, nevelő hatásában rejlik. Az 1930-as évektől egyértelműen a kultúrkritika kerül gondolkodásának gyűjtőpontjába, de a Spenglerétől eltérő előjellel. *A holnap árnyékában* előszava szerint a pesszimista leltár optimista szerzőtől származik, aki – derül ki a kötetből – hisz a történelem értelemadó szerepében, s abban, hogy a „klinikai szemlélődés” során kirajzolódó „láttelel”, s az ebből felállítható „diagnózis” bármilyen végzetes tünetegyüttes esetén is gyógyulásra adhat reményt. Kora válságát a kultúra alapfeltételeinek – a szellemi és anyagi értékek egyensúlyának, eszményre irányultságának, a természetnek, s

⁸¹ Az ismertetéshez HUIZINGA, Johan: *A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa*. Ford.: D. Garzuly Mária, Bp., 1996. kötetét vettem alapul.

⁸² Wessel KRUL: *Egy korszerűtlen történész. Johan Huizinga élete és művei*. (Ford. Balogh Tamás.) Bp., 2003. 174.: „Nem sokkal később a *De Gids*-ben publikálta következtetéseit. Azt írta, hogy Spengler »homeopatikusán gyógyította ki.«.”

⁸³ HUIZINGA, Johan: *A történelem fogalmának meghatározása*. In: Huizinga, Johan: *A történelem formaváltozásai*. (Ford. Radnóti Miklós.) Maecenas, 1997. 15.

főként az emberi természetben való uralkodás képességének, s ezzel együtt a rend, az igazság, az erkölcs, a szolgálat és szabadság jegyében megvalósuló összjátékának a – megrendüléséből vezetile. A tudománytól a művészetig ívelő analízisében gondolkodás- és szellemtörténeti adalékokkal dúsítja, mintegy – másutt is hangsúlyozott organikus felfogása szellemében – kifejti, magyarázza az európai kultúrkrízist. A sorskerék⁸⁴ kattánását – a lajstrom kezdő (48) és végpontján (176) – az értelemtisztázó szerepüket és értéküket vesztett szavak jelzik. S közbül a baljóslatú tünetekből összeálló kóros folyamat, amely szerint a tudományos gondolkodás a megismerés akarátának és eszközeinek ördögi körét futja. A szellemi látókör felületes és sokoldalú tágítása szélesebb körben az általános ítélőerő gyengüléséhez, a passzív befogadás túlsúlyához (mozi), a szuggesztív eszközök (reklám) keltette vágyhúzásához vezetett. Ezzel együtt csökkent a tudomány nevelő erejébe vetett hit, teret engedve vitatható igazságú (fajelmélet) manipulációs eszközöknek, amelyek az életakaratot emelték a tudás immanens igazsága fölé. S ebből a jólétből, pontosabban az ehhez való ragaszkodásból származik egyrészt a megismerés eszköze és az erkölcs prioritásának megszűn(tet)ése, másrészt a háborúk felértékelődése. S jöllehet a művészet – látható és preferált – terén az észről és a természettől való eltávolodás a tudományhoz hasonlatos változással járt, Huizinga bizonyos értékőrző csoport meglétét sejteti: „Mert az irányoknak és divatnak felületes mozgása *alatt* [kiemelés: K. M.] a művészetben is tovább halad a tiszta inspirációból származó komoly munka, mely nem tér le szeszélyesen sekélyebb talajokra”⁸⁵. Ez a csoport pedig előhívja a sötét világban szétszórt „szellemi közösséget”, amely „hajlandó elismerni az újat, ha jó, de nem hajlandó kiszolgáltatni, ami régi és bevált”⁸⁶, s amely kötelességének érzi, hogy tapasztalatait átadja a következő nemzedéknek, mivel felelősséget érez egy tisztultabb kultúra létrehozásában. Huizinga nem a civilizációt,

⁸⁴ Vö. Huizinga (l. 89. jegyzet, 17.) a boldogulást hozó forradalom, a revolúció fogalmát magyarázva, etimologizálva építi gondolatmenetébe Fortuna kerekét.

⁸⁵ Id. 171.

⁸⁶ Id. 190.

hanem – a spengleri ember-vadállat metaforára rájátszva – az elbarbárosodást tartja a legnagyobb veszélynek, amely óhatatlanul bekövetkezik, „ha egy régi kultúrában, mely sok évszázad folyamán a gondolkodás és fogalom tisztaságához küzdötte föl magát, a mágikus és a fantasztikus elem felszáll forró ösztönöknek a gőzében és elhomályosítja a fogalmat. *Ha a mítosz kiszorítja a helyéből a logoszt!* [Kiemelés: K. M.]”⁸⁷

Huizinga Spengler emberi cselekedeteket értékelő „zsinórmértékeit” romantikus szemléletűeknek ítéli, s a nyugati kultúra hanyatlásának német elképzelése és a valóság között némi distanciát érzékel. A *Sebzett világ* című utolsó, 1943-ban befejezett művében – amely Gera Judit⁸⁸ szerint *A holnap árnyékában* folytatásának tekinthető – továbbra is tartózkodik a pusztulás elkerülhetetlenségének tanától, sőt megkockáztatja, hogy a német tudós egyenesen félreérti⁸⁹ a francia eredetű *Zivilization* szót, s ezért tekinti alacsonyabb rendűnek a kultúrájánál. A humanista Huizinga a megoldásként felmerülő és a népszövetségi üléseken⁹⁰ hangoztatott „európai gondolat”-ot fenntartással szemlélte: már 1935-ben – második részvétele alkalmával – szembefordult Julien Benda elképzelésével, és a francia nyelvet preferáló, nemzetek feletti alakulat, azaz a nacionalista alapú elgondolás helyett a kis nemzetek identitását és különbözőséget megtartó, azok termékeny összjátékát kamatoztató, a patriotizmust megengedő felfogást képviselt.

Huizinga⁹¹ a következő évben – az 1936-os népszövetségi ülés tagjaként – érkezett Budapestre, s ez a személyes látogatás kétségtelenül sokat lendített magyarországi ismertségén. A művelt nagyközönség ekkorra angol vagy német fordításban már ol-

⁸⁷ Id. 183.

⁸⁸ *Huizinga, a rejtőzködő.* (Ford.: Balogh Tamás.) Bp., 1999. 39.

⁸⁹ Id. 40. (Gera Judit fordításában): „Spengler alaptalanul hallotta bele a [...] »civilizáció« szóba az alacsonyabb rendűt [...]. A civilizáció az emberről mint állampolgárról, mint jogtársról beszél, az önmaga teljes értékűségének tudatára ébredt emberről. Rendről, törvényről és jogról beszél, a barbárságot pedig kizárja.”

⁹⁰ Bővebben a következő fejezetben.

⁹¹ Magyar recepciójával – Passuth László, Szerb Antal, Kerényi Károly írásaival – kapcsolatban Balogh Tamás és Törő Krisztina végzett alapos feltáró munkát.

vashatta⁹² legjelentősebb kultúrtörténeti munkáit: *A középkor alkonyát* (1919), *A tizenhetedik századi holland kultúrát* (1932), az *Erasmust* (1924) és *A kultúrtörténet útjait* (1930), sőt tájékozódhatott megnyilatkozásairól a korábbi népszövetségi ülések kivonataiból. 1938-tól egymás után jelentek meg a könyvei magyarul, melyek közül kultúrkritikai munkái várattak a legkevesebbet magukra⁹³ (1938-ban *A középkor alkonya, A holnap árnyékában*; 1941-ben a *Patriotizmus és nacionalizmus*; 1943-ban a *Válogatott tanulmányok*, 1944-ben a *Homo ludens*). „Huizinga kultúrkritikusként robbant be a magyar köztudatba”⁹⁴ – írja Balogh Tamás. Azok előtt, akik részt vettek a népszövetségi ülésen, nyilvánvalóan már nem volt ismeretlen sem *A holnap árnyékában* című kötet, sem pedig a kis nemzetek sorsa miatt aggódó holland humanista alakja. Talán épp ezek miatt nem alaptalan Katona Jenő véleménye, miszerint „Márai Sándor: *Napnyugati őrvár*[a] [...] Huizinga *Im Schatten von Morgen*jének páratlan szépségű és mélységű kultúrfilozófiai hangulatát idézte föl *alapinspirációjával* [kiemelés – K. M.], elütő formájában is bennem”⁹⁵ (*Prágai Magyar Hírlap*, 1936. december 25., 19.).

A Huizingával való szellemi kapcsolat kezdete annak ismeretében, hogy műveit Márai német fordításban olvasta, vélhetően még korábbra tehető. A *Röpirat...* című esszéje mint a krízis „lelkiállapot”-át pontosan meghatározó „kitűnő humanistát” méltatta, aki – a kötet tanulsága szerint – nemcsak a józan szándékot, a változtathatóság hitét adta úttravalóul, hanem a „civilizáció”⁹⁶,

⁹² Vö. BALOGH Tamás: *Huizinga magyar barátai*. In: Balogh Tamás–Törő Krisztina: *Huizinga magyar barátai*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2002. 50.

⁹³ Vö. TÖRŐ Krisztina: *Fehérek közt egy európai*. In: *Huizinga*, 1999. ELTE Germanisztikai intézet, Bp., 1999. 100.

⁹⁴ BALOGH Tamás: *Huizinga magyar barátai*. In: Balogh Tamás–Törő Krisztina: *Huizinga magyar barátai*. Bp., 2002. 53.

⁹⁵ Id. 54., 14. jegyzet

⁹⁶ Arról, hogy a civilizáció önmagában nem a kultúra pusztulásával egyenértékű: vö. MÁRAI Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Pozsony, 1993. 28.: „a civilizációt nemcsak egyéni lángelmék teremtették meg, hanem azok is működtetik. Ez a civilizáció, egész technikai varázsával, éppen olyan gyorsan reked el és akad meg, mint ahogyan termel, ha különleges képességű, a technikai, bölcselmi, fizikai, kémiai gyakorlatot rendszeres, nemzedékek között kifejlesztett összjátékkal átöröklő és továbbfejlesztő lángelmék nem őrzik meg”.

vagy az „európai gondolat” tisztázott fogalmait is. Márai diáriumaiban felbukkannak a „tisztá levegő”-t árasztó „Herbst des Mittelalters” általánosan és egyéni sorsra vonatkozóan érvényes gondolatai: a hiányérzetét sietős ismeretszerzéssel pótolni akaró ember képzete⁹⁷, a paranoiásan bűnbánó Jean Bloy példája, vagy „Van Eyck »realitása«, melyen átparázsluk a vízió önkívülete”⁹⁸. Az „Im Bann der Geschichte” szerzőjének a történelem tartalmára vonatkozó nézete sem áll távol felfogásától: „az emberi történet állandó *törekvés* [kiemelés – K. M.], a barbárságtól az erkölcs magasabb fennsíkjaira jutni, s ezt a kísérletet mindig újabb visszaesés és barbárság követi; az emberi történet igazi tartalma állandó osztályharc, birtokosok és nincstelének között”⁹⁹. Szellemi rokonlelkűségüket igazolja, hogy Márai hajlott korában is szívesen választotta társul éjszakai virrasztásához: „Olvasmány. Éjjel néhány oldal, terv nélkül. Néha versek. Néha Huizinga néhány oldala”¹⁰⁰.

Julien Benda könyve, *Az írástudók árulása (La trahison des clercs)* 1927-ben jelent meg franciául. A *Nyugat* 1928. szeptember 16-án közölte Babits alapos tanulmányát, Benda könyvével egyező címen. Babits koncepcióját azokra a hiányosságokra építi, amiket a francia szerző művében leginkább szembetűnőnek és meghatározónak vél. Szerinte „Benda nem kíséri végig az írástudókat a történelem századain. Ő nem a tények embere; sőt az, aminek a leleplezését és megbélyegzését maga elé tűzte, éppen a Szellem leborulása a Tények előtt. Ehhez képest nem is a tényekből indul ki, inkább az írástudó plátói eszméjéből.”¹⁰¹ Az írói kaszt fejlődésének történeti távlatát – a recenzió szerzője szerint – minden biztonnyal alapot adott volna egy, a rend fejlődését hangoztató pozitívabb jövőképhez. Az írástudók a Szellem emberei. „A Szellem pedig az [...], ami az egyes helyett az általánosra néz; s ennél fogva mintegy fölülkerekedik az esetlegességek hálóján; a Szellem összekötő és törvényadó principium; a Szellem embere túllát

⁹⁷ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 301.

⁹⁸ MÁRAI Sándor: *Napló 1976–1983*. Bp., é. n. 113.

⁹⁹ MÁRAI Sándor: *Napló 1943–1944*. Bp., 1990. 43.

¹⁰⁰ MÁRAI Sándor: *Napló 1984–1989*. Bp., 1999. 165.

¹⁰¹ In: BENDA, Julien: *Az írástudók árulása*. Bp., 1997. 37.

ösztönein; talán nem képes legyőzni őket, de képes kritizálni: azaz képes normákat alkotni, melyek függetlenek maguktól az ösztönöktől.”¹⁰² J. Benda és Babits felfogása ezen a ponton – „ab ovo” – még megegyeznek. A polémia – a recenzió szerzője részéről – az „árulás” lényegének megítéléséből, illetve ennek a vádnak az általános álláspontként való megragadásából ered. Bár Benda nem említi, hogy minden nemzet írástudói elkövették volna ezt a bűnt, de nem is tagadja azt. Babits szerint „az áruló írástudó nem azzal lesz árulóvá, ha lába nem megy egyenesen a Csillag felé, melyre ujjá mutat. Az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra”¹⁰³. Nem egyszerűen a megalkuvás áll cselekedete háttérében – folytatódik gondolatmenete –, azaz nem a kor indukálja tettét – ahogy Benda véli –, hanem egy belső folyamat eredménye: „...magukból az írástudókból indult ki... Nem egy háborús kor hangulatának hatása az eszmék világára, hanem ellenkezőleg, egy béke felé törő, reményteljesen civilizálódó és szabadelvű korban önmaguktól kiérett eszmék szomorú visszahatása a korra; visszahatás, mely lehetővé tette... hogy ez a civilizált és fölvilágosodott kor hajlandó lett ismét állatnak érezni magát, és természetesnek elfogadni a legvadabb barbárságokat és szörnyűségeket.”¹⁰⁴ Az elemzés jellegzetesen magyar vonatkozással is gyarapszik, hiszen a bendai „erős állam” morális ellentétéként illeszkedik a babitsi logikába a „bűnös nemzet”, a magyarság szerencsétlensége. S ezen a ponton hajlik el végső soron a francia írótól, mondván, „ha van nemzet Európában, melynek legjava írástudói nem követték el ezt az árulást: a magyar az”¹⁰⁵. A hajdani pacifizmus a jelenkori magyar – legalábbis az őáltala vallott – nacionalizmus forrása, s mint ilyen legfőbb lényege az „erőszak elvének tagadása”. A bendai elgondolás középpontjában a „piacra leszálló” és valamilyen realista szenvedély megvalósulásában közreműködő írástudó áll, aki az erőszaktól sem mentes politikai eszmék szolgálatába állítja tehetségét, asszimilálódván ezáltal a laikusok népes táborához. Tetteit nem a szépség, a

¹⁰² Id. 38.

¹⁰³ Id. 47.

¹⁰⁴ Id. 48.

¹⁰⁵ Id. 57.

delectas, hanem a hasznosság, az utilitas irányítja, ezért megvet minden cél nélküli, az igazságról, az egyetemes és az örök dologról való elmélkedést. Patriotizmusa xenofóbiával és a különlegesség hangsúlyozásával társuló nacionalizmus. Vallása nem a tradíciókból, hanem a kegyetlenség és az erőszak¹⁰⁶ kultuszából táplálkozik. A kereszténység hitvallása és az antik tudományokban megfogalmazódó humanizmus eszménye helyett a keménység, a bátorság művelésének ideológiáját: a sport moralitását, valamint az erő uralmát teremti meg.

A Babits tanulmányát követő *Nyugat*-beli disputában elsőként Osvát Ernő fejtette ki nézeteit (1928. december 1-i sz.). Ő elsősorban az ontologikus – az igazság lényegére vonatkozó – meghatározást, illetve az írástudók táborának pontosabb körülhatárolását hiányolja. Földi Mihály nem ért egyet sem a babitsi értékelés hangsúlyával, sem pedig azon passzusával, hogy a magyar írástudó elveszítette presztízsét. A babitsi tanulmány által fellobbantott vitának a hiátusokat emlegető vonulatával szemben – amelyek a szűkebb írástudói szerepértelmezésre vezethetők vissza –, két gondolat emelendő ki, amely az elkövetkező csaknem két évtizedben az író feladatáról és felelősségéről való elmélkedések szerves elemévé vált. Az első a bendai opus egyik tételének kibontása, amely szerint „...a Kor problémája: az írástudók problémája. [...] A kor lelkét az írástudókban kell keresni. Ők mozgatják a »század lépteit«; hatalmuk egyre nagyobb e papiroskorban. [...] Ami a gondolkodásra, ugyanaz vonatkozik az érzésre is, és a tömegek lelki életének minden más »kollektív funkciójára«: mindezekért egyre kizárólagosabban az írástudók a felelősek»¹⁰⁷. A másik az igazi írástudók és a Cselekedet emberei közötti különbségtétel hangsúlyozott babitsi álláspontja.

¹⁰⁶ Az ortegai *actio directa* tartalmához jár igen közel a bendai erőszak-felfogás, hiszen az egyazon haza különböző pártjait buzdító írástudók fordulatai között a következőket említi: „ti legyetek a legerősebbek – mondotta ki-ki a maga szenvedélye szerint –, tapossátok el, ami akadékoskodik...” (BENDA, Julien: i. m. 189.) (A minőségi elv mennyiségire változása Bendánál az írástudóknak a laikusok, a világiak táborához való asszimilálódása felel meg.)

¹⁰⁷ 101. jegyzet, 34.

Márai Sándor 1929 januárjában az *Újság* hasábjain¹⁰⁸ kapcsolódott a bendai gondolathoz, amely a következő évek¹⁰⁹ írásainak tanúsága szerint termékenyen hatott alkotói állásfoglalására. „Írónak lenni valamikor rang volt. Ma cím, állapot, ha úgy tetszik, hivatás. Másról volt szó, még nem is olyan régen: az író megkövetelte a tömegtől, hogy közeledjék szellemi szintjéhez, megkövetelte az olvasótól, hogy vállalja a katarzis erőfeszítését, az író nem alkudott, nem törődött a tömeg ellenállásával, s szellemi jelentőségét éppen az ellenálláson lehetett megmérni, mellyel kora fogadta. Valami történt az író körül, aminek nagyon megörült: polgáriasodott, befogadták a társadalomba, olvasni kezdték műveit, az ellenállás mintha megszűnt volna az irodalommal szemben. Soha nem olvastak ilyen tömegek könyvet, jót és selejttest vegyesen, mint napjainkban. Az író kézdörzsölve járkált az általános sikerben és elismerésben. De egy napon észre kellett vennie, hogy ez a kultúra, mely lebegteti létét és sikerét, telítve van az álkultúra bomlandó anyagaival. Észre kellett venni, hogy közte és világa között szakadék tátong – már csak sikere lehet, rangja nincs többé”¹¹⁰ – írja 1937-ben. Az *író és világ* citátuma jól mutatja a két – a bendai és a babitsi – réteg egymásba szövődését. A keretet a rang elvesztésének Babits által hangsúlyozott ténye adja, ugyanakkor a bendai részletekhez finoman illeszkednek Márainak a tömegirodalommal és sikerrel kapcsolatos gondolatai. Az írástudók átalakulásának oka – Benda szerint is – a hírnév¹¹¹ szűksége, illetve a laikusok általi asszimiláció jelensége. Az analízis etikai alapmotívumát az ellenállás alkotja, ennek megléte vagy hiánya az, ami az igazi írástudót a szerepétől végleg eloldódottól megkülönbözteti: „Van annak egyébként egy fölöttébb biztos kritériuma, ha vajon a nyilvánosan cselekvő írástudó hivatásával, tisztjével összhangban cselekszik-e; ilyenkor tudniillik tüstént szégyent és gúnyt űz belőle a laikus, akinek érdekét háborítja

¹⁰⁸ MÁRAI Sándor: *Huszonnyolcas fiúk*. In: *Újság*, 1929. jan. 1., 1. sz., 5–6.

¹⁰⁹ FRIED István: *A politikus író Márai Sándor*. In: Fried István: „*Ne az író történjen meg, hanem a műve*”. Bp., 2002. 178., 9. jegyzete szerint a *Credo, anticredo* 1932-es írása a babitsi tanulmányt gondolja tovább.

¹¹⁰ In: MÁRAI Sándor: *Vasárnapi krónika*. Bp., 1994. 33.

¹¹¹ Vö. BENDA, Julien: i. m. 218.: A siker vallásáról írottak.

(Szókratész, Jézus)¹¹² – írja Julien Benda. *Az író és a nemzet-nevelés* című 1942-es tanulmányában Márai tovább fejtegeti a kérdéskört. Azon gondolkodik, hogy válságos időszakban mi az író feladata, mennyiben felelős a történelemért. „Az írók a veszély óráiban tudják, hogy a nemzet tőlük is választ vár, nemcsak az államférfiaktól és politikusoktól. Választ vár, s ha lehet, segítséget. Minden író tapasztalhatja a maga munkakörében, hogy e válságos időben különös igénnyel közelednek feléje embertársai. Mintha az író felelni tudna a kérdésre, mely a szorongattatás órájában eltölti az emberek lelkét. A végzetesen egyszerű kérdés, melyet a közösség az író melléne szeg, így hangzik: »Mi a sorsunk? Mit parancsol a pillanat, s milyen feladatokra kell felkészülnünk a jövőben?«¹¹³ A probléma mélyén az író és a politika viszonya rejlik, „hiszen az író szavát követeli az idő, [aki] hasztalan akar menekülni e követelés elől műve magasabb fennsíkjára¹¹⁴. „Kérlelhetetlen ez a parancs – folytatja gondolatmenetét Márai. – Mintha az irodalom lenne a színtér, ahol mindaz, ami az emberek lelkében erjed s néha félelmes cselekedetekkel nyilatkozik, végső és félreérthetetlen értelmet kapna. [Az emberek] többet és mást is akarnak az írótól, mint időtlen alkotást. Választ akarnak, pedagógiai intést és magyarázatot.¹¹⁵ Szerep és feladat kettős imperatívusza szorítja az írástudót: egyszerre kell megfelelnie az isteni és az emberi, az örök és a pillanatnyi parancsoknak.

¹¹² Id. 128.

¹¹³ In: MÁRAI Sándor: *Ihlet és nemzedék*. Bp., 1993. 43.

¹¹⁴ Id. 52.

¹¹⁵ Id. 53–4.

3. Európai leletmentés és szellemi önvédelem az őrjárat irodalomban

Az európai gondolkodók java része a válság értékelésekor hasonló véleményre jutott. A morális felelősség fontosságát hangsúlyozta Thomas Mann (*Európa, vigyázz!*), s úgy vélte, Európát az értelem melletti helytállás újíthatja meg. Ugyanezt vallotta Paul Valéry is – „Feltűnő, hogy az európai embert nem a fajta, nem a nyelv s nem a szokások határozzák meg, hanem inkább vágyai s akarátának terjedelme”¹¹⁶ –, majd a *homo europeus* legelső alakját, egyben a szellemi ember mintaképét, Leonardót állítja kortársai elé, akinek „egy örvény hidat juttatna eszébe”¹¹⁷.

Az 1930-ban a Népszövetség égisze alatt létrejött Európai Szellemi Együttműködési Bizottság tagjai sorába fogadta mindazokat, akik a kontinens sorsának kedvező fordulatát segítették és szellemi egységet sürgettek a totalitárius rémuralommal szemben. 1936 júniusában a magyar kormány meghívására Budapesten tartották hatodik ülésüket, Paul Valéry elnökletével. A résztvevők között van Duhamel, Huizinga, Madariaga és egyetlen németként Thomas Mann, aki előadásában az újraértelmezett humanisztikus gondolat Európát fenntartó erejét fogalmazza meg. A humanizmust nem filológiai alapon, hanem a fanatizmussal való ellentétében veti fel, s ezzel együtt a nyugati műveltségért, az emberi szellemért való ellenállásra buzdít: „Ma *harcos* humanizmusra lenne szükség, melyet az a belátás táplál, hogy egy szemérem és kétség nélküli fanatizmusnak sohasem szabad a szabadság, türelem és kétség alapelveit kizsákmányolni és kiszorítani; az a belátás, hogy ennek a humanizmusnak nemcsak joga, hanem egyenesen kötelessége *védekezni*. [...] *Humanizmusról beszélve, Európa alapjairól és szellemi életfeltételeiről beszélünk* [...]”¹¹⁸

¹¹⁶ VALÉRY, Paul: *A szellem válsága*. In: Valéry, Paul: *Változatok*. Bp., 1934. 52.

¹¹⁷ VALÉRY, Paul: *Leonardo da Vinci módszere*. In: Valéry, Paul: *Változatok*. Bp., 1934. 178.

¹¹⁸ THOMAS MANN: *Európa és a humanizmus*. Ford. Faragó László. In: *Apollo*, 1936. 5. köt. 179.

Márai *Apolló*-beli vallomásában beismeri az eszme gyakorlatlanságát; látja a szellemi ember tehetetlenségét az „új barbárság” korában, amikor a „humanizmus szenteltvize nyomtalanul leperog a pogány koponyákról”, ugyanakkor egyetlen lehetőségeként értékeli azt¹¹⁹. A műveltség és béke visszaszerzése miatt belenyugvás helyett kötelességvállalásra szólít fel, a kultúra végszava helyett egy új kor előszavát hirdeti. „Az emberi szolidaritás szelleme él, a műveltség és az értelem felelőssége sugárzik e sötét időben is. [...] A mi dolgunk, írók és gondolkozók dolga, hogy megszövegezzük egy új, bonyolult »harcos«, felelősséggel és szolidaritással teljes humanista mozgalom előszavát.”¹²⁰ A filológus Babits¹²¹ utólag, de a kongresszus felvetéséhez – ti. „A humanisztikus szellem feladatáról a mai lélek formálásában” – kapcsolódva a kultúra organikus hatásában bízik. A hanyatlást megállító, szektaszzerűen jelentkező, lélek-, kultúra- és öntudatmegőrző humanista csoportok fenntartó erejét reméli. Félig felgyógyulva, de még betegágyban árnyaltabb erkölcsi hitvallását fogalmazza, utat mutatva ezzel a fiatalabb nemzedéknek. *A tömeg és a nemzet* című esszéjében Máraihoz hasonlóan a felelősségteljes helyt- és ellenállásban látja a szellemi ember feladatát. „Az én szolgálatom: megőrizni népem legtisztább erkölcsi hagyományait, nem engedni, hogy az igazság szelleme elavuljon. A kezdő-

¹¹⁹ A Thomas Mann-nal haláláig levelezésben álló, s az esszéíró-nemzedék legjelesebb alkotóitól is körülvelt Kerényi Károly humanizmus-felfogása természetesen egészíti ki Márai gondolatát: „[...]az, hogy *szem* legyünk és tiszta látás, embervoltunk szellemiségéből következik: nem vakíttatni és nem süketíttetni magunkat [...], nem lenni dupe-je [balekja] semmiféle szellemtelen nyers erőnek, hanem őrizni szellemi-emberségünket, hogy egyszer – talán – a humanizmus visszaadhassa a kölcsönt, amelyet a romanitástól kapott, s a tisztaságot, amelyet vele és ugyanazon a póluson álló utódaival folytatott küzdelmében elért, árasztthassa – hatással vagy hatástalanul – át oda, ahol a chthonikus hatalmak építenek és felemésztenek államokat. [...] A ma és a jövő *homo humanus*-a [...] egyszerűen a szellemi ember. Hogy képes lesz-e többre egyáltalán, mint az emberségnek ezt a magas ismertetőjelét megőrizni teljes tisztaságában, nem tudom. Csak azt tudom, hogy ez a kötelessége”. (Humanizmus és hellénizmus. [1936] In: KERÉNYI Károly: *Halhatatlanság és Apollón-vallás*. Bp., 1984. 262.)

¹²⁰ MÁRAI Sándor: *Humanizmus*. In: *Apolló*, 1936. 5. köt. 190.

¹²¹ BABITS Mihály: *A humanizmus és korunk*. In: *Apolló*, 1937. 6. köt. 1–5.

dó barbárság lármája közt ébren tartani a lelkiismeret sajnó nyugtalanságát. Megóvni egy jobb idő számára az emberiség megvetett eszméit, a szellem és szabadság tiszteletét. Ezek a nemzet igazi szentségei.”¹²² Kételyei nem a nemzet fennmaradása – azzal kapcsolatban optimista –, hanem jövőbeni minősége miatt támadnak. Ortegára rímelve egy új Ézsau megalkuvó szellemétől, egy tál lencséért a nemzetet tömeggé züllesztő magatartás elterjedésétől félti a magyarságot, s a barbárabb kor mindent elborító erejével szemben egy szellemibb és mélyebb műveltség megteremtését sürgeti, hiszen a Szellem jelölte ki helyünket, adott erkölcsi erőt és életlehetőséget a művelt népek között, s csak ez oldhat fel minket a jövő vezeklése alól. A műveltség felelősségérzetétől áthatott, a szétszakadozott kultúrának újra egységet biztosítani képes, korhoz edződött és értékeit megőrző magyar szellem áll várakozása középpontjában. Szózatának az idegenek asszimilációja, a tudomány tehertétele, s a nem született, de vállalt magyarság az igéi, a habok közt hanykódó hajót ezek a felszínen tartják, s a veszélyből kivezetik. A Párizs pajzsát – egyúttal a szellemi Európa jelképét – védő „*Fluctuat, nec mergitur*” jelmondata itt hangzik el elsőként, s az egyéni aktualitáson túl – az ő törékeny lélekvesztője is fennmaradt az élet tengerén – az esszéíró nemzedéknek is reményt ad. Erre a fundamentumra épül a *Magyar Nemzet*ben 1939 áprilisától önálló rovatban Szabó Zoltán által kifejtett szellemi honvédelem gondolata, amely pártbeli hovatarozástól függetlenül minden alkotót a lelkileg szikkadt magyarság talpraállítására, egy egységes szellemi mozgalomba igyekezett gyűjteni. „Vitorláink, felszíni rétegeink – írja Szabó Zoltán –, e könnyen repedő és minden szelet felfogó vásznak röpitik és ingatják hajónkat aszerint, hogy milyen szeleket fognak ki Európából. Nekem ezek a *vitorlaemberek* gyanúsak és könnyűek az utolsó időkben. Többre becülöm azokat, akik úgy nyugosznak a nemzet, a magyarság legmélyén, mint kő a hajó belse-

¹²² BABITS Mihály: *A tömeg és a nemzet*. In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. 2. 572–3.

jében, mint nehezek¹²³, mely megakadályozza, hogy minden ingások között is feldőljön a hajó. Ezek a kő-emberek, a valóban magyarok, a nem ingadozók és nem lendülők, hanem kiegyensúlyozók és borulástól mentők. *Vihar előtt ezek számát kell gyarapítanunk.*¹²⁴ A szellemi örökség ismeretét, a kollektív felelősséget és a tágabb hazában betöltendő szerep vállalását egyaránt a spirituális Magyarország megmaradási lehetőségének tekinti. Ezen az alapon üdvözli Tamási Áronnak az ez idő tájt kisebbségi helyzetben „szellemi őrseget” vállaló programját, amely legteljesebben a *Nemzedéki Vallomás* és a *Tévedező nyájak, gondatlan pásztorok* című esszéiben körvonalazódik. Szabó Zoltán rovatindító írásának – *Táj és magyarság* – egyik gondolata az esszéíró-nemzedék – Márai által elnevezett – őrzési gyakorlatát jellemzi: „Nem hódítani, hanem szerezni jártunk Nyugatra, mint az első ősök, akik el-elkalandoztak Nyugatra, nem azért, hogy ott maradjanak, hanem hogy gazdagabban visszatérjenek¹²⁵. Ekkorra már a feladatvállalás lendülete hajtja, s nyoma sincs annak az alapjában meggyötört hangulatnak, amellyel 1937 tavaszán a magyar útirajzokat leltározta.

„Vigasztalásul útnak indulunk¹²⁶ – írta akkor, kettős kötődéssel és kettős irányban: Európa és Magyarország felé. Ő maga, mint a szeizmográf mutatója, a magyar társadalom válságát érzékeli, a földrengés epicentrumát a határokon belülré helyezi, s a hazai földet elhagyókat menekülőkné nevezzi. Az útirajzok líraiak és feltárók, az egészben a rész hiányait és szerepét keresők.

¹²³ Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének bevezetést lezáró, a „Medve kézírata” alcímű fejezetében párhuzamos gondolatra lelhetünk: „akármennyire is töprengünk – elmélkedik Both Benedek –, belül a lelkünk telve van könnyűséggel [...], a szabadság enyhe mámorával. De nem tántorgunk, nem inog térdünk ettől, mert a sok nehéz tudás ólma már régen megüledett a szívünk vagy inkább valahol a gyomrunk alján, miként az erős, tengerre épült hajók tókesúlya, s a világnak ez a keserű ismerete, ha le is lassítja nagyon a vitorlánkat, de szilárdságot ad”. (OTTLIK Géza: *Iskola a határon*. Bp., 1959.⁴ 17.)

¹²⁴ SZABÓ Zoltán: *Lelki mozgósítást!* In: Szabó Zoltán: *Szellemi honvédelem*. Bp., 1989. 23.

¹²⁵ Id. 19.

¹²⁶ SZABÓ Zoltán: *Vigasztalásul útnak indulunk...* (*Magyar útirajzok*). In: *Új Szellem*, 1937. máj. 15., I. évfolyam 7. sz., 7.

„Íróink kissé szellemi kémszolgálatot teljesítenek külföldön, ki-kémelelik a kultúra bástyáinak fekvését, fölmérik az idegen erőket, összehasonlítanak és mérlegelnek.”¹²⁷ Útjuk során példát és tanulságot keresnek, nyugati népek tekintetében magyar arc- és jellemvonást látnak, bizonyítékát annak, hogy a tágabb haza értékeiből, ha elszórtan is, de maradt még valami. A térképi Európában a pusztulás megtapasztalására és a szellemi táj érték-szemléjére ugyanazzal az elfogódottsággal vállalkoznak. Horizontális útjuk rendszerint vertikálisba fordul, a felszíni haladás keltette élményeket a kulturális-intellektuális benyomások mélyítik. Nem önfeledt és nem nyugodt ez a vándorlás – hiszen az „írót [...] a hazai bizonytalanság” löki külföldre –, hanem a keresés feszült várakozása és a fellelés vágya parázslik a mélyén. „Egyikük diagnózist készít és ebben, mintha burkoltan benne lenne a sírfelirat, másikat megszeret egy népet és ezt a szeretetet korbácsként használja idehaza.”¹²⁸ A Szabó Zoltán tanulmánya után születő őrvjárat-irodalom ismeretében megállapítható, hogy az utazás nemcsak láttelel rögzítésére, hanem a nemzeti létkérdések felvetésére is alkalmat adott. Van-e helyünk Európában? Miben különbözik a kis népek hivatása a nagyokétól? Milyen lehetőségeink és szerepünk van a szellemi Európa rendezésében? S végül: a válság megoldásában mi az író dolga?

Az európai útirajzok szerzői közül a 30-as évek közepén Márai Sándor és Cs. Szabó László szinte egy időben fogalmazzák a kérdéseket. Márai *Napnyugati őrvjárata* a Spengler-könyv újraolvasása után születik, s bevallja, azért indul útnak, hogy bizonyosságot találjon az occidentális kultúra létére: „Láttelelet akarok felvenni, mert állítólag hanyatlik Európa”¹²⁹. Felméri, hogy az „otthon, nincsen együtt, soha és sehol, így meg kell keresni mindent, cserepekben”¹³⁰. Utazásának baljóslatú kezdetét – a salzburgi sínek mellett álló frontvédőket látva megállapítja: „Szuronyok között élünk, szuronyok között utazunk Nyugatra”¹³¹ – egy Lon-

¹²⁷ Id. 7.

¹²⁸ Id. 7.

¹²⁹ MÁRAI Sándor: *Napnyugati őrvjárata*. Bp., 1936. 14–15.

¹³⁰ Id. 28.

¹³¹ Id. 31.

don melletti filmgyár apokaliptikus díszletei totalizálják. Bár pihenni és szemlélődni, alapvetően pedig a Nyugatban való hitének megerősítése miatt vág neki a négyhetes kalandnak, a legtöbb vonatkozásban csak az elmozdulást, a bizonytalanságot találja. Ebből a szempontból jelképes tartalmú a szigetországba való átkelés, melynek során a visszatekintő utazó a köddé váló Európán még utoljára térképi tájékozottsággal tekint szét. „A kontinens már elpárolgott, elemeire bomlott az emberi láthatár ködében. [...] A világítótornyot látni még a kontinensből [...] A világítótorny még a kontinens, s mögötte a normandiai gyümölcsöskertek és kőtemplomok mögött Párizs, balra Berlin és jobbra Róma. És egészen messze valahol Buda. Rómában Mussolini tanácskozik tábornokaival. S köröskörül, jobbra és balra, apró, mérges állatok, emberek nagyon régi városokban, közös emlékekkel és feloldhatatlan gyűlöletekkel; s mindjéhez van valami személyes közöm [...] kemény és engesztelhetetlen fenségű emlék, Európa emléke.”¹³² Az egyetlen hiteles és vitális pontot a National Galleryben őrzött Dürer-kép jelenti, hiszen *A festő apjának* pillantásából egy élet látomásának, a középkorban születő európai polgári életformának lüktető elevenségét érzékeli. Cs. Szabó László ugyanebben az időben vállalkozik a *Doveri átkelésre*: Ausztrián és Belgiumon keresztül Angliába, majd Franciaországba visz az útja. Már a bécsi spanyol lovarda előtt – Márai *Kabálájára* hivatkozva – a rokonlelkű vándorok közös tájékozódási pontjaira utal: „Úgy látszik, akik egyformán tisztelnek egy stílust, mely a szemérmes lélek kifejeződése volt, előbb-utóbb találkoznak a megmaradt kegyhelyeken”¹³³. Cs. Szabó az egyes ország-fejezetekben a politikai és történelmi háttéren kívül az irodalmi élet épületekben és az emberi szellemen nyomot hagyó emlékeit idézi fel. A belga főváros széthordott oltárképének helyreállítását jelképesnek tekinti: „időközben a műtörténet, a történetbölcselet és a költészet teljes épségében helyreállította azt a világképet, melyet a chartres-i kapuk s a gandí oltárkép szimbolizálnak”. Angliát neurotikusnak, egy láthatatlan erkölcsi forradalomtól szenvedő

¹³² Id. 105–6.

¹³³ CS. SZABÓ László: *Doveri átkelés*. Bp., 1936. 23.

nemzetnek ábrázolja. Máraihoz hasonlóan ő is egy múzeumban találja meg írói hitvallásának manifesztumát. Erasmusszal sors- és lélekközösséget vállalva kijelenti: „A hazátlan írástudó azért szépítette fáradhatatlanul a latin nyelvet, hogy a kicsiszolt közös fegyverrel közös cselekvésre: egyesült világmentésre egyesítse az írástudókat”¹³⁴. Későbbi esszékötetjeiben egy-egy attitűd köré szervezi gondolatait: 1937-ben *A levelek a száműzetésből* a vándorlást mint írói lelkigyakorlatot értelmezi, gyökereit és genealógiáját kutatja. Az 1939-es *Magyar nézőben* és a *Fegyveres Európában* a fegyvertelen vigasztaló, illetve a leltározó szerepét betöltve Európa múltjáról, jelenéről és esélyeiről, valamint a kis és nagy népek hivatásáról (*Haza és nagyvilág* [1942]) gondolkodik. „A veszély és a szabadulás egyaránt mindig Európából jön” – vallja –, nemzeti önismeret és fellendülés csakis ebből az irányból várható: ez őrzáratainak értelme. Az írók felelőssége ezen a ponton válik hangsúlyossá: helyt kell állniuk az európai értékek mellett, az embertelenséggel szemben fogalomtisztázókká és tömegeket nevelőkké, azaz kultúraalakítókká kell válniuk.

A hazai útirajzok közül Tamásié a leginkább belülről fakadó (*Szülőföldem* [1939]), a Szabó Zoltáné lírikusabb, költői hagyományokat és táji jellegzetességet termékenyen ötvöző (*Szerelmes földrajz* [1942]), s végeredményben a Cs. Szabó által kifejezett hiányt pótolja, aki Michelet nyomán az irodalmi tájszemlélet kortárs magyar megfelelőjéért sóhajt. „Magyarországnak nincs ilyen szerelmes földrajza. Kazinczy, Petőfi elkezdtek, Jókai száz kötetbe szétszórta. Mert ő megírta, de ki kell kaparni a tündérmesék hamujából. [...] Ha a nemzet egyszer, csak egyszer térdére ült volna, hogy a hazáról meghallgassa, mienk volna a legszebb szerelmes földrajz!”¹³⁵ Cs. Szabó Kassa négy kapujából, a felvidéki helyőrségből ugyanezzel az ihletettséggel tekint a honra (*Kárpát kebelében* [1937]), s ezzel az elszántsággal veszi be magát a szülőföld visszacsatolása előtt a vámházi toronyba (*Erdélyben* [1940]). Tettét az őrtálló jelképéhez igazítja. Állhatatossága foly-

¹³⁴ Id. 104.

¹³⁵ CS. SZABÓ LÁSZLÓ: *Pannonia kismagyarban*. In: Cs. Szabó László: *Levelek a száműzetésből*. Bp., 1937. 153.

tatódik Márai *Kassai őrvárátában* (1941), amelyet a benne megfogalmazott nemzetvédő, -nevelő gondolatok a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című esszével rokonítanak. A számba vett művek főként magyar vonatkozásban vizsgálták az elmozdulást, és – egyet, a Tamásiét kivéve – csak a Felvidék (1938) és Erdély (1940) visszacsatolását követően születtek.

Az elszakított területek hazatérésének Márai is szemtanúja volt. 1938 októberében ugyanolyan megindultan rajzolja meg a szétszórt felvidéki nagy család kirakatbeli térképnézését, ahogyan Cs. Szabó László böngésszi két évvel később a hazatérő Erdély körvonalait. Ugyanaz a meghatottság és irodalmi tapasztalat izzik kibontakozó szerelmes földrajzuk alján, mint Szabó Zoltán kötetnyi munkájában. Mindketten vallanak, amikor a térkép fölé hajolnak, vallanak arról a törhetetlen kapocsról, amely a Pestre – és Balatonföldvárra – szakadt írókat hazahúzza. Cs. Szabó fogalmaz – a hír hallatán érzett benyomásait rögzítve – a legfontosabban: „Megmondták a határpontokat s nagyjában meghúztam a határt. Egy pillanatig úgy éreztem, hogy pihegő, dobogó meleg testhez érek. Erőltettem, hogy valami eszembe jusson. [...] Üres volt a fejem, a síma térképen kővé meredt Erdély”¹³⁶. Nem az eltelt huszonnégy esztendő feledése miatt dermedt meg, hanem a hír öröme zsibbasztotta el, s az egykori elevenség hamar felpattintotta a szótlanság zárját. Ekkor először apránként, többször levegőt véve, majd egy szuszra, egy egész bekezdésre táguló körmondatban foglalja össze a legerősebb kötelék – mely írók szülőföldjéhez kötheti – csomóit: tájat-költőt előszámlálva. „Visszatért a hamu, amelyben Arany Jánoska írt; a szőlődomb, amely Juhász Gyulát vendégelte; [...] a tanácsterem, melyben Kölcsey félszeme borongott; a kopjafák, amiken Jézust várják a megszelídült tatár magyarok; a könyvtár, ahol Kazinczy összerázkódott az elálmélkodástól; [...] a templom, ahol pogány írással dicsérik Istent s a kúria, ahol Petőfi Segesvár előtt meghalt.”¹³⁷ Márai visszafogottabb, a tárgyilagos hangról azonban ő is hamar líraira vált. Az otthonról elszakadt felvidéki magyarok összetartása előbb

¹³⁶ CS. SZABÓ László: *Erdélyben*. Bp., 1940. 37.

¹³⁷ Id. 38.

ellágyítja, önvallomásra készíti, majd harcos helytállást sürget. „Mit is akarok otthon?... [...] Nem akarok mást, csak megtudni, hogy ez a föld, ezek a nemes városok, ezek a családtagok, mind a millió megint velünk vannak, hozzánk tartoznak. Most nagyon nekifekszünk majd s csinálunk valamit, egy új, emberibb és igazságosabb Magyarországot [kiemelés tőlem – K. M.]. Ez az ára mindennek, ezzel tartozunk nekik, a hazatérőknek, s magunknak is: ez egy nemzet becsületbeli tartozása. De előbb látni akarom Kassát, el akarok menni egy vasárnap reggel misére a székesegyházba, ahol Rákóczi hamvait őrzik, [...]. El akarok menni Rozsnyóra, a temetőbe, látni akarom Komáromban a házat, ahol Jókai született, érezni akarom még egyszer azt a felvidéki légáramlást, mely a fenyvesek illatát hozza a városokba, akarom látni egy havas karácsonyeste Kassát, amint tornyaival, harangjaival és lelkével megint őrt áll Magyarország határain.”¹³⁸ 1938. október 16-án, amikor a cseh kormány még hezitál a legfontosabb „góc-pont”-ként emlegetett felvidéki városok visszaadása ügyében, Márai felháborodottan szólítja az „Európa nemes hagyományáért”, „igazságért”, „jogért”, „fogalmak tisztázásáért harcoló írókat” önvizsgálatra és szellemi emberhez méltó magatartás választására, mintegy együttes hitvallásra az erőszak ellen¹³⁹.

A bevonuló csapatok mellett, azokkal egy vonalban – néhol előttük járva – mindketten újságíróként vesznek részt: Márai a *Pesti Hírlap* tudósítójaként telefonon, Cs. Szabó a Magyar Rádió munkatársaként mikrofonnal a kezében ad hírt a visszatérés megindító eseményeiről. Szinte ugyanazt tapasztalják: a csehek és románok az utolsó percig a helyükön maradnak, majd hirtelen feladják az állásaikat, pusztulást és elhanyagolt területet hagynak maguk után. Örömkönnyek, őszi virágeseő és gyorsan összetákoltt diadalkapu alatt vonul a „triumfáló” sereg. A kormányzóban nemcsak megmentőjüket, hanem sorsuk jobbra fordítóját is üd-

¹³⁸ MÁRAI Sándor: *Hazamenni*. In: *Pesti Hírlap*, 1938. okt. 9. (Vasárnapi krónika rovata) 11. = MÁRAI Sándor: *Ajándék a végzettől*. (Szerk. Székely Adám.) Helikon Kiadó, 2004. 79.

¹³⁹ MÁRAI Sándor: *A gócpontok*. In: *Pesti Hírlap*, 1938. okt. 16. (Vasárnapi Krónika rovata) 9. = MÁRAI Sándor: *Ajándék a végzettől*. 85–86.

vözlik az emberek. A visszakapott szülőföldre való utazás Cs. Szabó esetében (*Erdélyben* [1940]) mitikus elemekkel átszőtt (pl. holtak vigyázzák az élöket); Márai publicisztikai írásaiban¹⁴⁰ pedig egyenesen mitizálódik. Az odüsszeia a felejtés-émlékezés-rátalálás formai keretébe ágyazottan kétszeres beavatási szer-tartást: a hazatérő félig-meddig neküiját és a terület/test-csonkítás utáni stádiumot, magát a teljessé levést bontja ki. A vissza-csatolt Felvidék megelevenedésének gyűjtőpontja a szülőváros, Kassa. Jellemző módon mindaz, amit számára a szülőföld jelent, nem az indulás előtt – mint Cs. Szabónál –, hanem a határon állás pillanatában fogalmazódik meg. „És Kassa, Kassa, mondják mások és mondom én is; s a térkép, a titkos és csodálatos térkép, melyet ez évtizedekben szívünk, álmunk, eszméletünk legtitko-sabb rekeszeiben őriztünk, egyszerre élni kezd, a térkép valóság lesz, előválnak az *alvilágból* [kiemelés – K. M.], ahol gondterhesen és aggodalmasan figyeltük tájait húsz éven át, a térkép egyszerre *világítani kezd* [kiemelés – K. M.]”¹⁴¹ Az elsőrendűen a Felvidék-re vonatkozó szöveg háttérében egy virtuális Európa-kép áll. Márai az 1938. október 16-án megjelent *Kassa* című írásában rögzíti először – s később a *Kassai őrvárban* ismétli meg – az elsőtétedő Európát behálózó, abban viszonyítási pontként szolgáló s egyben az európai sorsközösséget szimbolizáló „csonka temp-lomtornyok” motívumát.

A gondolat bevallottan Louis Gillet-től származik, aki az egy-kori Európát összefogó (*embrasse*) katedrálisok nagy családját (*la famille des cathedrales*) sűrűbben-lazábban elhelyezkedő csillag-pontok alkotta égi térképhez hasonlítja. Azt írja: „ha felrajzolnánk ezt a térképet, egy olyan képet kapnánk, amely egészen hasonló ahhoz, amiket az üstökösök vagy ködfoltok fényképei nyújtanak”¹⁴². A „Nyugat nagy családjának” is nevezett közösség bölcsője az

¹⁴⁰ Márai Sándor *Pesti Hírlap*-beli napihírei egy hét eseményeit (1938. nov. 6–13.) rögzítik.

¹⁴¹ MÁRAI SÁNDOR: *Útközben, Kassa felé. (Északi határszél, novemberben)* In: *Pesti Hírlap*, 1938. nov. 6., 7.

¹⁴² LOUIS GILLET: *La vivante cathédrale*. Paris, 1936. 8. „Si l'on dressait cette, on obtiendrait une image assez ressemblante a celle qu'offrent certaines photographies de comètes ou de nébuleuses [...]”

Île-de-France, innen sugárzik ki az egész világra (*la rayonna sur le monde*) a gótikus templomépítészet, minden spirituális vonatkozásával együtt, valamint a templomhajó és a torony, amely hosszú időn keresztül a kereszténység jele volt. Márai 1940 nyarán a gillet-i gondolat helytálló voltára bukkan egy német haditudósító jelentésében, aki leírja, hogy a hollandiai, flandriai és északfranciaországi harcokban – Dünkirchen és Rotterdam kivételével – a legtöbb város éppen csak „horzsolást” kapott. Amiens-ből pedig szinte csak a gótikus székesegyház maradt, amely mint egy kéz nyúlik az ég felé, hirdetve az emberek emlékét („éltek, hittek, reménykedtek, dolgoztak”), és az emberi értékek elpusztíthatatlanságát¹⁴³. A világítótoronnyal azonos értékű templomtorony (emberi „felkiáltójel”) szerves eleme a városról alkotott felfogásának. Ezen a ponton a mítoszkritikai városértelmezés terelheti hiteles mederbe a gondolatmenetet. Frye szerint ugyanis a város és a templom ab ovo az ásványi világot jelenítik meg humanizált formában, ugyanakkor újszövetségi helyek alapján az is nyilvánvaló, hogy a két kép apokaliptikus értelemben megegyezik¹⁴⁴, hiszen mindkettő lakóhely (fizikai és szellemi), s mindkettőnek az emberek „az eleven kövei”. Nyilvánvaló, hogy Márai ezen az alapon, tehát emberi tartalom tekintetében helyezi az európai városokkal azonos rangsorba a négy magyar „szellemi végvár”¹⁴⁵-at: Kassát, Kolozsvárt, Váradot és Szegedet. „Varázslatos tartalmuk” szerinte abból fakad, hogy nemcsak a külsőségek „tunya egyveleg”-éből, hanem az emberi „alkotás” nagyszerű jellemzői-

¹⁴³ MÁRAI Sándor: *A torony*. In: *Pesti Hírlap*, 1940. jún. 20.: „Gillet mondja a francia katedrálisokról írott szép könyvében, hogy a másik, titkos Európa lelki tájképét azok az irányvonalak kötik össze, melyek Lisszabontól Stockholmig katedrálisok tornyai között mutatják az európai lélek vándorútját. Az amiensi torony ilyen tájékoztató jel marad a sötét időben. A lélek körül néz és támpontot keres. A romok felett egy gótikus tornyot lát, emlékezik, s megint alkotni és reménykedni kezd, mert a torony arra figyelmezteti, hogy minden nyomorúság fölött valami halhatatlan is van bennünk, emberekben valami, amit még mi magunk sem tudunk elpusztítani.”

¹⁴⁴ Northrop FRYE: *A kritika anatómiája*. Bp., 1998. 124.

¹⁴⁵ MÁRAI Sándor: *Városok legendája*. In: *Pesti Hírlap*, 1940. szept. 8. 5.: „ez a négy város [...] alkotás is, az emberi szellem tudatos lakhelye, tájnak, életmódnak, történelmi feltételeknek, emberfajának szerencsés vegyülméke.”

ből állnak össze: befelé egyfajta belső szellemi tartalmat őriznek, kifelé pedig következetes szellemiséggel sugároznak. A szülőváros tekintetében pedig éppen az Európára való nyitottság, az őrzés és a befogadásra való képesség válik a legfontosabb mítoszformáló erővé. Ezt támasztja alá a „trianoni évtizedek” értékelése is. Nemcsak a végvárakkal, hanem általában az elcsatolt városokkal kapcsolatban kijelenti: számukra a legnagyobb tragédia az európai sorsközösségből való kiszakíttatás és ezzel együtt az volt, hogy nem sugározhatták „a magyar lélekbe azt az urbanitást, amellyel a magyarság másodszer foglalt helyet Európában”¹⁴⁶. Márai városképét, annak motívikus és frazeológiai bázisát illetően egy eredendően asztrális szimbólum etikai-morális átlényegítését tapasztalhatjuk. Valójában a Gillet-től vett – elsődlegesen a katedrálisokra értett –, és Kanttal egyeztetett – tehát az individuumba vonatkoztatott: „A csillagos ég fölöttem, az erkölcsi világrend bennem”¹⁴⁷ – csillagmetafora újrastrukturálódása és kibővülése figyelhető meg. Ez az a motívum, amely által a város – Várossá válva – mitizálódhat, illetve kibonthatja magát: az egyéniséget. A város, miként az individuum, „mértéktartó és nevelő”, életformát adhat a nemzetnek. A Város és lényegének közvetítője, az Egyéniség dolgában közös a példaadó tehertétel, a nevelésen alapuló sugárzás. Az égi rend (univerzális szint) földi mása a katedrálisok fényhálójából (makrokozmosz szint), és a példamutató személyiségek (mikrokozmosz szint) csoportjából áll össze. A szellemi Európa világító térképe, csillagtérkép, amely az őrzés metaforáit (torony, őr) plasztikus egységbe olvasztva mitikusan totalizálja, vagyis szárazföldre és tengerre (terra marique) egyaránt kiterjeszti. Így válik világossá, hogy Márainál a Torony egyaránt értelmezhető a Várost megjelenítő építészeti fogalomként, kémlelőkosárral rendelkező főárbocként¹⁴⁸

¹⁴⁶ Id. 6.

¹⁴⁷ Kant königsbergi sírfelirata.

¹⁴⁸ MÁRAI Sándor: *A torony*. In: *Pesti Hírlap*, 1942. febr. 1.: „Bizonyos, hogy a toronnak nincsen semmiféle különösebb gyakorlati értelme, – meteorológiai jelentéseket gyűjtenek a legfelsőbb fedélzeten, s újabban a rádióosztást is elfoglalta e magas vaskosárban őrhelyét, – s bizonyos az is, hogy a torony esztétikai szempontból nem szép.”

és világítótoronyként, s mindazok, akik egyéni szinten vállalják a vigyázva szemlélődést és a fény, azaz a kozmikus értelem tükrözését, tehát az írók és a nevelők, a filozófusok és a muzsikások, a szentek és a katonák ugyanannak a nagy családnak, az örök közösségének a tagjai. (Márai publicisztikája a 30-as évektől az emigrációs rádióadásokig egyértelműen ekörül az elgondolás körül gyűrűzik.)

A Felvidék hazatérésekor írott jelentések az „első kassai őrvártnak” is tekinthetők, amelyeknek valóságos tartalmát egyrészt a múlt emlékeinek keresése és fellelése, másrészt – a világítás gesztusával jelzett – megelevenítés mozzanata adja. Nem céltalan bolyongás ez, hanem értékszemplő és tartaléktudatosító – ti. maradt lelki tartalék az újjáépüléshez – szerepvállalás. A szemtanú tapasztalatával rögzítheti a Felvidék „jelképes birtokbavételének” minden mozzanatát, melynek során egy nép visszakereszi azt, ami „múlt, nyelv, vér és emlék jogán az övé”¹⁴⁹. Rozsnyón, a határ utáni első jelentősebb állomáson a Rákóczi-örtornyot veszi először szemügyre, ahonnan a városlakók a kuruc időktől az ellenséget, most pedig őket kémlelik. „Az őrtorony felső párkánya most is zsúfolásig megtelt őrszemekkel.”¹⁵⁰ A fiatalabbja, akinek nem jutott hely a toronyban, feltörte a háztetőket, s onnan szemlélte a hivatalos ünnepséget. Holtak emlékével zárul a rozsnyói „kép”, s azzal nyílik a krasznahorkai „közjáték”: ott a dédszülők „csontjai porladnak”, itt pedig a „lőcsei fehér asszony” maradványait rejti a vár Andrassy-kriptája, ahová a csapattól leválva néhány órás kitérőt tettek. A várban múlt és az „eleven jelen” találkozásának „nehezen rögzíthető pillanat”-át igyekszik megragadni. A néma jelre: Serédi Zsófia „védő-óvó mozdulattal magasba emelt” (torony motívum), a legenda szerint megmerevedett kezére figyel. Az égre mutató kéz és a magasan álló vár hirdet és figyelmeztet: a kápolnába húsz év után először lépők gyertyát gyűjtanak az emlékeknek, majd a *Himnusz*t éneklük, s amikor a völgybe indulva visszanéznek, értik meg a jelképek elevenségét, élővé válásának momentumát: „[...] a büszke várra csakugyan reáborult az »éj homálya«: a várőr meggyújtotta a

¹⁴⁹ MÁRAI Sándor: *A határ elindul*. In: *Pesti Hírlap*, 1938. nov. 8., 5.

¹⁵⁰ MÁRAI Sándor: *Rozsnyó hazatér*. In: *Pesti Hírlap*, 1938. nov. 9., 5.

hétsházéves kastély ablakaiban a gyertyákat, melyek apró fényükkel az egész völgynek hirdetik most, hogy Krasznahorka vára megint magyar. [...] most világít a vár, a ködben és a sötétben, mint egy nagy-nagy jelkép. Mindenütt látni a környéken, ahol magyarok laknak. Krasznahorkán megint magyarok járnak! – gondolják a völgyben azok is, akiket az új határ egyelőre elválaszt innen”¹⁵¹. Jel és jelkép a kassai jelentésben sűrűsödik mitikus motívummá; „Kassa hazatérése volt mindennek a betetőzése” – vallja később¹⁵². Az emlékek és a harangzúgás, a visszaváltozó – egy éjszaka alatt kicserélték a cseh utcanévtáblákat –, tehát az örök és igazi Város, valamint a hazaérkezés családiassága elragadják a „hűséges krónikás”-t: „e pillanatokban, mikor húsz év után Kassán megint egyszer magyar betűket írok, nem tudok egészen tárgyilagos maradni: az emlékek olyan erővel rohannak meg, úgy elborítanak, hogy nem tudok többé tudósítást írni, csak vallomást”¹⁵³. Jelképes időben – Párizs német megszállása után négy héttel –, de ugyanezen a személyes hangon folytatja gondolatait a *Kassai őrvjázatban* (1941). Akár az értékmentésre szegődött nemzedék vezérgondolata is lehetne az írói hitvallást megfogalmazó – egyúttal Nietzsche-t parafrázáló (*Emberi, túlon túl emberi* 276. passzus) – zárókép, amelyben a kultúrát mint a nemzeti-emberi önismeret forrását és mint architektúrát jeleníti meg: „Otthon vagyok e katedrálisban, mely számomra nem műemlék, hanem életem mélyebb, örök formája. Tovább kell építeni ezt az életformát. Meg kell tölteni mindennel, ami korszerű, meg kell őrizni benne mindent, ami időtlen. Hiszek abban, hogy orvosok és költők, kőfaragók és vitaminkutatók, bölcselők és nevelők, műszerészek és művészek felépítik az új Európát. [...] Hivatás-érzés, az új európai szerep tudata, s a mély kötelesség: szeretni és szolgálni a népet, melyhez nyelv, emlék, jó és rossz sors, s a nyelvnél és fajtánál is erősebb kötőanyagok, a közös nemzeti sors kötöz... Ez a dolgunk, Európában.”¹⁵⁴

¹⁵¹ MÁRAI Sándor: *Közjáték Krasznahorkán*. In: *Pesti Hírlap*, 1938. nov. 10., 3.

¹⁵² MÁRAI Sándor: *Horthy Miklós három útja*. In: *Képes Vasárnap*, 1940. márc. 3., 9. sz., 16.

¹⁵³ MÁRAI Sándor: *Kassán*. In: *Pesti Hírlap*, 1938. nov. 11., 2.

¹⁵⁴ MÁRAI Sándor: *Kassai őrvjázat*. Bp., 1999. 124–5.

4. Európaiság és magyarság

A két világháború közötti években a „nemzedéki” problémaként tételeződő írói felelősség kérdésére Márai írástudói magatartásának újragondolásával válaszolt. Úgy vélte, hogy a tettere váltott szó, „...az emberi cselekedetté átalakult műveltség végül is megszervezi a kölcsönös segítség és a méltányos együttélés nagy emberi művét”¹⁵⁵. A magyarság belső és külső megújulásának ez az írói záloga mint a számára egyetlen elképzelhető és követendő megoldás a *Röpirat* lényegi elemévé vált. A szélesebb, európai perspektívában a magyarság helyzetét és feladatát elgondoló Márai koncepciójának az organikusság elve alapján újra felépíthető, tradicionális minőségismény áll a középpontjában. Innen sugárzik annak a kultúrmissziós vállalkozásnak a terve, amely egyrészt a magyar szellemi ember, másrészt a magyarság nevelő feladatát hangsúlyozza a sorsfordulót érlelő időszakban. A háborús felelősség kollektív jellegű: nemcsak a nemzetet, hanem az egyént is érinti¹⁵⁶. Márai a minőség jegyében fogant műveltség terjesztésére helyezi a hangsúlyt abban a küzdelemben, ami egyszerre tölti el a magyarság szélesebb rétegeit európai értelemben vett igényérzettel és biztosít jogot a szellemi vezetésre az új, békés Európa megvalósításában. Ez a kultúra- és minőségvédelmi program tehát vezető szellemi szerepet szán az értékeit újra fellelő, és azzal élni tudó magyarságnak az európai újjáépítésben. Márai, miután vázolja azt a gazdasági (védvámrendszer eltörlése, nagyobb gazdasági egységek kialakítása, árucserre- és nyersanyagforgalom aktiválása) és kulturális (két náció, a francia és a magyar szellemi kiegyensúlyozó szerepe az európai változásokban: a tömegek mennyiségiből minőségibe való létforma-váltásának elősegítése kapcsán) fejlődési irányt, amely az életképes Európa felé mutat, az ezt szolgáló magyar nemzetnevelés főbb feladatait

¹⁵⁵ In: MÁRAI Sándor: *Ihlet és nemzedék*. 58.

¹⁵⁶ MÁRAI Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Pozsony, 1993. 18: „A kormányzatok, a világ politikai, társadalmi, gazdasági erőcsoportjai, a népek, a szekták, a semleges, vagy harcos szellemi emberek, azok, akik állást foglaltak egyik vagy másik küzdőpárt mellett, és azok, akik hallgattak, szerepük nagy művük magányába menekültek: mind kénytelenek majd felelni.”

summázza. A gyakorlati alapon elgondolt pedagógia szerint a nemzetnevelőnek 1. fel kell tárnia a magyarság előtt igazi erőit és képességeit; 2. figyelmeztetnie kell a nemzetet a környező világ szemléletére és igényeire, ugyanis – érvel az író – „egy nemzet mindig szerződéses állapotban él az emberiséggel”¹⁵⁷. A nevelő pedig az a szellemi ember, aki a műveltség igényérzetét közvetíti az értéktudatot nélkülöző tömegnek. A magyarságot múltja és hivatásérzése predesztinálja arra a vezető szerepre¹⁵⁸, amit csak is a képességeikkel élő szellemi emberek segítségével nyerhet vissza. Márai egyféle hierachikus, egymást segítő rendszerben képzei el a közös célért¹⁵⁹ küzdő nevelőket. „A minőségi nevelést a mélyben kell elkezdni...”¹⁶⁰ – utalja gondolatmenetének irányát a néptanítókhoz, akik számára – magasabb szinten – biztosítani kell a korszerű továbbképzést és a pedagógiai módszerek kidolgozását. Az írók feladata elsősorban a városi polgárság középszerű igényszintjének emelése, hiszen „a középosztály nagy átlagának ízlése vagy csipkerózsikásan szunyókáló, vagy szelektálásra képtelen és mohó, s amíg a középosztály marad elsőrendű hordozója a városi életben a műveltségnek, mindent el kell követnünk, hogy ízlését nemesítsük, szellemi igényérzetét és erkölcsi felelősségét fokozzuk, valóságérzékét elmélyítsük, illúziókra való hajlamából kiábrándítsuk, kényelmi szempontjaiból felrázzuk, egyszóval,

¹⁵⁷ Id. 102.

¹⁵⁸ A „defensor Christianis” Szent István-i eszméje, valamint Röpke kereszténység és kultúra lényegi egyezését valló gondolata alapján Márai szintetikus Európa- (és kultúra-) -felfogást érvényesít. Ez nem egyedülálló jelenség, hiszen a két világháború között Babits, Kosztolányi és a népi írók közül jó néhányan (Illyés Gyula, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Németh László stb.), valamint a kisebbségi magyar alkotók közül Tamási Áron, Fábry Zoltán, Szvatkó Pál stb. is az európai kultúrkör integráns részének tartják a magyarságot. Márainál: „A magyarság legmélyebb öntudatával hiszi és vallja ma is, hogy a keresztény kultúra egyértelmű az európai műveltséggel és hivatásérzéssel. [...] Ezt a keresztény kultúrát a vertikálisan betörő barbárság ellen megvédeni, minőségét elmélyíteni a nemzetnevelés feladata”. (Id. 105.)

¹⁵⁹ Id. 122.: „Egységes magyar faji képletet soha nem tudunk teremteni, de egységes, osztályok feletti és minden osztály öntudatát mély árammal átható magyar műveltséget teremthetünk, ha elég bátrak vagyunk hozzá, hogy az egyéni jellemű és szellemű magyarságot egy önként vállalt nagy pedagógiai kísérlet segítségével egységes szellemi igényérzetre neveljük.”

¹⁶⁰ Id.123.

igénnyel töltsük meg a vezető társadalmi réteg lelkét”¹⁶¹. Márai szerint nem érdemes áztatnunk „magunkat városi kultúránk egyenlőtlen arányú, de viszonylag magas szintjének nemzetnevelő lehetőségeivel; egy műveltség igazi tartalmát nem a csúcsteljesítményeken kell mérni, hanem az átlag középvonalaának szintjén. Mindaz, amit a magyar szellem magasabb légkörben alkot, gondol és megvitát, halvány sugárzással ér csak le a mélybe”¹⁶². Ennek alapján a különböző szellemi szférákban (sajtóban, *rádióban*, könyvkiadóknak, színházakban és mozikban) rejlő pedagógiai lehetőségeket kell felismerni és kihasználni a nemzetnevelés hatékony megvalósítása érdekében. Ugyanakkor – hangsúlyozza a szerző –, van egyfelől magas igényű magyar irodalom a mindent elborító ponyvával szemben, másfelől vitázó hajlamú irodalmi élet is, amelyek éltető kisugárzása vitathatatlan a nemzeti közösség egészére nézve. Márai minden alkotó ember számára etikai imperatívusként fogalmazza meg a nevelés feladatát a záróköszörű utolsó mondatban: „...szükséges [...], hogy minden ember, aki felelősséget érez a magyarság iránt, ezt a parancsot idejében és makacs következetességgel *kimondja, ismételje és megtartsa* [kiemelés tőlem – K. M.]”¹⁶³.

A minőségi magyar mélykultúra elevenné tétele az európai kultúrkörhöz való csatlakozás reményében, mint egyetlen lehetőség a harmincas évek második felétől megjelent a népi irodalom fő sodrában. Legmarkánsabb megnyilatkozását talán Németh László *Magyarság és Európa* (1935) című esszéjében éri el, amelylyel számos ponton érintkezik a *Röpirat*. Maga Márai írja esszéjének végén, hogy „e sorok célzata sem lehet más, mint szerény figyelmeztetés e válságos időben – egy, a sok, mind következetesebb és mind nagyobb erővel hallatott hazai és európai figyelmeztetések között –, s e figyelmeztetésre a magyar nemzet szellemébe, minőségi képességeibe és európai szerepébe vetett hit kényszerít mindenkit, aki hisz a magyarság jövőjében”¹⁶⁴. Bár majdnem egy évtized választja el a két írást egymástól, a krízistudat kon-

¹⁶¹ Id. 114–5.

¹⁶² Id. 130.

¹⁶³ Id. 141.

¹⁶⁴ Id. 140–1.

tinuitása mint alap ez idő alatt nem vált időszerűtlenné. Mindketten vallják, hogy az egységes európai szellemet a nacionalizmus bontotta fel, s a benne megtestesülő kultúra vitális tulajdonságú, olyan, mint egy élő szervezet. Németh László: „A kultúra: nem művészet, nem tudomány és nem egyház, hanem élet. Állapota, sorsa csak az élet tágabb szemével nézhető”¹⁶⁵. Márai Sándor: „Mint az emberi szervezet, egy kultúra is lassan épül föl, de gyorsan omlik össze.”¹⁶⁶ A Spenglert idéző Németh László szerint a növekedési tüneményeket – jelen korban főként a gazdaságiakat – válságok követik. Utóbb az európai kultúrválság jelentette azt a krízist, amelyre a magyarságnak válaszolnia kell: egyszerre kell ön- és európai küldetéstudatára ébrednie megmaradása érdekében. A magyarság európai identitásának szimbóluma mindkét szerzőnél a végvár. Némethnél: „Európa falai Magyarország keletén sokkal biztosabbak, mint Lengyelország pusztáin a poroszok és a litvánok felé”¹⁶⁷; Márainál: „A magyarság, mint az európai keresztény műveltség egyik utolsó keleti végvára, minőségi kultúrát épített az elmúlt évszázadokban...”¹⁶⁸ Mindketten a magyarság és az európai szellem szintézisét tételezik, azonban míg Márai egyfajta föderalista elgondolást¹⁶⁹ tesz magáévá, addig Németh Lászlóhoz a tradicionális birodalmi elv áll közelebb. Mindketten a minőségi elvet, valamint a magyar nemzet európai hivatását, a kultúravédelemben és -terjesztésben való vezető szerepét hangsúlyozzák. Konceptiójukban a mélykultúra mint „erőforrás” (Márai), mint „népi őserő” (Németh) jelenik meg, közös példájuk ebben a vonatkozásban Bartók értékfeltáró alakja. Végül mindketten az értékfelmutató nemzeti küldetést hangsúlyozzák. Németh László: „A magyarság nem valami kellelten házigyártmányt erőltet hát a közép-európai gondolattal szom-

¹⁶⁵ In: NÉMETH László: *A minőség forradalma, IV. kötet.* 1999. 1972.

¹⁶⁶ MÁRAI Sándor: i. m. 134.

¹⁶⁷ NÉMETH László: i. m. 1999.

¹⁶⁸ MÁRAI Sándor: *Röpirat...* 88.

¹⁶⁹ Id. 58.: „Európa nagysága és végzete mindig az volt és lesz, hogy különböző kultúrájú, múltú, fajú, nyelvű népek a jelenük szintjéért folytatott küzdelemben különböznek, s éppen ez a különbözőség adja meg a közös európai erőfeszítés igazi erejét és jelleget.”

szédaira. A jobbak lappangó ellenzékiése előkészítette a talajt s a magyarságnak csak az eszme széthurcolását kell vállalnia. Erre két okból is alkalmas: őt nyomorítják meg legjobban a kicsinyes nacionalizmusok s szétszórtsága révén ő e közép-európai tér természetes véredényhálózata. Közép-Európa attól a néptől, mely a közép-európai eszme apostolátusát magára veszi, két nagy munkát vár: 1. teremtsen meg Közép-Európát szellemben, tudományban; 2. hozzon olyan új Jó Hírt (evangeliont) e területnek, mely a kulturális és érdekkapcsolatokat erkölcsiekké teszi¹⁷⁰. Márai Sándor: „Két nemzetnek lesz [...] rendkívül fontos szerepe az új, a minőségi verseny erkölcsi és anyagi katarziséban megújuló Európában: a magyarnak, Délkelet-Európában, s a franciának, Nyugaton”¹⁷¹.

Az írói magatartás hasonlósága – azaz az európai válság magyar vonatkozású megoldási lehetőségének didaktikus indittatású vázolója – releváns ezen a ponton, és csak másodlagos az a lényegi különbség, hogy milyen feltételek mellett és mely népek élén képelték el a magyarság megújító szellemi zászlóbontását.

5. Út az önkéntes számkivetésig

Márainak a negyvenes évek végén megjelent drámai dialógusa¹⁷² a művészi-alkotói szerep újabb aspektusát tárja elénk. A rövid írás ókori alakjai közé új „vendég” érkezik, Valéry, a költő, aki az általa megörökített antik építészt, Eupalinost keresi. Útja neküia, alvilágjárás, amelytől a végső titok megoldását, a művészi alkotás végső értelmének fellelését reméli. Három lehetőséggel szembesül. A szűkszavú és ironikus Szókratészéval, aki a hagyományos alkotó-alkotott viszonyt kérdőjelezi meg: „Platon [...] azt hitte, ismer

¹⁷⁰ NÉMETH László: i. m. 2029.

¹⁷¹ MÁRAI Sándor: i. m. 91.

¹⁷² MÁRAI Sándor: *Eupalinos vagy az újjáépítés*. In: *Magyar Nemzet*, 1947. júl. 20., 3.

engem, mert megírt. A Valóságban én alkottam őt, nem ő engem.” Az öreg és egy fa alatt üldögélő Platónéval, aki nagy művét, *Az államot* a gyakorlatban nem tudta kivitelezni, ezért áttért a számiszztika tanulmányozására, s a túlvilágon is örökös számolással tölti az idejét. Ajka mozog, talán megőrült... Helyzetét az egykori tanító így összegzi: „Misztikus lett. Nem tudod? Többéves társadalmi terve volt, amellyel elment Dyonisioshoz Syrakusába. A terv a gyakorlatban rögtön megbukott, mint minden terv, amelylyel a Szellem a Valósághoz közeledik. Akkor megsértődött, hazament Athénbe és szám-misztikával kezdett foglalkozni. Ez mindig a legkönnyebb.” Platón tökéletes ellenpárja Eupalinos, aki építész-ként a világot bírta szóra¹⁷³: alkotásai emberszabásúak voltak, értelmet és szépséget¹⁷⁴ sugároztak. „Én Esméből, Arányból és Vágyból építettem” – vallja a költőnek. Vallomása több annál, amit egy mesterembertől várnánk, életképes filozófiát, alkotói *modus vivendit* tükröz. Ebben különbözik Platontól, aki filozófiáját nem tudta érvényesíteni, tehát megbukott a világ előtt. Az ironikus Szókratész a meddő és az életre való elgondolás, pontosabban a szó (Platón) és tett (Eupalinos) dialektikus viszonyának jegyében fogalmazza meg saját filozófiáját, amely a háborús világ sorsa és újjáépíthetősége miatt kétségbeesett költőnek tanulságul szolgálhat. Szókratész, miután Eupalinos a kérdezőt hozzá utasítja¹⁷⁵, megretten¹⁷⁶, hiszen a feltalált igazság kimondása – a halandó

¹⁷³ VALÉRY: Te mondtad, hogy vannak épületek, amelyek némák és mások, amelyek beszélnek, s végül vannak épületek, amelyek énekelnek.

¹⁷⁴ EUPALINOS: A kis Hermes-templomot, amelyet egy korinthusi leány testének emlékére építettem... Ezt is elpusztították?

VALÉRY: Az idő és az emberek, igen. De a művemben él az is.

EUPALINOS (*savanyúan*): Sovány vigasz. Mindaz, amit ti költők életnek hittek, kipereg a holtak ujjai közül... Sajnálom azt a templomot. (*Sokratészhez fordul.*) Tudod, négy oszlop volt, keskeny előtér s egy ovális szentély. A négy egyszerű oszlop olyan volt, mint a korinthusi leány homloka. Az ovális szentély, mint a hasa és a keble. S ahol az oltár állott, az a gyönyörű zugoly...

¹⁷⁵ „Én művész voltam. Következésképp nem a világ volt feladatomban, hanem a részlet. Fordulj Sokratészhez.”

¹⁷⁶ SOKRATES (*lenéz a földre. Felriad, szakállát vakarja*): Mit akarsz? Mit mondjon az új világ? Zeusra, fiam, ez a kérdés, amelyre még én sem merek felelni! (*Mennydörgés.*)

ZEUS HANGJA: Hallgassatok!... S akkor majd beszél!

részéről – hübrisz, az istenek elleni véték. A vendég jövendölést, az isteni végzet fürkészését kérte. Ennek gyakorlása azonban már az antikvitásban is az istenek által kijelölt személyek feladata volt. Bár a delphoi jóslat szerint Szókratész volt az emberek legbölcsebbike, a jövendőmondástól ő is visszaretten. Eupalinos, a teremtő ember mint építész és művész megalkotta a részletet, Szókratész, a gondolkodó sejtette a végső igazságot, Zeusz, a mennydörgő pedig kimondta az ontologikus tapasztalat – a világ majd beszél, és megadja a választ – örök és mindenki számára aktuális érvényét. Világos, hogy a költő, aki hitte, hogy a szavai a „szívet *értelemre* és az agyat *érzésekre* tanítják [kiemelés tőlem – K. M.]”, a háború láttán csalódott, kérdéseivel – mi a háború értelme (Szókratészhez), hogyan lehet a világot újjáépíteni (Eupalinoshoz) – önnön identitásának fellelésére és megerősítésére is törekszik. A fátum árnyékában az ember és szerep kölcsönviszonya válik hangsúlyossá a filozófus, építész, költő, azaz a művészi személyiség, az alkotó ember különböző típusainak portréiban. Mit tudnak hozzáadni egyenként a világ javulásához? A költőt a felelősség és hiteles szerepvállalás igénye indítja az alapvető kérdések megfogalmazására. Hogyan kell viszonyulnia veszély idején az egzisztenciális feltételeket biztosító hatalomhoz? Nevelhető-e a történelem folyamán a pusztulást újra és újra előidéző ember?

Leegyszerűsítő az az értékelés, amely író és politika viszonyát kéri számon Márai elhatározásának egyik manifesztumaként is felfogható íráson. A polémiának azonban, amely a megjelenést követően kibontakozott körülötte, ez volt az oka. Faludi János a „nyíltan színt valló” „apolitikus” Márait támadja, mert egyrészt ahhoz a Paul Valéryhez kötötte magát, aki nem volt képes „korát, korának szellemét, vágyait, fájdalmait a legteljesebben [...] kifejezni”¹⁷⁷, másrészt „a védtelen Sokrates száját kisajátítva” a platóni állam-példán keresztül az aktuális társadalmi terveket

¹⁷⁷ FALUDI János: *Márai mennyországa*. In: *Tovább*, 1947. júl. 25., 19. szám 8. Valéryt és Márait egy csapással intézi el a folytatásban: „Márai kételkedése, kiábrándultsága az emberiséggel szemben azé az íróé, akinek nincs köze a néphez, az emberiséghez.”

bírálta. Megvonja tőle a jövőbeni bizalmat és kijelenti: „Átengedjük ezt az egyetlen dallamon stílus-mutatványokat végző egyéniséget legutóbbi polgári vallomásai alapján is azoknak, akik vele együtt ellenzik azt, hogy az alkotó szellemek a valósághoz közeledjenek”¹⁷⁸. Pálóczi Horváth György az „író úr” korszerűtlenségét abban látja, hogy még mindig az „úri piac” számára ír, „holott a Horthy-Magyarország elegáns lélek-gombatenyészdejé szégyenbe és förtelembe alámerült, az író konkrét helyzete megváltozott, az úri piac legnagyobb része megszűnt”¹⁷⁹. Azzal, hogy Márai a „»magasabb-rendű« lelki elegancia” és a politikától való óvakodás jegyében elhatárolja magát annak az emberi világnak építésétől, amelyben feladatát nem ismerte fel, a „tulajdon mesevilágának rabságába”¹⁸⁰ esik. Pálóczi Horváth ugyanakkor – meglepő módon –, a demokráciaellenesnek és eszpresszó-színvonalúnak titulált írás után sem taszítja el magától a szerzőt, hanem megvallja: Márai, „az íróművész” azok sorát erősíti, akik értik vagy érteni akarják a korszakot, akik hisznek „az ember teremtő génuszában, abban, hogy a Szellem csak a Valósággal való szakadatlan küzdelemben tudja önmagát átalakítani”¹⁸¹, s ezért vállalják, hogy tanulnak, tanítanak és építenek. Méray Tibor kérlelhetlenebb hangon folytatja. Az írásnak szerinte a gyenge színvonal¹⁸² ellenére azért van nagy sikere, mert „a felszabadulás óta ez az első nyílt irodalmi merénylet a demokrácia ellen”¹⁸³. Úgy véli, Pálóczi Horváth ítélete pontatlan, hiszen nem nagy, hanem másod- vagy harmadvonalbeli íróra záporozza általánosító nyilatkozatát, aki ahhoz a „lelki eleganciá”-tól elbájolt „irodalmi nyáj”-hoz tartozik, amelyhez a Herczeg Ferencek, a Molnárok, a Csathó Kálmánok is sorolhatók. Ezt az „irodalmi tömeg”-et pedig nem a borzalmak látványa szeparálta el a valóságtól, hiszen ha nyitva

¹⁷⁸ Id. 8.

¹⁷⁹ PÁLÓCZI HORVÁTH György: *Úr ír*. In: *Fórum*, 1947. augusztus, 8. sz., 609.

¹⁸⁰ Id. 613.

¹⁸¹ Id. 613.

¹⁸² MÉRAY Tibor: „*Úr ír*” In: *Tovább*, 1947. szeptember 5., 19. sz., 8.: „[...] ez a kis Márai-írás [...] alig-alig éri el a megszokott Márai-színvonalat is”.

¹⁸³ Id. 8.

tartották volna a szemüket, akkor 1944 előtt is tapasztaltak volna efféléket, hanem az, hogy „kiszolgálói voltak a múltnak, [tehát] szemben állnak a jelennel”¹⁸⁴. László Ferenc Pálóczi Horváth túlzásait nyesegetve megállapítja, hogy annak az írónak, akitől nemcsak gyönyörködtetést, hanem tanítást és nevelést is várunk, alapvető tulajdonsága a „lelki elegancia”. Kétségbe vonja, hogy az „irodalmi osztálytársadalom” – „elegáns lelkek”, „közönségsikerek és kommercionális irodalom mesteremberei” és a „propagandisták” – szintjei hermetikusan zártak lennének, és nem annyira az egzakt tudományok ismeretét, mint inkább az intuíciót tartja a „társadalmi hatásokra és erőkre” rámutató író legfőbb értékmérőjének. Máraitól pedig – az alkotó egyediségét hangsúlyozva – megjegyzi, hogy „nem jelenti az *egész magyar polgári irodalmat*, de főképpen nincs sok köze *a mai magyar irodalomhoz*, amely bármilyen lassú ütemben, de mégis csak gyökeres átalakulás irányát mutatja mind belső alkata, mind az írói magatartás szempontjából”¹⁸⁵. Ez az állásfoglalás különösen jó példa arra, mennyire meghatározta a véleményformálást az irodalmpolitika. Ebben az időszakban, amikor a kommunista párt a hatalom megragadásával¹⁸⁶, nem pedig a kulturális élet átalakításával foglalkozott, a szovjet emigrációból hazatért Lukács György lépett fel „a nagy nemzeti összefogás jegyében”. Szava a Márai-vitában is mérvadó volt, s nemcsak a kritikusok, hanem minden bizonnyal Márai számára is jelezte a követendő irányt. Írásában – a polémiaiindító Kolozsvári Grandpierre Emilhez kapcsolódva – a magyar irodalom megújhodása érdekében írói magatartásváltozást sürget, amelynek hiányában a „gyökeresen új valóságot” nem lehet „észrevenni”, „megérteni” és „irodalmilag adekvát formában ábrázolni”¹⁸⁷. Azt veti Márai szemére, hogy

¹⁸⁴ Id. 8.

¹⁸⁵ LÁSZLÓ Ferenc: *Tisztázzuk a fogalmakat*. In: *Huszedik Század*, 1947. október–november, 4. sz., 326.

¹⁸⁶ Vö. ACZÉL Tamás–MÉRAY Tibor: *Tisztító vihar*. München, 1978. 61–62. Az 1945–48 közötti átmeneti időszakot követően, akár a változás emblémájának is tekinthető az 1949-ben lezajlott Lukács-vita, melyben a végső ítélőbíró szerepét a későbbi kultúrdiktátor, Révai József játszotta.

¹⁸⁷ LUKÁCS György: *Megjegyzések az irodalmi vitához*. In: *Fórum*, 1947. augusztus, 8. sz., 578.

írásában azt a „viszolygó” (Kolozsvári Grandpierre Emil), „egyszerre gyáva és gőgös, egyszerre gyakorlatilag magába húzódó” – elefántcsonttoronyba zárkózó – „ellenzéki séget” menti át, amely valójában „a szellem tehetetlenségét” hirdeti a valósággal szemben. Kijelenti, hogy „Márai [...] esete csak véglet és csak mint lehetséges véglet jellemző az irodalom mai helyzetére”¹⁸⁸. Időszzerűnek tartja a társadalomra alapozott írói szemléletváltozást, az önnevelésre való hajlandóságot, hiszen hosszú távon – későbbiekben megalkotott művekkel – ez emeli az olvasóközönség igény szintjét: „Minél őszintébben, minél gyökeresebben dolgoznak az írók önmagukon, minél leplezetlenebbül tárják fel saját fejlődési nehézségeiket, minél erélyesebben küszködnek az új valóság kemény és ellentálló anyagával, annál nagyobb a valószínűsége, hogy útközben azokra a problémákra bukkannak, melyeket ugyanez az új valóság leendő olvasóikban keltett, de még nem emelt az emberi tudatosság szintjére”¹⁸⁹. Úgy gondolja, hogy a „jól értelmezett”, tehát újraértékelt és megrostált irodalmi tradíció szövetségese lehet a mai irodalomnak, amelynek születése fölött „egy nagy kritikus”-nak, „egy nagy tudatosító”-nak kell bábáskodnia. Márait, aki az alkotói szabadság híve volt, bizonyos, hogy Lukács¹⁹⁰ koncepciózus és tárgyilagos ítélete győzte meg arról, hogy az országban maradás előbb-utóbb egyéniségének teljes feladásával jár együtt.

A következő esztendőre, 1948-ra – mintegy fél évtizedig tartó folyamat eredményeként – megérlelődött benne a döntés: képtelen – hiszen felelősségteljes írói alkata nem engedi – megalkudni a totalitárius rendszer(ek) emberi szabadság- és szellemellenességével. „Műsoromat beszüntettem”¹⁹¹ – írja a *Föld, föld!...*-ben –, azaz írt a fióknak „tökéletes magányban”, visszhangtalanul, a nyelvi közösséghez való tartozás viszonylagos biztonságának/bi-

¹⁸⁸ Id. 580.

¹⁸⁹ Id. 587.

¹⁹⁰ Lukács György több helyütt illetve kritikával az apolitikus, hajlíthatatlan polgári értékszemléletű Márait. Az író kényszerpályára sodródását a *Párt-költészet* (elhangzott 1945-ben) és *Az élıdségi lázadása* (1948) című írások egyértelműen bizonyítják.

¹⁹¹ MÁRAI Sándor: *Föld, föld!...* Bp., 2002. 262.

zonyosságának tudatában. Majd, amikor elkövetkezett a megrendítő felismerés: szellemi emberként egy állandósult erőszakos hatalmi rendszert kell munkájával legitimálnia¹⁹², az önkéntes kivonulást választotta. Hogyan jutott idáig? Fried István Márai kanonizációjával kapcsolatban jegyzi meg, „hogy az 1940-es esztendők elejéig Márairól nem esett szó a *Budapesti Szemlében*, 1940-től minden évben jelent meg tőle és róla legalább egy-egy írás”¹⁹³. A 30-as évektől kritikusként egyre ritkábban, regényeivel azonban sűrűbben jelenik meg a nyilvánosság előtt. Az általános elismerést követő hivatalos kanonizáció a művészetéről és alakjáról alkotott eltérő vélemények erőterében jött létre, majd fordult át önnön ellentétébe. Az író iránti rokonszenvet táplálta a regények személyes hangvétele, az emberi titkok mélységeinek feltárására irányuló törekvés, az írások mögött érezhető kristályos műveltség. Rubin Ferencet az egyéni megszólítotttság, a nagyszerű és pontos lélekelemzés ragadta meg az író műveiben. A „divat”, amely olvasottságát a 30-as évek közepétől előrerendítette, a 40-es évek elejétől érdekes differenciáltsággal társul. Köztudott, hogy az írói sikert az *Egy polgár vallomásai* (1934) hozta meg számára; a körülötte kialakuló polémia is nagyjából ebben az időszakban kezdődik: a radikális szemléletű *Újságot* felváltja a *Pesti Hírlap*-ban való publikálással, ami miatt már többen támadják. A *Röpirat* (1942) körüli vita azonban már elemeiben előrevetíti későbbi, a szovjet hatalomátvétel után jellemző bírálatait, amelyek végső soron az író szellemi ellehetetlenüléséhez, majd az országból való távozásához vezettek. A 40-es évek első felében, amint azt Fried István kitűnő tanulmányában elemzi, a nemzetnevelés ügyében írott esszéje osztotta meg a hivatalos köröket. A méltatások mellett (Balla Antal, Lévy Endre, Flórián Tibor stb.) az elvi ellentétekre mutató érdemes recenziók, jegyzetek (Kodolányi János a *Magyar Csillagban*, Bajcsy-Zsilinszky Endre a *Magyar Nemzetben*, Parajdy Incze Lajos a *Termésben* megjelent publikációi) még a

¹⁹² Id. 299.: „Aztán megértettem, hogy olyan országban élek, ahol nemcsak a szabad beszéd és írás tilos, hanem a szabad hallgatás is.”

¹⁹³ FRIED István: *Márai Sándor (ön)kanonizációja*. In: *Kalligram*, 2000. 5. sz., 5.

pozitívumokat is számba veszik. Mindezekon túl azonban az *Egyedül vagyunk*, illetve az *Új Magyarország* hasábjain – az előbbiben *Van-e két Márai Sándor?*, *Márai és a Vörös Lobogó*, valamint *Márai könyvet írt az átkos koreszme megnyilatkozásai ellen*, az utóbbiban pedig Milotay István A „műveltség hősiessége”-ről – írott tanulmányaitól egyenes út vezet a 40-es évek második felében uralkodóvá váló Márai-bírálatok hangneméig. Az íróval szemben a polgári magatartás túlzott hangsúlyozása, a nyelvi stílus megragadhatatlansága, és a Tanácsköztársaság alatti állásfoglalása¹⁹⁴ merült fel. 1945 után a nyelvi és tartalmi sematizmust, a kiüresedést, aztán a háborús naplókban megnyilatkozó Petőfi-ellenességét vetették szemére. Az *Újhold* programadó cikkében Lengyel Balázs az esszéíró nemzedék (közülük is Márait, Illyést, Németh Lászlót és Cs. Szabót említi) jellegadó írásainak csökevényeit sorolja: „A szerkesztésben való gyengesség, türelmetlenség, a hívős megformálásra való képtelenség leplezi magát a jegyzetszerű írások sorában. Befogadni a világot és visszalökni – ez az író magatartása. [...] A műfaj tipikus érték szerint kimagasló műveiben, az *Egy polgár vallomásaiban*, a *Doveri átkelésben*, a *Puszták népében* vagy az *Ember és szerepben* epikai szempontból művészi elvetelve, egy-egy oldalon rendszerint annyi élmény bújkál, amennyi később elég lesz egy teljes regényre.”¹⁹⁵ Majd megállapítja, hogy az esszé nem nyújt adekvát kifejezést az egyes szerzőknek. Sem a különység, sem a múlt, sem a lázadás mozzanatai nem jelenthettek epikus kedvüknek kielégülést, külön világuknak, emberségüknek kifejezési formát. „Márai Sándor legjobb alkotásaiban, az *Idegen emberekben*, a *szigetben* kényszeredetten kimenekül az országból, a *Zendülőkből* a társadalomból, a továbbiakban pedig kénytelen volt megteremteti egy nemlétező vagy csak egészen embrionálisan megvalósult – s csak a sznobizmus által hitelesített – nagy polgári világot, melynek emberi üressége és kietlensége fokozatosan visszahatott alakja lelki tartalmaira.”¹⁹⁶ A *Forum* hasábjain Goda Gábor írói sematiz-

¹⁹⁴ Ez utóbbi miatt nem egészen ok nélkül támadták.

¹⁹⁵ LENGYEL Balázs: *Babits után*. In: *Újhold*, 1946. júl., 4.

¹⁹⁶ Id. 6.

mussal bélyegzi meg a *Nővér* című regénye miatt, majd megjegyzi: „A Márai-legenda, amely e szerzőt úgy állítja a közvélemény és talán az utókor elé, mint egy előkelő idegent, aki túl van az osztályok perpatvarán, túl van a történelem csetlés-botlásain, túl van minden aktualitáson, aki csak a differenciált, hajszáleres rejtélyeit keresi a jelenségek árnyalatainak, aki zsonglőrfutamokkal elbűvöl és hanyag fölénytel óvja műveit a korszerűtől az utókor számára, e Márai-legenda kódének elosztatása alighanem nemcsak az olvasónak, de Márai Sándornak is hasznára válik.”¹⁹⁷

A távozásra egy svájci írókongresszus meghívása¹⁹⁸ adott alkalmat. A maradást a nyelvi közösség biztos tudata nehezítette, az indulást a fokozatos elnémulás/elnémitás sürgette. 1952. szeptember 12-i keltezéssel fennmaradt New York-i írásában orvosi pontossággal igyekszik analizálni a korélmény keltette értelmi-ségi sorsot, köztük a magáét is. 1945 és 1947 között még az „itt kell maradni” imperatívuszát – a nevelő és építő feladatot látta sorsdöntőnek: „...magyar író akartam maradni, otthon élni és írni, magyar nyelven. Semmiféle más »szerepet« nem vállalhattam, hiszen nem is értettem egyébhez.”¹⁹⁹ A szellemi ember cselekvése elé azonban hamarosan akadályok gördültek: leírja, hogyan vonták meg könyvei új kiadása elől a nyersanyagot, a papírt és a vásznat, hogyan rontották hitelét a nyilvánosság előtt, s zárták ki fokozatosan a szellemi vérkeringésből. Felismerte az idegen rendszer által rászabott sorsot: elnémulásra és „kihálás”-ra ítéltetett, mint megannyi társa, aki a nyugati szellemiséget közvetítő polgári műveltség jegyében alkotott. 1947-ben – amikor

¹⁹⁷ Goda Gábor recenziója Márai Sándor *Nővér* című művéről. In: *Forum*, 1946. dec., 379.

¹⁹⁸ SALAMON István: *Magyar írók Svájcban. Beszélgetés Hubay Miklóssal*. In: *Életünk*, 2000. máj., 5. sz. 417–425. Márai Sándor 1946-ban vett részt először a genfi írókonferencián, majd 1948-ban – a végleges elhatározás után – ő maga kérte a „közvetítő” Hubay Miklóst, hogy „most nagyon fontos volna, ha meghívnák a *Recontres-ra*” (421).

¹⁹⁹ MÁRAI Sándor: *A néma énekes*. In: *Forrás*, 2000. 4. sz., 10. (A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyaték kiadatlan írásának első közlése, a cím nem Máraitól való.)

„a kommunisták puccsszerűen átvették a hatalmat Magyarországon”²⁰⁰ –, már kétely kezd oszlatni töretlen hitét: maradhat-e magyar író? – teszi fel a kérdést. A „türelmi idő” lejárt, nem akklimatizálódhatott, tehát figyelni kezdett. Látta, hogy a bolsevista rendszer pusztítása nem elsődrendűen az anyagi javakra, sokkal inkább a szellemi értékre, egy nép ellenállásának végső hajlékára²⁰¹ irányul. A kollektív emlékezet megszüntetése, egyfajta „atomizálás”, lelki sterilizálás volt végső célja. A polgári műveltségű író szeme előtt ellenben egy humanista társadalom lebeg, ahol emberi mérték szerint emberszabású emberek juthatnak szóhoz. Márai három szellemi típust vetít elénk: a fanatikus, a misztikus és a humanistát. Az első kettő még igazodhat az új rendszerhez, a harmadik azonban nem. „Megtudtam – írja –, hogy humanistának lenni még az erőszak világában is szerep. Ez a felfedezés meglepett.”²⁰² A rendszerrel szembeni szellemi ellenállás adja ennek az alkatnak a velejét, s mint ilyen – ismeri fel Márai önmagában is – szükségképpen gazdagítja az eretnekek²⁰³ sorát. Az ellenálló író pedig, aki a nemzet öntudatát jelentő, ezért hirtelen korszerűtlenné vált „műemlékeket”, köztük az irodalmat is védelmezi, elszigetelődik. Fájdalmas, mégis felelősségteljes hangon szólal meg az egyetlen lehetőség, a vándor sorsát vállaló vallomásában: „Minthogy más »szerep« nem volt számomra hazámban, mint írónak lenni és magyarul írni, s minthogy meggyőződtem róla, hogy ezt a szerepet nincs módom többé betölteni, elhatároztam, hogy elhagyom az országot. 1948 nyarán egy külföldi kulturális meghívás módot adott reá, hogy Svájcba utazzak. Erről az útról nem tértem többé haza. Hosszú csapatba állottam be vándornak: közel négy évtizede űzi a különféle színű jelmezekbe öltözött zsarnok az orosz, a német, s más és másféle nemzeti-

²⁰⁰ Id. 5.

²⁰¹ Id. 12.: „...amíg egy nép érzi, hogy sértetlen szelleme, van hová visszavonulnia az erőszak elől. Az anyagi javakat sarcolhatják, de a szellemi értékek birtokában egy népnek mindig van módja ellenállásra, van fedezéke, ahová reménykedéseivel visszavonulhat.”

²⁰² Id. 16.

²⁰³ Id. 22. „De az író – ha lelkében ellenállt – a kommunista társadalomban hamarosan eretnekké változott.”

ségű, de lényegében mindig az önkény elől menekülő szabad szellemeket a számkivetésbe. [...] Az író, aki elhagyja az anyanyelv légkörét, az idegenben nyomorék marad. Protézisek, néha kitűnő mankók, sikerült fordítások segítségével vándorol a világban, de az a sajátos dallam, az a nemes cinkosság, ami az anyanyelven belül éppen úgy tartalma az írói műnek, mint az értelmi tartalom, elsikkad a fordításokban. Az író, aki az anyanyelv rejtettségéből kilép a világba, néma énekes marad. De még mindig méltóbb a szellemi emberhez, vállalni ezt a sorsot, tehát a hallgatást, mint parancsszóra fennhangon hirdetni azt, amiben nem hisz.”²⁰⁴

Az emigráció a választott ikercsillagot csak még magasabba helyezi, hiszen a szellemi ember hazáját elhagyva még szorosabban köti tekintetét a sorsszabta feladathoz: egyszerre vállalja, hogy megmenti „a diaszpóra magányában hazája irodalmának szellemét”, s megőrzi a föderalizmus öntudatát, ami végső soron Európa jövőjének biztosítója. „Nekünk két dolgot kell szem előtt tartani. Nem szabad megsértődni és sajnálni magunkat. Előre menni, megállás nélkül. Nem bosszúalkalmat kell keresnünk, hanem igazságszolgáltatást. Ez az emigránsok feladata.”²⁰⁵

²⁰⁴ Id. 23.

²⁰⁵ DETTRE András: *A magyar emigráció feladatai*. (Márai Sándor interjúja a *Szabadság* című napolyi újság számára 1949-ben.) In: *Műhely*, 2000. XXIII. évf., 2–3. sz., 7.

II. BESZÉD ÉS ÍRÁS

1. A rádiós szereplés kezdetei¹

Márai Sándor vállalkozókedvét dicséri és írói tevékenységének sokoldalúságára vall az a tény, hogy igen korán, még az emigráció előtti években bekapcsolódik a Magyar Rádió munkálataiba. Az új technikai találmányban hamar felismeri a lehetőséget, már 1929-ben „az emberiség legjelentősebb vívmánya”²-ként emlegeti, s elképzeléseit és igényeit is ehhez mértén fogalmazza meg: „Vártam, hogy valami olyat fog mondani, ami mindenkihez szól, mindenkit érdekel, valami *univerzális, boldogító, emberjavító újdonságot* [kiemelés tőlem – K. M.], ahogy e találmány gyönyörű lehetőségéhez illik. Sokan vagyunk, akik egyebet se szeretnénk, [...] beszélni egy órát, egy percet csak az egész emberiséghez, üdvözölni őket, közölni, hogy élünk és tartjuk a rokonságot”³. A honi rádiós tevékenységet kutató Salamon István újabban megjelent tanulmányában utal Márainak arra a bírálatára, amely a műsorok szabadságát csorbító klebelsbergi kultúrpolitika ellen íródott. Figyelemre méltó ez a kiállása – 1930-ban – a rádiós sajtószabadság mellett: „amíg a rádió hatóságilag befolyásolt állami félhivatalos, nem várhatunk tőle semmit. [...] aminek lennie kellene: az emberi lélek nemzetközi, szabad gáttalan hangzású hangszórója”⁴. Ennek a véleménynek és egyben jogos elvá-

¹ A korai rádiós tevékenységről Salamon István közölt részletes tanulmányt „A rádió területenkívüliséget jelent a magyar irodalomnak” (Márai Sándor és a Magyar Rádió, 1932–1948) címen. In: „*Este nyolckor születtem...*” (*Hommage à Márai Sándor*), Szombathely, 2000. 157–173.

² MÁRAI Sándor: *Én és a Rádió*. In: *Brassói Lapok*, 1929. márc. 20., 64. sz., 2. idézi Salamon István tanulmányában, 158.

³ MÁRAI Sándor: *Én és a Rádió*. Id. 2.

⁴ M[ÁRAI] S[ándor]: *Rádió Unió*. In: *Újság*, 1930. október 15., 234. sz., 8.

rásnak a háttérben a rádiózás mint a publicisztika egy sajátos formája és az írói tevékenység Márai általi összekapcsolása áll. Nyilvánvaló, hogy a rádió új, az emberi hang aktualitásán alapuló műfaj(ok) felett bábáskodott, ugyanakkor nem tagadhatta meg azt a láthatatlan köteléket sem, amely az irodalmi újságírás felé futott. E hagyomány alkotó jelenléte figyelhető meg Márai esetében, aki rádiós felolvasásainak javarészét nyomtatott formában is megjelentette. Publicisztikájának, sőt autonóm alkotói létének alapja a cenzúrázatlan írói tevékenység, a szabad gondolatközlés jogosultsága, illetve ennek védelme. Az 1937-ben napvilágot látott *A német négyes* című írásában árnyalt és tömör vallomást olvashatunk erről: „...minden európai ember dolga, nem nyugodni bele a merényletekbe, melyeket a szellem szabadsága ellen, bárhol is, terveznek, vagy elkövetnek. Él egy európai nemzedék, s e sorok írója is közülük valónak tartja magát, amely s aki ellensége mindenfajta parancsuralomnak [...], személyes ügyének érez minden olyan kísérletet, amely az írói és művészi, egyszóval a gondolati szabadság korlátozására törekszik. Ezekben a kérdésekben [...] számomra nincs alku”⁵. Az irodalom fejlődésének szellemi és anyagi akadályai a magyar sajtó kapcsán, amint azt a *Papír és irodalom* című tárcájában írja, hatványozottan jelentkezhetnek, ugyanis e kettő szimbiózisának már hagyománya van: „...a tárcarovat vagy a cikkrovat adott az írónak népszerűséget, terjesztette nevét, hírét. Az írók sokat kaptak a magyar sajtótól, igaz, hogy mindent, amit kaptak, bőségesen vissza is fizették: megteremtették azt a szerencsés, egyedülvaló, tehetséges és magyar újságírást, mely mindig kissé irodalom is volt, megteremtették azt az irodalmat, mely sajátosan vegyült a napilap időszerű anyagával. Ezért fejlődhetett a magyar sajtó oly kivételes szintre, mint kevés kis nemzet sajtója Európában”⁶. A papírkorlátozás, hasonlóan a gondolat regulálásához nemcsak szakmai, hanem egzisztenciális, az írók megélhetését veszélyeztető és nemzeti probléma is, hiszen – véleménye szerint – „az egész irodalom, tehát a nem-

⁵ MÁRAI Sándor: *A német négyes*. In: *Pesti Hírlap*, 1937. jan. 10., 7. sz., 5.

⁶ MÁRAI Sándor: *Papír és irodalom*. In: *Pesti Hírlap*, 1940. jan. 10., 6. sz., 5.

zet szellemi egysége szenved meg ezt a törést, ezt a néma szakadást”⁷. Ha ezek ismeretében tekintünk a rádióhoz való viszonyára, nyilvánvaló, hogy sajátos önkifejezési formát, akusztikus irodalmi műfajt látott benne, amely szélesebb közönséghez, tömören és szuggesztívebb erővel szól: „A magyar közönség számára az »Irodalom« valóságosabb azóta, amióta a rádió közvetíti. Egy vasárnapi előadást sok százezernyi fül fogad be magába, köztük számtalan olyan ember is, akik régebben talán évszámra nem jutottak könyvhöz. [...] A rádió bizonyos területenkívüliséget jelent a magyar irodalomnak. Mindenki találkozhat itt mindenkivel. Az író hangja, előadásmódora, bizonyos bensőséges, meg-hittebb viszonyba kapcsolják az író és a közönséget, illetve hallgatóját”⁸.

Az 1930-as éveket joggal nevezhetjük a magyar rádió hőskorának. Ezt támasztja alá Hegedűs Géza visszaemlékezése, aki 1925-től, a kezdetektől a második világháború kialakulásáig három korszakot különít el: „[...] a kezdettől úgy a 20-as évek végéig, a 30-as évek elejéig [...] ténylegesen a tapogatózás időszaka. Utána a 30-as évek első fele, többek között Németh László is ott van, a műfajok lassú kikristályosodása, egymástól való lassú szétválása, a rádiónak mint az irodalomon belüli sajátos műfaj-típusnak az öntudatosodása. A háború előtti időszakot azután Cs. Szabó, egészen a második világháború kezdetéig betöltött, rendkívül erős irodalomszervező és népszerűsítő szerepe határozta meg”⁹. Márai Sándor rádiós tevékenysége nagyjából a Németh László-i irányítás alatt indul és a prózai műsorokat 1940-ig szerkesztő Cs. Szabó László alatt erősödik meg. A vizsgált időszakban, 1932 és 1942 között mintegy huszonnégyszer fordul elő neve a *Rádióélet* által közölt műsorelőzetesben. Két ízben az is megesett, hogy az előzetes műsortervben elfogadottaktól eltérően

⁷ Id. 5.

⁸ *A rádió területenkívüliséget jelent a magyar irodalomnak – mondja Márai Sándor.* In: *Rádióélet*, 1935. november 22., 48.

⁹ *Az étheren át. (Írók a Magyar Rádió műhelyében).* Szerk.: Salamon István. Bp., 2002. 36.

Márai előadása¹⁰ nem hangzott el. Ugyanakkor általánosan azt állapíthatjuk meg, hogy az általa felolvasott írások részint – nagyobb hányadban – elbeszélések és csevegések¹¹, részint előadások voltak. Az archívum szerint 1942. március 27-én egy szórakoztató műsorban is részt vett, ami *Szívdobogás* címen került az éterbe, alatta a pontosabb megjelölés: „Utazás a szív körül versben, prózában, dalban. [...] A szív útvesztőinek vezetői [...] Dohnányi Ernő dr., Honthy Hanna, Márai Sándor, [...] Szabó Lőrinc, Szelezky Zita...”.

Ha fellapozzuk az 1930-as évek első felének *Rádióélet*-száma-
it, a repertoárban mind gyakrabban találkozunk az irodalmi, a zenei, a politikai, a tudományos élet jeles személyiségeinek nevével, akik vagy saját maguk, vagy megfelelő adottságok híján, felolvasók segítségével tolmácsolták gondolataikat. Vonzó lehetett számukra a Kozma Miklós elnökgazgató által vállalt kultúra-teremtő műsorpolitika, valamint az igen magas honorárium¹².

¹⁰ Két ilyen előadást találtam. 1937. december 8-án csak egy fénykép található róla a *Rádióélet*-ben, alatta: „Márai Sándor előad.” Annak ellenére, hogy a két héttel azelőtti műsorelőzetes is hozza ezt az információt, az előadást nem találtam meg. A *Rádióélet Mit tervez a rádió?* című rovatában (1938. X. évf., 41. sz., 60.) ezt olvashatjuk: „A héten [okt. 23–29.] két opera-előadás szerepel a műsoron, köztük október 25-én, Bizet születésének 100. évfordulóján színrekerülő *Carmen*. A prózai műsorrészben Márai Sándor Kassáról beszél...” Ez az előadás szintén kimaradt a heti műsorrendből, s azt sem lehet tudni, vajon megegyezhetett-e a szövege az 1942. március 27-én, a kassai városnap keretében elhangzó *A 700 éves magyar város* című előadásával.

¹¹ Az 1935 első félévére vonatkozó *Az irodalmi osztály féléves beszámolójában* írja Cs. Szabó László, hogy „az elbeszélés és a csevegés műfaji határai helyenként még annyira elmosódtak, mint Bolívia és Paraguay örökké vitatott országhatárai s e két csoportot csak a nagyobb áttekintésért választottuk külön. Könnyen meglehet, hogy amit mi elbeszélésnek minősítünk, a szerző csevegésnek mondaná”.

¹² Erre vonatkozóan az ebben az időszakban a rádióhoz csatlakozó írók visszaemlékezései szolgálnak adalékkul (vö. *Az étheren át*). Weöres Sándor röviden így értékeli: „a Rádió a gazdag intézmények közé tartozott, és nem spórolt a költőkön, írókon”; Takáts Gyula és Vas István egyaránt úgy emlékeznek, hogy egy felolvasásért 50 pengőt fizettek, ha nem az alkotó saját hangján hangzott el, akkor 10 pengőt levontak a tolmácsoló részére. Ez akkori viszonylatok között rendkívül magas jövedelemforrást biztosított, hiszen mindketten felelevenítik, hogy a napilapok alig, az irodalmi lapok pedig

A klasszika-filológus Csengery János és Révai József, valamint Szent-Györgyi Albert, Lyka Károly, Hankiss János és Bartók Béla előadásai mellett – hogy csak néhány tekintélyt parancsoló nevet emeljünk ki a sorból –, Herczeg Ferenc, Zilahy Lajos, Harsányi Zsolt, illetve Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Szép Ernő, Nagy Endre felolvasásait, novelláit és előadásait, illetőleg az ifjabb írógeneráció (főként a Cs. Szabó László neve által fémjelzett időszakban Szentkuthy Miklós, Hamvas Béla, Weöres Sándor stb.) bemutatkozását említhetjük. A rádió kitágította a Trianonnal összevont határokat, nemcsak a műsorszórást illetően, hanem a tekintetben is, hogy az erdélyi költőknek, íróknak, gondolkodóknak is megnyilatkozási lehetőséget teremtett. A soraiban találjuk Kállay Miklóst, Bethlen Margitot, aztán Áprily Lajost, Nyirő Józsefet, Berde Mária és Tamási Áront. Az utóbbi így vall egy 1934-es interjúban: „Mi, erdélyi írók, mint a világ összes írói hálásak vagyunk a rádiónak, melytől az irodalom népszerűsítését és újjászületését várjuk”¹³.

A magas szintű irodalomközvetítés szándékát szem előtt tartó Németh László 1934 novemberétől igyekszik előadás- és antológiasorozatok megnyitásával határozottabb kontúrt adni a rádió arculatának. Amint az a vele készített *Rádióélet*-beli – K(áldor) Gy(ula) által jegyzett – beszélgetésből kiderül, a *Magyarországban* megjelenő *Sznobok és parasztok* című írása miatt figyelt fel rá Kozma Miklós, a Rádió igazgatója, és Illyés Gyula közbenjáró segítségével után hamarosan meghívta Somogyváry Gyula mellé egy magasabb színű prózai osztály irányítására. Nyilvánvaló, hogy a rádióvezetők számára a legégetőbb probléma ekkorra már a *delectas-utalitas* egyensúlyi kérdése volt, amelynek megoldását

szinte egyáltalán nem fizettek az irodalmi műveikért. Vas István: „Az ember egy versért egy lapnál, mondjuk a *Pesti Hírlap*nál vagy a *Pesti Naplónál* kapott tíz-tizenkét pengőt. Az irodalmi folyóiratok rendszerint semmit se fizettek.” Takáts Gyula: „[...] abban az időben a folyóiratok alig tudtak fizetni, inkább a napilapok fizettek honoráriumot, a vasárnapi, ünnepi számok, és a rádió adott elég jó honoráriumot. [...] Úgy emlékszem, [...] a *Nyugat* pl. nem is fizetett [...], hanem [...] megküldte a folyóiratot és éves kiadványait. Árarányosan.”

¹³ *Rádióélet*, 1934. VI. évf., 16. sz., 8.

nagy valószínűséggel Németh Lászlótól¹⁴ várták. Az újdonsült műsorszerkesztő – *A magyar rádió feladatai* című esszé szerint – programját a társadalmilag és földrajzilag szétszakadt magyarság kulturális felrészítésében, európai égisz alatti egységesítésében jelölte meg. A médiumnak eszerint a nyelvápolás, a nyelv-művelés, a hagyományokra való emlékeztetés, a nemzeti önismeret eszközévé, s ezáltal a magyarság felemelésének segítőjévé kell válnia. „Ha Atlantét, Ariosto bűvészt megkérdezték volna, hogy miféle szer, csoda drótozhatná ezt a cserepeire tört népet még egyszer össze, nem találhatott volna jobbat annál a *dróttalan drótozószernél* [kiemelés tőlem – K. M.], amely a rádió. [...] A rádió az egyetlen ér, amely a határok szorítókötései alatt is kilökheti a kisebbségek felé a vért. [...] A rádió a legnagyobb magyar folyóirat. [...] Mint a tudós- és írófélek egyik főfoglalkoztatója, igényével is hathat rájuk. A tudóst rászoktatja, hogy az ismeretben a jellem- és köztudat-alakító erőt becsülje; az író, hogy közelebb húzódjék népe gravitációs központjához.” Nem véletlen, hogy az újabban Tóbiás Áron által szemrevételezett barátokhoz íródott Németh-levelekből a kihívás okán érzett öröm bukkan elő, hiszen a műsorszerkesztői feladat, illetve a publicisztikának ez az új műfaja írói szerepértelmezésének is sajátos lehetőséget adott. A levelekben a nemzetnevelés mint a magyarság megmentésének legfőbb eszköze jelenik meg. Így ír Gulyás Pálnak 1934. április 3-án: „Kedves Palim, Illyés most ír nekem, hogy a rádió teret akar adni a »magyarság megmentése« problémának, s ő szeretné, ha az új nemzedék fellépését irányítanám”; majd Fülep Lajosnak 1934. június 15-én: „Kozma Miklós felajánlotta nekem a rádió lektorságát, rám akarja bízni a »nemzetnevelést«”¹⁵. Az elméleti alapvetés után hamar nekifog a megvalósításnak, ennek első manifestuma a *Rádióéletben* (1935. VII. évfolyam, 2. szám, 17–8.) megjelent *Célok és emberek* című hatalmas ívű programajánlata.

¹⁴ Míg Somogyváry Gyula territórium a hírszolgálat, a színház és a helyszíni közvetítés volt, addig Németh László a tudományos előadások, diákfélórák és egyéb szépirodalmi műsorok szervezésével bízott meg.

¹⁵ TÓBIÁS Áron: *Fellegvár. (A Magyar Rádió regénye, Emberek – Történetek – Dokumentumok 1925–1945)* Bp., 2003. 163–4.

Ahogy ő fogalmaz, ahhoz, hogy a feladat megőrizze komolyságát, „rajtaütésszerűen kell megvalósítani a tervet”. Hivatalba lépése után a műsorrendet az átgondoltság és a mélyülő tartalom jellemzi, december 16-tól pedig a formai kereteket tágítja azzal, hogy az addig főműsort sugárzó Budapest I. mellett a Budapest II-t is színvonalassá teszi. „A magyar rádió feladataiban azt írtam: »A rádió nagyon különböző népelemekhez szól: ugyanakkor néplap, amikor előkelő revü...« Vagy a tömegeknek érthetetlen, vagy a művelteknek selypítés. A kettőbe egyszerre önteni át szándékunkat egyszer-egyszer sikerülhet, előadások százain át alig! [...] December 22-től Budapestnek két műsora van s úgy állítjuk össze az előadásokat, hogy Budapest I. a néplap, Budapest II. az előkelő revü. [...] Azt hiszem, a Budapest II. kiállja az összehasonlítást a legjobb folyóiratokkal; változatosabb náluk és nem sokkal hígabb.” Külföldi példa alapján megvalósította a *Száz könyv* című magyar (Budapest I.) és világirodalmi (Budapest II.) könyveket írók által ismertető műsorát. Kolozsvári Grandpierre Emil *A Nobel-díjas Pirandelloja* nyitotta a sort; s az erre a feladatra szerződött alkotók két adó közötti megoszlásáról elmondható, hogy Schöpflin Aladár és Kosztolányi Dezső a Budapest I-en, Szerb Antal, Benedek Marcell és Babits Mihály a Budapest II-n olvasta fel az előadásait. A gazdag korabeli szépiroli palettáról válogatott a *Vers-* és az *Elbeszélésantológiába*. Az utóbbit Móricz Zsigmond¹⁶ a *Hét krajcár* felolvasásával, illetve keletkezéstörténetének ismertetésével indította. A Németh László-i műsorpolitika másik jelentős teljesítménye az ifjúság művelődését szolgáló *Diákfélóra* rendszeresítése volt. A jeles felolvasók sorába ő maga is bekapcsolódott – első rádióbeli szereplése, *Aurora* című előadásával, ebben a műsorban 1934. december 3-án volt. A könyvismertetések mellett a felkért írók a *Kedves költőm* adásaiban vallottak szellemi példaképeikről. Maradtak azonban felolvasások, amelyek nem valamelyik sorozatban, hanem különálló darabokként hangzottak el. Valószínűleg ilyen lehetett Bánffy Miklós előadása az Erdélyi Szépművész Céhről és az Erdélyi Helikonról,

¹⁶ Móricz Zsigmond egyébként a korábbi városismertető előadásait folytatta, illetve a *Régi Magyarország* című új sorozatban is tevékeny részt vállalt.

de valószínűleg így hangozhatott el Márai Sándor *Vidali módszere* című elbeszélése is 1934. december 23-án, a Budapest II. műsorán. Megjegyzendő, hogy Márai szinte éppen egy évvel ezelőtt, 1933. december 21-én jelentkezett először a rádió hullámhosszán a *Fading – Egy író portréja* című elbeszéléssel, majd ezt követően 1934. szeptember 30-án a *Családi kör* című írásával. A műsorrend szerint 1935 júniusáig csak háromszor találjuk a felolvasók sorában. Elgondolkodtató ez, ha figyelembe vesszük, hogy Németh László – programadó esszéje szerint – a szülőföld népszerűsítésében is szerepet szán Márainak: „A rádió nem untathatja hallgatóit tudományos tájleírásokkal, de igenis, kifejlesztheti a táj kutatás szenvedélyét. Ízelítőül a legszebbnek azt tartanám, ha a vidékről elszakadt magyar írók fedeznék fel nekünk egymás után szülőföldjüket, vagy életük egy-egy hosszabb állomását: Móricz Debrecent, Babits Pécsét, Illyés a Mezőföldet, Tamási Udvarszékét, Márai Kassát, hadd találják meg az idáig csak földrajzkönyvben élő tájak életrehívó íróikat; földrajzi névből, egy egyéniségen átszűrve váljanak maguk is egyéniséggé, hogy amikor reájuk gondolunk, kép s ne betű jelenjék meg előttünk”¹⁷. Márai a rádió problémáival más fórumon, talán éppen az unalmasnak ítélt Németh László 1935. júniusi önkéntes lemondásának hatására, illetve a magyar rádió megszületésének évfordulója kapcsán foglalkozott: „...valószínű – írja az *Újság*ban közölt cikkében –, hogy a milliós tömeg nem óhajt napkeltétől napnyugtáig szellemi és művészi csúcsteljesítmények katarziséban tisztálkodni. A lelket csak grammokban lehet adagolni. A rádió tíz éve keveri az arányt: ad egy mázsa közhelyet, s aztán egy kávéskanállal lelket. Talán javult is már a keverési arány... Mindenesetre örülünk, hogy megszületett, él és erősödik.”¹⁸

A rádió irodalmi műsorszerkesztője Németh László távozása után Cs. Szabó László lett. A prózai osztály ekkor jelentős átszervezésen ment keresztül: már nem két, hanem három feladatkört látott el, ennek megfelelően a hírszolgálati alosztályt az újonnan képviselővé választott, s így kevesebb munkát ellátó Somogyváry

¹⁷ NÉMETH László: *Egy rádió feladatai*. In: *A minőség forradalma, Kisebbségben*. Bp., 1992. 605.

¹⁸ MÁRAI Sándor: *Műsoron kívül*. Idézi: *Az étheren át*. 219.

Gyula, a dramaturgiai részt Németh Antal, az irodalmi részt és a felolvasásokat pedig Cs. Szabó László irányította, aki londoni emigrációs visszaemlékezésében bevallotta, hogy elődjétől kezdetben csak a sűrű program fellazításában tért el. „Amit Németh Laci egy hét alatt akart műsorba állítani, kicsit eltúlozva mondom, nekem el kellett apróznom egy-két hónapra... Amit ő negyedév alatt kívánt műsorra tűzni, témákat, előadókat, arra legalább fél esztendő, vagy még több időt kellett szánni. És így, amit tőle megörököltem, mivel az örökség nagyon becses volt számomra és kiállta az idők próbáját is, majd' mindent meg tudtam valósítani. Hozzáteve, hogy miután újonc rádiós-mivoltomat levettem, saját elképzeléseimet.”¹⁹ *Prózai műsorgondok* című írásában a szerkesztői munkája során megvalósítandó művelődéspolitikai elgondolást vázolja. Németh László-i alapon veti fel a politikai határokkal szemben a kulturális limesek helyénvalóságát, a magyar települési viszonyok, a tanyai szétszórtság okán a nevelési feladatot, s ezen belül is a nemzeti önismeret fejlesztését. „A magyar rádió éppen azt az önismereten át elmélyülő nemzetbecsülést próbálja szolgálni, ami a jó szeretetet megelőzi.”²⁰ Ennek megfelelően szélesebb hallgatóság megnyerését tűzte ki célul. A *delectas-utalitas* problémáját, talán éppen elődje példáján okulva – aki bizonyos értelemben egy elit nemzedék nevelésének eszközeként tekintett a rádióra – ő nem egyoldalúsítani, hanem kiegyenlíteni törekedett. „A magyar rádió feladata az *animálás*. Készségesen elárulom taktikámat: ugyanazt akarom elérni, mint a nevelés, csak olyan eszközzel, mely a műveltségi tudatára kényes átlagközönséghez jobban simul. A prózai műsor igényesebb vezetése hitem szerint *a tág értelemben vett középosztályon* keresztül kell, hogy hódító kultúrájához lásson.”²¹ Az eredetileg gyermekek számára tervezett *Diákfélórákat*²² a felnőttek számára is érdekes témákkal

¹⁹ Idézi: TÓBIÁS Áron: i. m. 184.

²⁰ CS. SZABÓ László: *Prózai műsorgondok*. In: *Rádióélet*, 1935. VII. évf., 53. sz., 5.

²¹ Idézi TÓBIÁS Áron: i. m. 188.

²² Id. 188.: „A diákfélóra páratlan lehetőségeit már Németh László felismerte. Ez a keret sok mindent felölel: nyelvtisztító munka, humanizált, megelevenített történelem, irodalmi tájrajz, Budapest megismerése és leírása változattá teheti a félórát.”

dúsította fel, a *Száz könyv* példáját, tapasztalatait a későbbiekben a *Novelladekameronban* kamatoztatta, ugyanakkor módszere-sebbé, átgondoltabbá tette az írói városismertetések. A vidéki, hazai és politikai határon kívülre szorult település-bemutatók (pl. *Az élő Magyarország* 15 előadásból álló sorozata) mellett a fővárosnak szinte kultusza, képzeletbeli reneszánsza bontakozott ki a rádió hullámain. Amíg a *Budapest felfedezése* helyenként városgazdálkodók, múzeumi és színházi szakemberek bevonásával elsősorban a történelmi és az alakuló város művészi, irodalmi és hősi emlékeit, fejlődését tárta fel, addig az *Ország szíve* már az írók hangulatos előadásainak egy sorozatba való összegyűjtésére törekedett. 1937-ben *Európa világvárosai* címen újabb sorozatot indított, tovább tágítva ezzel a képzeletbeli határokat. Az önismeret fejlesztése okán a néprajzi és a közgazdasági kérdések közvetítése mellett támogatta az idegen nyelvű irodalmi (Keresztury Dezső, Paul Valéry), filozófiai (Paul Halmos, Toynbee) előadásokat is. Az a mintegy fél évtized, amíg a prózai osztály műsorszervezője volt, számtalan újítása közül kiemelendő még a *Stílusismereti előadás*-sorozat, amelyben Babits Mihály (gótika), Sík Sándor (barokk) és Szerb Antal (romantika) is közreműködött. Felismerte, hogy a háború után apró szigetekre szakadozott magyar irodalom a rádió égisze alatt ismét egységesíthető. „Én a szépirodalmi részt – vallja – minden magyar érték kibékítőjének tervezem. [...] egy nemzet kultúrája, irodalma csak egységes egészként szemlélhető s a művelt nemzetek önmagukban egyesítik a különböző árnyalatokat, amelyek küzdhetnek ugyan a maguk érvényesítéséért, de meg kell, hogy ismerjék egymást.”²³ Úgy vélte, hogy az egy-egy író ismerős „követő” megosztott irodalmi publikum csakis azáltal egyesíthető újra, ha a rádió az alkotók széles sorát vonultatja fel a hallgatóság előtt: „[...] jelenleg az irodalmi publikum teljesen elszigetelődött. [...] Aki mondjuk Márai Sándort ismeri és olvassa, nem ismeri például Babay Józsefet. Ezt a különböző szigetet szeretném a Rádióban egy egységes publikummá kialakítani. *Tervem, hogy a mikrofon előtt olvasson fel minden rétegből, minden író*”²⁴. Cs. Szabó László nemcsak

²³ Idézi TÓBIÁS Áron: i. m. 188.

²⁴ Id. 185–6.

a műsorok tematikai rendezésére, hanem a rádiószerűség elvárásaira is gondot fordított. Programadó esszéje alapján „fölülmúlhatatlan kifejezési formánkat”, a verset tartja a legkevesebb gonddal járónak: a magyar elsősorban lírikus nemzet, s ez a „kiapadhatatlan műfaj” – ahogyan ő fogalmaz – „remek méreg, amelyen át édes anyanyelvünk a vérünkbe felszívódik”. A terjedelmesebb felolvasást „jámbor óhajként” aposztrofálja, s még 1938-ban is arról nyilatkozik, hogy az új műfaj(ok) tökéletes kialakításában az ember egészen addig marad kísérletező, ameddig fel nem nő az az ifjabb generáció, amelynek „vérévé vált a rádió, szükségletévé és táplálékává”²⁵. Annak a nemzedéknek a tagja – véleménye szerint – már a klasszikus emberhez, az ókori hallgatóhoz lesz hasonlatos, „aki Platónt, Aristotelest vagy Sapphót a fülén át fogta fel”²⁶. Ez az elgondolása nem áll távol a Máraiétól, de még kísértetiesebb az egyezés a tökéletes rádió-előadó jövőbeli alakjára vonatkozó nézete és Márai alig több mint egy évtizeddel későbbi rádiós munkálkodása²⁷ között. „...A rádió prózai műsorában mindinkább egy eredeti műfaj is kialakul. Az újságkrónikás, publicista és színházi conférencier közé helyezem azt a képzeletbeli, eszményi »rádiókrónikás«-t, aki egy láthatatlan, szinte lelkiismereti hanggá válva, a népszerű író és a személyes hatású színházi conférencier erőnyeit egyesíti. Roppant nehéz a dolga. Egy négyszemközti beszélgetés bensőségéhez s ugyanakkor sokmillió fül roppant akusztikájához alkalmazkodik, millió hallgatóval, s ugyanakkor mégis egyenként, négy fal közt megbeszéli legemberibb gondjainkat. Ő a »mindennapi élet moralistája«, a rádió tömeghatását egyéni gondolatébresztéssel ellensúlyozza, a kollektivizált tömegben a magános emberig hatol, mindig megmaradó magányához szól. Fölhasználva a testetlenség illúzióját, vándorló, tér fölött és zajok között lebegő baráti hanggá vá-

²⁵ Cs. Szabó László mondja: *Az igazi rádióhallgató még rövidnadrágban jár*. In: *Rádióélet*, 1938. X. évf., 9. sz., 6.

²⁶ Id. 6.

²⁷ Ezen a ponton talán elég arra utalni, hogy a *Pesti Hírlap* rovatcímét, a Vasárnapi Krónikát választotta a Szabad Európa Rádió-beli műsorának címéül. Ebben a rovatban 1937 januárja és 1944 márciusa között szinte kétnaponta jelentkezett tárcáival, elbeszéléseivel.

lik...”²⁸ Márai Sándor 1935 második felétől elbeszéléseit, ismeretterjesztő előadását (recenziót pl. 1935. november 25-én Jules Renard-ról *Egy író naplója* címmel) és a későbbi íróportrék (1941. február 2-án az *Utazások a vörös postakocsin* elé mond bevezetőt Krúdy Gyuláról) csíráit, kassai városismertetést (*A 700 éves magyar város*), illetve az irodalmi összeállítást (*Szívdobogás* c. műsorban szerepel) is megtaláljuk. A 30-as évek végétől a rádió ideológiai veszélyei nyugtalanítják: Hitler és Mussolini hangja mind gyakrabban szakítja meg az adásokat, s mind félelmesebben szuggerálja a tömeget. Majd a háborús szünet után újraindul Magyar Rádióban Márai egyre ritkábban jelentkezik. Figyelemre méltó, hogy az emigráció előtti évben, 1947-ben bemutatták a *Varázs* című színhátjátékát és „a *Vasárnapi krónika* (!) c. sorozatban publicisztikát olvasott fel, a *Rádióankét* műsorában pedig – Illyés, Cs. Szabó, Sötér és Déry Tibor társaságában – nyugat-európai tapasztalatairól nyilatkozott”²⁹.

Összefoglalva: a honi rádiós tevékenysége önmagában csak mintegy gyakorlati alapot nyújtott Márai későbbi Szabad Európa Rádió-beli munkásságához. Előadásainak műfaji gyökerei főként a számára állandó publikálási lehetőséget biztosító *Újság*, majd a *Pesti Hírlap*, valamint a *Magyar Nemzet* rovataiig nyúlnak – a *Műsoron kívül*, a *Vasárnapi krónika*, a *Könyvespolc* hasábjain az 50-es években is megjelenő témák variációi lelhetők fel. Felolvasásai, melyek a honi időszakban az elbeszélések túlsúlyáról tanúskodnak, az emigrációban a napihírré és az olvasmányélményre épülő kritikák, tárcák felé tolódnak el. Így ír erről *Az író és témája* című vallomásában: „hiszek abban, hogy még egy napihír, vagy valamilyen mellékes történelmi adalék is elindíthatja az író lelkében a folyamatot, mely végül is összhangot teremt az író örök témája – az élmény – és a világ regényes, színes, kiszámíthatatlan esélyei között. Az irodalom sokkal kevésbé regényes, mint az élet és a világ. Az író mindig ugyanarról beszél: az élményről, mely a világhoz fűzi. [...] Hiszek abban, hogy az írás mágia. A téma, melyből az alkotás alvilági tégelyeiben mű lesz,

²⁸ CS. SZABÓ László: *Szabadság a mikrofon előtt*. Idézi TÓBIÁS Áron: i. m. 190.

²⁹ SALAMON István: i. m. 169.

életünk örök élményének vetülete csak. Az alkotás mágikus folyamata embereket és tüneményeket vonz a téma varázskörébe; az irodalom megszólaltatja az életet”³⁰.

2. A Látóhatár

„Az igazság az, hogy az író csak anyanyelvén tudja teljesen, feltétlenül kifejezni magát. Az emigrációba úgy viszi el az anyanyelvet, mint valamilyen titkos szerződést, ami életének értelme, amit ruhája belésébe rejtve ment át az idegenbe. És ott őrzi, minden áron, minden módon... mert máskülönben nem tud írni, csak dadog.”³¹ Az önkéntes számkivetésben különböző szinteken tematizálódik a nyelv, az irodalom, a polgári kultúra és az európai egység értékrendszerének potencialitása. A *Látóhatár* – amelyben 1950 és 1953 között publikált is – első száma után írott elismerő nyilatkozatában bukkan fel elemi-egzisztenciális szinten a fogalmak tisztázásának³² gondolata: „...a folyóirat közleményeinek

³⁰ MÁRAI Sándor: *Az író és témája*. In: *Magyar Kultúrszemle*, 1940. jún., 6. sz., 131.

³¹ MÁRAI Sándor: *Napló 1958–1967*. München, 2. kiadás, 216.

³² Fried István (FRIED István: *A levelező emigráns*. In: *Forrás*, 2001. október 66–76.) is utal arra, hogy Márai nyelvről alkotott elgondolása egzisztencialista vonatkozású. Heideggernél lelhetjük fel a nyelvélejtés–létfelajtés, a hazátlanság és küldetési sors közötti gondolati párhuzamot, ami Márainál is sűrűn felbukkan. A fogalmak jelentésének újragondolása, a szó létigazságtükröztető szerepének felismerése az írói világban egyszerre pedagógiai-nemzetnevelési és egzisztenciális-nyelvfilozófiai vonatkozású.

HEIDEGGER: *Levél a „humanizmusról”*. In: Heidegger: „... költőien lakozik az ember...” Bp.–Szeged, 1994. 138.: „a nyelv a létnek a lét által történő és általa egybeillesztett háza. [...] a nyelv lényegét a létnek való megfelelésből gondoljuk el, méghozzá mint ezt a megfelelést, azaz mint az emberi lény hajlékát. [...] a nyelv a lét háza, benne lakozva ek-szisztál az ember, azáltal, hogy azt óvón a lét igazságához tartozik.” Ugyancsak itt lelhetjük föl a nyelvélejtés–létfelajtés és a hazátlanság–küldetési sors gondolati párhuzamait. Az utóbbival kapcsolatban (146): „Az ember lényegi hazátlansága szempontjából a léttörténeti gondolkodás számára abban mutatkozik meg az ember jövőndő küldetési sorsa, hogy rálel a létigazságra, és e rálelés kedvéért vállalja az utat.”

általános szempontjai feljogosítják az olvasót a bizalomra, hogy az emigrációs szellemi zűrzavarban a *Látóhatár* lesz azon orgánumok egyike, mely eredményesen kísérli meg tisztázni a fogalmakat³³. Márai Sándor külső munkatársként, ötleteivel segítette a szerkesztőket. Egyik terve az volt, „...hogymint kötetekként adjunk ki magyar könyveket, évente kettőt-négyet. Megígérte, hogy az induláshoz szükséges fedezet előteremtésében kapcsolatai révén ő is részt vesz. Első kötetként saját készülő művét, az *Egy polgár vallomásai* harmadik részét [ti. a *Föld, földet* – K. M.] ajánlotta fel. Ez szerinte egészen időszerű kérdéseket érint majd³⁴ – emlékezik Borbándi Gyula a folyóirat történetéről írott monográfiájában. Az 1951. szeptember-októberi szám adta közre Márai nagy visszhangot, 1954-ben pedig Tamási Áronnal polémiát is kiváltó versét, a *Halotti beszéd*³⁵-et. Az 1952. 1. szám *A másik térfogat* címmel pedig részletet közölt Márai készülő könyvéből.

A Márai-hagyatékban fellelhető, Vámos Imrétől származó levelek jól árnyalják az orgánummal való kapcsolatot. Valamennyi levél alaphangja az író iránti tiszteletet és nagyrabecsülést sugallja. Az 1951. október 21-e és 1952. január 10-e között született mintegy hat levélben a folyóirat indulása, annak nemcsak szellemi, hanem finansziális vonatkozása, gondja „közös ügy”-ként posztulálódik. Fontos kritériumként merül fel az, hogy az anyagi elkötelezettség ne jelentse a függetlenség elvesztését is. Míg az elsőben a szerkesztő az amerikai (Szabad Európa Rádió, vagy Radio Free Europe) mellett a francia (Congres³⁶) segítségben való bizakodásának ad hangot, addig alig másfél hónappal később írott – 1951. december 11-i, a sorban az ötödik – levelében így nyilat-

³³ BORBÁNDI Gyula: *Nem éltünk hiába. (Az Új Látóhatár négy évtizede)*. Bp., 2000. 28.

³⁴ Id. 41.

³⁵ A vers eredeti kézírata Borbándi Gyula tulajdonában van.

³⁶ Valószínűleg a Kultúra Szabadságáért Kongresszus (Congress for Cultural Freedom) rövidítéséről van szó. Borbándi Gyula monográfiájában a Vámos Imrével egyező lehetséges támogatók között említi ezt „az 1950 nyarán amerikai kezdeményezésre Nyugat-Berlinben alapított [...] nemzetközi értelmiségi szervezet”-et.

kozik: „...szinte már humorszámba megy (akasztófahumor!), hogy az emigráció legkomolyabb szellemi fóruma nem tud nyomtatásban megjelenni anélkül, hogy el ne kötelezné magát valahova! Időközben több ajánlatot kaptunk. Nagy Ferenc hajlandó lett volna támogatni, ha parasztszövetségi folyóirat leszünk. A »másik« oldalon szintén lett volna hajlandóság. Az ár: koalíciós szerkesztőbizottság, de ami még rosszabb, politikusokkal. Ami azonban meghatóbb volt, s ezt becsületből nem fogadhattuk el: Jászi, Reményi, Borsody, Kovács I. s még néhányan felajánlották, hogy tartsák el az írók, szellemi emberek a folyóiratot”. Az október 21-i és 31-i keltezésű – első és második – levélben, az utóbbiban csak egy autográf lapalji megjegyzésben, egy francia bemutatkozó est tervét közli, ami mai fogalmak szerint egy komplex pályázat részeként valósult volna meg. „Terveinkről tervezetet nyújtottunk be, amely körülbelül a Veled tárgyalatokat öleli fel. Mellette egy 30 oldalas francia tájékoztatást kértek, a *Látóhatár* eddigi írásainak rövid ismertetését, valamint íróinak életrajzát. A *szellemi szabadságmozgalom* [kiemelés tőlem – K. M.] bizottságaként a tervezett szerkesztőbizottsági névsort³⁷ jelöltük meg. [...] november elejére várható a döntés! Hiszek benne, hogy pozitív lesz, mert a Free Europe-[p]al ellentétben a Congres-nál a Nyugat haladó mozgalmai dominálnak.” A levelekből nem derül ki, hogy a *Látóhatár*-est, amelyen Márai Sándor és Szabó Zoltán együtt képviselték volna a magyarságot a franciák előtt, megvalósult-e, csak a lapalji jegyzetből következtethetünk arra, hogy az író is foglalkoztatta a gondolat. „Most kaptam meg okt. 29-i leveled – írja Vámos Imre. – Párizsban nem előadásról, hanem mondjuk egy regényrészlet felolvasásáról lenne szó”, hozzátéve, ha majd aktualizálódik a kérdés, ismét beszélni fognak róla. A november 11-i írásban még a *bármilyen lehet* kétséggel terhes reményének hangján közli, hogy a következő hónapban véglegesen Münchenbe költözik – „Borsos, [...] Ekecs és néhány fiatal átte-

³⁷ BORBÁNDI Gyula: *Nem élünk hiába*, 41. „Kezdetben a következő szerkesztőbizottságra gondoltunk: Auer (Pál), Borbándi (Gyula), Borsody (István), Borsos (Sándor), Dessewffy (Gyula), Jászi (Oszkár), Kárász (Artúr), Kovács Imre, Márai (Sándor), Mikes (Imre), Molnár (József), Cs. Szabó (László), Szabó Zoltán, Szegedy-Maszák (Aladár), Vámos (Imre), Zilahy (Lajos).”

lepedése folyamatban van [...], Szabó Zoli is akkorra jön” –, s ezzel az emberi feltételek adottak lesznek a gondok megoldásához: „közös erővel megpróbálunk ismét mindent elkövetni. Én is változatlanul bízom benne, hogy előbb-utóbb eredménye lesz annyiunk fáradozásának”. A remény élettelibben, valóságosabban csillan fel a következő, november 25-i válaszban: „Párizsból mind jobb híreket kapok [...] Borsos ügyesen tárgyal, s a velük való kapcsolat sikerrel kecsegtet! Megjegyzem, hogy a Congres már kezdettől fogva nagy figyelemmel kísérte munkánkat. Másrészt ebben a szervezetben Croceval, Köstlerrel (sic!), Siloneval, Rousellel (sic!), Huxleyvel stb. az élen a Nyugat haladó erői dominálnak, itt nem érnek bennünket kellemetlen meglepetések. A Congres különben Németországban, Franciaországban és Amerikában is tart fenn folyóiratot, sőt a lengyel emigránsok *Kultúra* c. folyóiratát is finanszírozza! Nem tudom, mit szólnál hozzá, ha a *Látóhatárt* a Free Europe-[p]al való kooperálás esetén is a Congres magyar tagozatának folyóirataként jelentetnénk meg”. Érthető, hogy Vámos Imre az anyagi-szellemi kapcsolat lehetőségeit előnyösebbnek látta a nemzetközi értelmiségi csoport, mint egy alapvetően politikai szervezet esetében, mégis úgy tűnik, szinte bármelyik segítségét örömmel elfogadta volna. A remény azonban minden erőfeszítése³⁸ ellenére meddő maradt: „Sajnos, mint most kiderült, terveink csak azért nem sikerültek, mert Davosba való visszatérésem után senki nem törődött velünk. Dessewffy Gyulának annyi dolga volt, hogy elfelejtette, a többiek szintén lefoglalta a munka. [...] Mr. Thorbecke [politikai tanácsadó a RFE-nél], mindent megmozgatott és mindent megtett a folyóirat és a könyvkiadás ügyében. Kutatásának eredménye azonban az lett, hogy a tervek egyáltalán nem kerültek New Yorkba! [...] Borsody Tysonnal is beszélt. Neki sem volt tudomása semmiről, de támogatásáról biztosította a terveket. Láthatod: nem is annyira az amerikaiak jóindulatán múlott, hanem azon, hogy a terveknek nem volt gazdájuk.” Mindenesetre figyelemre méltó Vámos ironikus megjegyzése – 1952-ben – az amerikaiak

³⁸ „Münchenbe való érkezésem óta minden erőmmel és energiámmal azon dolgozom, hogy terveink valóra váljanak.” (1951. dec. 11.)

segítőkézségéről: „...az RFE új elnöke [...] azt hiszem keveset tud rólunk, magyarokról. [...] Mindenesetre azért jellemző, hogyan kezelik az elnyomott népek ügyét.”

Bár a folyóirat célkitűzései között voltak olyanok, amelyek megegyeztek az író elgondolásaival – ti. szellemi hadviselés a magyarországi bolsevista erőszakkal szemben, az egységesülő Európa gondolatának támogatása –, ő 1953 májusában mégis visszavonult a folyóiratbeli szerepléstől. „Az én elhatározásom, hogy az emigrációban a nyilvánosság számára nem szólalok meg máshol, mint könyveimben, vagy – közvetlenül az otthoniaknak címezve mondanivalómat – rádión keresztül, nem az emigrációs élet szellemi, vagy másféle visszásságai által motivált elhatározás. Személyes élethelyzet és munkarendszer következménye ez az elhatározás. Az idő múlik, szeretnék még befejezni egy-két kéziratot. Ehhez csend kell, magányosság. Remélem, hogy ezt megtalálom Amerikában. A *Látóhatár* tiszteletre méltó erőfeszítés. Mostani élethelyzetünkben feltétlenül van és lesz szellemi jelentősége. [...] őszintén kívánom, hogy a *Látóhatár* körül alakot kapjon az emigrációs szellemi élet [...], hogy a magyar műveltség eleven maradjon.”³⁹ Műveiről a folyóirat továbbra is közölt recenziókat Korek Valéria, Kerényi Magda, Román J. István és Lőkkös Antal tollából, valamint a hetvenedik és nyolcvanadik születésnapján sem feledkezett meg köszönteni őt. Borbándi megjegyzi, hogy Márai arra vonatkozó állásfoglalásával ellentétben, miszerint mondanivalóját nem folyóiratok hasábjain fogja megjelentetni, mégis publikált egyszer a müncheni *Új Európában*, másszor a *Kanadai Magyarországon*, ahová naplójegyzeteit küldte el. Arról, hogy az író szemszögéből a lamentálás nem új keletű, egy – már idézett – 40-es évekbeli írása ad meggyőző bizonyítékot: „a magyar író áldja Istenét, ha egy szerkesztőség viszonylagosan biztos fedelét tudja a feje fölött s ugyanakkor tudja, hogy a hírlapírás csendesesen, de biztosan öli benne az író. Ez nem tegnap óta van így, hanem csaknem száz esztendeje... Ez a mi mesterségünk olyan, hogy az ember sokáig azt hiszi, csak a kamatokat költi; s egy napon, húsz vagy harminc esztendei újságíróskodás után az

³⁹ BORBÁNDI Gyula: i. m. 68.

író észreveszi, hogy már régen a tőkét költi⁴⁰. Jóllehet Borbándival a SZER miatt továbbra is kapcsolatot kellett tartania, Márai távol tartotta magát a laptól. Finom magyarázata ellenére valószínűbb, hogy másfajta polémia motiválta döntését. „Ami az *Új Látóhatárt* illeti, mintha a folyóiratot csak a képzelt népi-urbánus ellentét szemüvegén át nézte volna, és a kezdeti együttműködési készség elpárolgása után némely népi írótól való idegenkedését a folyóíratra is átlántálta. Ez viszont mindvégig tisztelte és megbecsülte a jeles író.”⁴¹

3. Új lehetőségek a Szabad Európa Rádióban

A *Látóhatár* szerzői közül többen, a hivatalos felkérés után, tevékeny részt vállaltak az 1951. október 6-án induló Szabad Európa Rádió munkájában. A Svájcban szerveződő, majd párizsi székhelyű orgánium 1951 szeptemberében Münchenben lelt végleges otthont magának, ugyanabban a városban, ahol SZER egyik legnagyobb európai adóállomása működött. A felmerült lehetőséget, miszerint a folyóirat költözése és a rádió indulása között szoros kapcsolat állott volna fenn, Borbándi Gyula – személyes beszélgetés alkalmával – cáfolta. Tény azonban, hogy a külügyi és a kulturális osztályon egyaránt megfordultak a szerkesztőség tagjai. A külső munkatársak – anyagilag jobban megbecsült – sorát erősítette Szabó Zoltánhoz hasonlóan Cs. Szabó László és Márai Sándor is.

A SZER alapvetően a hidegháború⁴² eszközeként a szovjet hatalom feltartóztatására⁴³, az anektált országokban történő visszaszorítására jött létre amerikai kezdeményezéssel és támogatással. Révész Béla összefoglaló tanulmányában az amerikai

⁴⁰ MÁRAI Sándor: *Papír és irodalom*. In: *Pesti Hírlap*, 1940. jan. 10., 6. sz., 5.

⁴¹ BORBÁNDI Gyula: i. m. 492.

⁴² BORBÁNDI Gyula: *Magyarok az Angolkertben*. Bp., 1989. 96.: „A hidegháború fő színhelyeinek egyike az éter volt.”

⁴³ Vö. Szabad Európa Bizottság *containment*-elve.

hatalmi politika Janus-arcúságát elemzi. Szerinte két, s ahogy elemzéséből kiderül, egyszerre elérhetetlen cél körvonalazható a vezető politikusok tevékenységében. Az első alapvetően az elnökválasztási kampányok eszköztárából⁴⁴ kerül elő, s a rab nemzetek felszabadítására vonatkozik, a második már súlyosabb, a globális keretek, a hatalmi status quo fenntartására irányul. Az utóbbival kapcsolatban egy lehetséges harmadik atomháború elkerülése motiválta, míg Magyarország tekintetében két döntő tényező befolyásolta az amerikai állásfoglalást: egyrészt nem hagyták figyelmen kívül az ország ellenséges múltját, másrészt a zónának a külpolitikájukban csekély volt a jelentősége. Ezzel együtt egy-egy szellemet vártak el a rádiótól. A vezetés világosan felhívta az alkalmazottak figyelmét arra, hogy tartózkodjanak a kisebbségi kérdés vizsgálatától⁴⁵ és csakis az elhallgatott tényekre, a megbízható tájékoztatásra és a vasfüggöny mögötti élet lefokozott minőségének megmutatására ügyeljenek. Elgondolkodtató, mennyire tekinthető egyértelműnek és etikusnak az az elvárás, hogy

⁴⁴ RÉVÉSZ Béla: *Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában (Magyarország és a Szabad Európa Rádió 1950–1956)* Szeged, 1996. 45.: „Az már 1952-ben is egyértelmű volt, hogy az elnyomott országok felszabadíthatóságának eszméje, a Liberation eredményesen toborozta az ethnic szavazókat: mondjuk meg mindazoknak, akik kommunista rabszolgaságban sínylődnek: számíthatnak ránk [...] – harsogták a kampány során. Truman feltartóztatási politikája [*containment policy*] helyett a rab nemzetek békés felszabadításának [*peaceful liberation*] Eisenhower-álláspontja győzött. 1956-ban sem volt túl sok változás.”

⁴⁵ BORBÁNDI Gyula: i. m. 120.: „A nemzetiségi kisebbségek szószólóinak politikai vagy területi követelései nem lehetnek tárgyai a SZER alkalmazottai vagy meghívott előadói rádióbeszédeknek... A SZER nem lehet passzív eszköz, melyen keresztül hallható az összes kisebbség hangja, mert ez csak zavart okozna a hallgatóság között, és mindenki elvesztené bizalmát a SZER iránt.” Ezzel szemben a *Policy Handbook* a SZER céljaként jelöli meg, hogy „hozzájáruljon a vasfüggöny mögé zárt országok felszabadulásához azzal, hogy megtartja bennük az erkölcsi érzést, és oly szellemet ébreszt bennük, hogy ne működjenek együtt azokkal a szovjet elkötelezettségű kormányokkal, melyek most hatalmon vannak”, továbbá tényként vesz tudomást a Nyugat katonai súlyáról. Elfogadjuk azt a feltevést, hogy a Nyugat fel tud mutatni elegendő katonai erőt és diplomáciai ügyességet a tárgyalásokon, melyek által kényszerítheti a Szovjetet arra, hogy visszavonuljon a célszervezetekből anélkül, hogy újabb világháborúra kerüljön sor.

a nemzetükhöz oldhatatlan szálakkal kötődő számkivetettek, amikor hazájuk szolgaságát és Amerika szabadságát pusztán a tájékoztatás igényével hétről hétre hangoztatják, ugyanakkor kerüljék a túlzott bizalomkeltést. Bár 1953 – Sztálin halálával és Eisenhower hatalomra kerülésével – némi enyhülést hozott a műsorpolitikában, a gyakorlat az 1956-os magyar forradalom kapcsán végső soron a következtelenséget igazolta. Az elhangzott előadások utólagos ellenőrzése – ami nyelvi akadályok miatt általános volt – egyaránt hozzájárult a SZER nyilvános felelősségre vonásához. Az 56-os vizsgálatok⁴⁶, amelyek a rádió történetének töréspontját jelzik, széleskörűek voltak. Egyrészt az általános magyar visszhang – ha egyáltalán létezett ilyen az adott viszonyok között – „echójaként” a *New York Times* és a *Washington Post* a magyarság cserbenhagyását és a SZER felelősségét hangsúlyozta; másrészt a jövőre nézve mérvadó hivatalos vizsgálatok (a SZER belső, az Európa Tanács, a CIA, a német kormány, az ENSZ Különbizottságának vizsgálatai) bár egyes munkatársakat menesztettek (pl. Molnár Józsefet⁴⁷) azonban a rádiót terhelő bizonyítékok hiányában felmentették. A szimplifikáló következtetés ellenében tény, hogy 1. Amerikának nem állt szándékában, hogy tényleges politikai lépéseiről tudósítson az éteren keresztül; 2. a SZER ötvenes évek első felében kialakult és Amerika külpolitikájához igazodó tevékenysége nem változott, „arra viszont nem számított (nem számíthatott?), hogy a követelések és ígéretek számonkérése valóban bekövetkezik”⁴⁸, és az USA is visszakozik „a korábban ígért felszabadítási doktrínából rá háruló kötelezettségek alól”⁴⁹; 3. 1956. november 4-e és 9-e között a rádió „szinte bér-adóvá

⁴⁶ A kérdésről részletes és dokumentumokkal gazdagon alátámasztott értékelést ad RÉVÉSZ Béla (i. m. 53–7.).

⁴⁷ Molnár József korábban a *Látóhatárral* való kapcsolata révén vált ismertté, ui. a folyóirat kiadásához biztosított nyomdászati eszközöket, saját költségen(!). 1956-ban menesztették a SZER-ből. (Az 56-os események kapcsán az OSZK SZER-anyagot őrző csoportja interjúsorozatot készített a még élő előadókkal, köztük Molnár Józseffel is. A magyar osztályon történtek egy részét – pl. Borbándi és öt társa felmondását, majd visszakerülését, az eseményekről alkotott különböző véleményeket – még homály fedi.)

⁴⁸ RÉVÉSZ Béla: i. m. 39.

⁴⁹ Id. 39.

vált”⁵⁰, ezáltal a rádióban egyébként is jellemző zaklatottság és bizonyos értelemben vett „fejetlenség” mellett felülvizsgálatlan közlemények is elhangzottak. A kérdés személyes vonatkozásban tragikus árnyalatára utal a magyar osztály vezetőjének – a forradalom alatt második tüdömütétén⁵¹ átesett –, Gellért Andornak ziháló-elfúló vallomása: „– Itt egy zenekar fogadott... – sutogta –, ...de nem én állítottam össze... megpróbáltam dirigálni..., de mind játszotta a maga..., vagy a [Dessewffy] Gyula melódiáját... A baj az volt, hogy eleinte felülről sem kaptunk irányítást... Azután jött csöstől..., de ellentmondtak egymásnak... a lengyelek is hatalmas befolyással voltak ránk... pedig ott egészen más volt a helyzet... Ezt én többször is mondtam az amerikaiaknak... azt is, hogy túl nagyra nőtt a befolyásuk... és magunk sem tudjuk, hogy hová tartunk...”⁵²

Borbándi Gyula visszaemlékezése szerint: a magyar osztály „kulturális műsora nem önérdékű volt, hanem más programokhoz hasonlóan politikai célt is szolgált, abban az értelemben, hogy a hallgatóságát a magyar szellemi hagyományok ápolásával, a nyugati kulturális kezdeményezések és teljesítmények megismertetésével, a valóságnak megfelelő értékítéletek közvetítésével kívánta felvértezni a marxista indoktrináció, az egyoldalú gondolkodás és a nemzetközi kulturális csereforgalomban való magyar részvétel korlátozása ellen”⁵³. Dessewffy Gyula, a magyar osztály igazgatója, a *Látóhatár* 1953. márciusi számában így számol be a rádió munkájáról: „A Szabad Magyarország Hangja célkitűzéseinek megfelelően hármass feladatot tűzött maga elé:

⁵⁰ Id. 51.

⁵¹ A műtéthez egyébiránt Márai közbenjárására volt szükség, ugyanis Gellért Andor egyetlen élő rokona, a húga ekkor Magyarországon élt.

⁵² THASSY Jenő: i. m. 376. – Gellért Andor a New York-i szerkesztőségből került át Münchenbe. Dessewffy Gyulát váltotta fel, akit az ő posztjára helyeztek. Gellért nagy műveltségű volt, naponta tájékozódott az olasz és német napilapokból, ezért írja róla Thassy Jenő, hogy „egyszemélyes kilátótorony volt Kelet felé”. Ennek a méltatásnak azért van jelentősége, mert – ahogyan a szerző többször is utal rá – nehezen tudták követni a vasfüggönyön túli események lényegi vonatkozásait (pl. Nagy Imre SZER-beli ambivalens megítélése is ennek köszönhető).

⁵³ BORBÁNDI Gyula: i. m. 96.

1. tervszerű és megalkuvás nélküli harc a kommunista rendszer ellen, 2. a nyugati szabad társadalmak vezető eszméinek, a szabadság és az emberiség gondolatának terjesztése és 3. a magyar nép előkészítése a felszabadulás utáni esztendőkre. A kommunizmus elleni tervszerű harc lényegében három területen folyik: hírszolgálatunkban és helyzetmagyarázatainkban, azután leleplezéseink és akcióink során, végezetül a magyar szellemet fenntartó kulturális programunkban⁵⁴. A tanulmány hangsúlyozza a hírszolgálat szerepét a kommunista államvezetés zavarásában, a kulturális műsorok magyar ellenállást – tehát nemzeti önvédelmet – elősegítő hatását, valamint a „Kelet-Közép-Európa jövődő elrendezése”-ben vállalt tevékeny részt az európai egység gondolatának hirdetésével. A rádió munkájának ugyanezt a három aspektusát emeli ki számvetésében Márai Sándor: a zavarkeltés, az ellenállás, az önmegóvás fokozása és a nyugati és kelet-európai országok szellemi összeköttetésének realizálása mellett azonban nagyobb figyelmet szentel a hírközlés és -magyarázat felelőségének⁵⁵. Az előadónak tisztában kell lennie azzal, hogy a rádió hallgatói elsősorban olyan híreket akarnak hallani, amiket nem csonkított meg az államérdék, valamint „várják a megnyugtatót, hogy szellemileg tagjai még annak a nyugati kultúrközösségnek, melynek ezredéve hasznos és megbecsült tagjai voltak. A különféle tárgykörökön túl ez a legerősebb kapocs, amely – meggyőződésünk szerint – a hidegháborúnak ebben a korszakában a vasfüggöny mögötti hallgatót a szabad rádióhoz kapcsolja. [...] A szolidaritás a legnagyobb gyógygyerő. A kis fogoly népeknek minden nap, minden órában érezniök kell, hogy történelmi, tár-

⁵⁴ DESSEWFFY Gyula: *A Szabad Magyarország Hangja*. In: *Látóhatár*, 1953. márc., IV. évf., 2. sz., 83.

⁵⁵ MÁRAI Sándor: *Aki látja hazáját*. In: *Forrás*, 2001. 10. szám. (A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyaték kiadatlan, 1954-ből való írásának első közlése, a cím nem Máraitól való.) 53–4.: „A hírszolgálat a hidegháborús munka egyik fontos, talán legfontosabb fegyverneme. De hírekkel nem lehet többórás műsorokat kitölteni. Következik a hírek értékelése, a hozzászólás, az előadás. Ez a feladatkör, amelyhez nem elég az értesültség. Az író és az újságíró különös képessége szükséges ahhoz, hogy az időszerű eseményekből a maga sajátos teleszkópjaival, szellemi radarjával kitapogassa, mi az, amiről az otthoniak véleményyt akarnak hallani?”

sadalmi sorsuk, műveltségük a Nyugat szolidaritásának védelme alatt van”⁵⁶.

A Szabad Európa Rádióval kapcsolatos személyes élményeiről az *Ami a Naplóból kimaradt* 1950–1951–1952 feljegyzései árulkodnak. A müncheni alakulás körüli időben a család Amerikába való kivándorlási ügyeinek intézése már folyamatban volt. Az 1951 tavaszán benyújtott kérvényt mintegy egy éven keresztül elhúzódo procedúra követte, s a bejegyzésekből az is világosan megállapítható, hogy az indok elsősorban egzisztenciális természetű volt. Márait egyrészt az anyagi biztonság jobb lehetőségei motiválták, másrészt mindvégig hangot ad egyfajta ellenérzésnek, ami a választott országgal kapcsolatban eltölti. „Minden »józan« érv ellenére egyre tudatosabb számomra, hogy semmi közöm Amerikához. A háború esélyeit is szívesebben vállalnám itt, mint odaát. De a gyerek és L. megélhetése – ha velem valami történik – itt rendkívül problematikus. Ott valószínűbb.”⁵⁷ Ilyen körülmények között kapott felkérést arra, hogy a rádió magyar adójának létrejöttében tanácsaival segítsen. Münchenbe hívják; ő távira-tozik, hogy csak Meranba hajlandó felmenni. Az új perspektíva új alternatívák elé is állítja, hiszen egy pillanatra latba veti a müncheni tartózkodás előnyeit. „Különös lenne Münchenben élni – írja –, még afféle fél-területenkívüliségben is, amit ez a munka-kör biztosítana. Bizonyos, hogy az ismerős környezet, az ismerős nyelv, az állandó fordító – Podmaniczky⁵⁸ – jelenléte, ottani kiadó-im: mindez megkönnyítené, hogy folytassam a munkám. A né-metek nélkül semmit sem lehet csinálni Európában: békét éppen olyan kevésbé, mint háborút. De élni köztük, velük, mindazok után, ami történt... erre nem szívesen vállalkoznék.”⁵⁹ Az olasz-

⁵⁶ Id. 54–5.

⁵⁷ MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto, 2001. 213.

⁵⁸ Podmaniczky Tibor: (1880–1960, München) Műfordító, 1920-tól élt Német-országban. Egész életét a magyar irodalom német nyelvű tolmácsolásának szánta. Ady, József Attila, Molnár Ferenc és Márai művein kívül lefordította Illyés *Puszták népe* c. könyvét.

⁵⁹ MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto, 2001. 214–5.

országi évek kellemes mozdulatlansága után szinte szükségszerűen bizonytalanodik el az „új hazát” illetően: „Talán Amerikába megyünk, talán Münchenbe, talán csak itt Olaszországban máshová”⁶⁰. Meranban fiatal amerikaival találkozik, aki a rádió karakteréről – ti. „a Radio Free Europe a hidegháború legélesebb fegyverneme”⁶¹ –, dotálásáról, háborús vagy egyéb veszély esetén pedig annak portugáliai átmentéséről tájékoztatja. Márai a nápolyi alkotói magányt, rövid időre Münchenbe utazva, felcseréli a szervezés körüli pezsgéssel. Önkéntes száműzetése óta először van alkalma megfigyelni a közös ügyért összefogó magyarokat, és nem csalódik. „Nagy erőfeszítés: magyarokkal és amerikaiakkal lenni naphosszat. A magyarok jobbak, mint reméltem. Híztérikusak, megfélemlítettek, s ugyanakkor van bennük valami tehetség, jómodor, amit a világ megérez. A lehetőség – napjában tizenkét órán át magyarul beszélni az otthoniakhoz és a világhoz – mindenkit elfogódottá tesz. Naphosszat tanácskozások. De a magyar csoport tehetséges, ezt mindenki érzi.”⁶² A meghatottság és az önerő hiánya okozta szomorúság könnyei összemosódtak, a munka azonban beindult. Az amerikaiak hatalmas vállalkozásának következetlenségei – szűkkeblűségük és indokolatlan pénzszerzésük, megbízhatatlanságuk⁶³ –, bürokratizmusuk és a létrehozott intézmény üzemszerűsége nyugtalanította ugyan Márait, de ezen az érzésén csakhamar felülkerekedett az írói felelősség, s nem utolsósorban az anyagi biztonság tudata. Számára a rádió a kezdetektől alkotói koncepciójának, írói köteleességteljesítésének új fórumát jelenti. Márait külső munkatársként szerződtetik a rádióhoz. Az amerikai nagyvonalúságot példázva mutatja be római magánstúdiójának berendezési körülményeit. „Velem például leküldenek Rómába repülőn egy technikust, hogy a helyszínen állítson be számomra egy fiók-stúdiót, ahol minden héten elmondhatom a magam 9 percét és 10 másodpercét... A technikus rossz-

⁶⁰ Id. 217.

⁶¹ Id. 220.

⁶² Id. 226.

⁶³ Id. 227.: „...az amerikaiak ígéreteire nem lehet adni. Sem az írásos, sem a szóbeli ígéretekre. Minden a levegőben marad szó szerint. De fizetnek heti 9 percért havi 300 dollárt...”

nak találja a római berendezést és a RFE római irodájában néhány nap alatt felépített az egyik szobában egy gumis, szőnyeges, vattás, parafás, teljesen modern magán-studiót, ijesztő költséggel... Ebben van valami nagyszerű is, de nyugtalanító is.⁶⁴

Márai a rádió feladatáról elmélkedve a szellemi idegenlégió⁶⁵-hoz való egyéni csatlakozást és a – már a *Röpirat*ban is körvonalazott – társadalmi szinten érvényesülő kultúrmisszió⁶⁶ szerepét kurziválja. Személyes kötelességének tekinti az új, rabságban felnövekvő nemzedék nevelését a magyar és nyugati hagyományokhoz való kötöttség és a fogalomtisztázás hangsúlyozása által. A család – írja Márai – még létezik, s keretei között az ifjúság „első nemzedéke” megőrizhette öntudatát, amelynek birtokában megvan a képessége arra, hogy ellenálljon. „Ez az első nemzedék még kíváncsi, még emlékezik, még összehasonlít, tehát ellenáll. Potenciálisan szövetségese a Nyugatnak.”⁶⁷

Márai számára a rádió a hír- és a segítség-közvetítés eszköze volt: egyrészt „ablak Európára” azáltal, hogy kitekintést engedett a szabad világra, s tájékoztatta a vasfüggöny mögötti magyarságot az elhallgatott igazságról, az eltagadott irodalomról és művészetéről; másrészt „szellemi léghíd”, amit magyar emigránsok építettek hazafelé legjobb tudásuk birtokában. A szakadék, ami fölött a spirituális híd átível, az idegen hatalom által előidézett

⁶⁴ Id. 227.

⁶⁵ Figyelemre méltó a fogalom kapcsolódása a Szabó Zoltán-i *szellemi honvédelem*hez. A Márai által használt kifejezésben nyilvánvalóan nyomatékos a hazánkivüliség aspektusa. 55. jegyzet. 51.: „Egyféle Szellemi Idegenlégió alakult, melynek tagjai önkéntes szellemi harcosok, akik láthatatlan rohamcsapatok alakjában portyáznak az éterben és gyanútlan pontokon csapnak le az ellenségre. E szabad rádióadások, e szellemi idegenlégió segítő, buzdító, az ellenállás szellemét serkentő a közös védekezésben, melyet a szabad világ az erőszakos támadó ellen folytat, gyakorlati segítséget nyújtó szerepét teljes jelentőségében még nem lehet felmérni.”

⁶⁶ 55. jegyzet. 56.: „Nincs-e más, történelmi értelemben tartósabb, messzebb-sugárzó feladat e népek számára, amelyek a nyugati kultúrkörök műveltségében nevelkedtek évezredek át, de most, az atomkorszakban megszűnt az a történelmi »limes szerep«, amely az elmúlt évezredben a Kelet felé elhárítóan determinálta magatartásunkat, s egy új szereplehetőség bontakozik ki számunkra, a *Kelet felé sugárzó nyugati kultúrmisszió szerepe?*”

⁶⁷ Id. 59.

társadalmi porozitás metaforájává válik, s egyúttal alkalmat ad arra, hogy Márai Sándor Valéry *homo europeus*ának követelményét állítsa a rádiós emigránsok elé. Az 1952. január 1-jei *Újévi krónikájában* ez hangzott el: „...Leonardo da Vinci [...] olyan ember volt, aki a szakadék láttára rögtön egy hidat képzelt el, amely átvezet a szakadék felett. Ez a tanács időszerű. A szakadék megnyílt. Szakadék Kelet és Nyugat között. Szakadék van a tudományos és az erkölcsi fejlődés között. Szakadék van a nemzeteken belül a társadalmi osztályok között. Szakadék van a családon belül, ahol a nevelés, a hagyományhiány, a világnézeti ellentét szembeállítja a szülőket és a gyermekeket. Szakadék szellemi vonatkozásban a múlt eleven hagyományai és a jelen utópiai között, mélyebb és beláthatatlanabb szakadék, mint volt valaha is a múltban egymást követő nemzedékek között. [...] Életformák, világnézetek, meggyőződések, erkölcsi rendszerek, eszmék tűntek el ebben a szakadékban, amelyet az elmúlt emberöltő ástott nemcsak a nemzedékek között, hanem a ma élő fiatal emberek eszmeletében is. Szakadék van az ember öntudata és a lehetőségek között, melyeket az emberi öntudat felidézett s melyek nem emberszabásúak többé...” Mindannyian a szakadék szélén állunk – folytatja gondolatmenetét –, s be kell látnunk, hogy minden eszközzel küzdenünk kell az életben maradásért, s hidakat kell építenünk ember és ember, nép és nép, jelen és jövő között. A rádió is – vallja Márai – „...ilyen híd, ...vékony palló [...] a szédítő mélységek felett”, szellemi és morális összeköttetés Nyugat és Kelet, szabadság és szolgaság között.

Márai gondolkodásmódját, elvárásait tovább árnyalja a kutatási anyagból kiemelt öt előadás, amely a rádió indulásához kapcsolódó évfordulós észrevételeit tartalmazza. A *Vasárnapi krónikában* 1951. október 14-én a rádiós feladatokat konkretizálja: „Iskolát kell hazavinni a janicsárnevelő telepek helyébe. Irodalmat és színházat kell hazavinni az elnémított irodalom és az eltorzított színház helyébe. Nyugati, szellemi felsőbb nevelést kell vinnie egy erőszakos, keleti pedagógiával [egyoldalúan] nevelt magyar ifjúság lelkéhez. Az elvadult és gyűlölködő [vitahang] helyett haza kell küldeni a magyar szellem vitahagyományainak dignitását. Az ellenséget nem ócsárolni és gyalázní akarja, hanem meggyőzni.

[..] Nem békét papol, hanem békét épít, amikor a légi hídon hazugság helyett tényeket, propaganda helyett bizonyított és bizonyítható értesüléseket küld haza a hamis hírveréstől megsüketített otthonba.” S miként a végvárakba a felmentő segítség – emeli történelmi rangra a vállalkozást a párhuzammal – a „szellemi légi híd” is alkalmas arra, hogy a lelkiismeret hangján a nemzeti összefogás és önvédelem eszköztárával segítse az elrekesztett magyarságot. A szabad világból küldött hírek, szellemi termékek, „mindenféle ösztönzés” és tájékoztatás az otthoniak tájékozódását könnyíti meg – vallja Márai 1952. október 5-én, a *Vasárnapi krónikában*. A 30-as évek őr-, végvár- és katedrálismotívuma a rádió hangszignáljával gazdagodik. A „Szól a kakas már. Majd megvirrad már” tárogató-dallamával a virrasztó kuruc a végvári harcokban elkeseredett társait vigasztalta és serkentette összetartásra. Az első évfordulón elhangzott előadástól kezdve a történelmi felelősséget és a fontolva fogalmazás nehézségeit hangsúlyozza: „Nem volt nehéz megvallani hitünket, hogy van remény a szabadulásra, de nehéz volt megfontolni minden szót és nem mondani azt, amit a senyvedő otthoniak hívása sürgetett, nem ígérni semmit feleslegesen, nem nevezni meg elhamarkodottan hamis időpontokat”. Az éves számvetésekben a politikai változások summázata és a magyarság helyzetváltozásába vetett hitvallása mellett a felelősségteljes szólás kérdése foglalkoztatja. 1954. október 3-án a verba volant, scripta manent közmondást újragondolva a rádiós beszéd műfaji gyökereit és jelentőségét vizsgálja. Nagyon új – egy technikai találmány megjelenésével egyidejű –, ugyanakkor nagyon régi műfaj „az idők elejéről való, amikor a mondott és az írott szó még nem vált külön, amikor a költők öthúros lanttal a kezükben jártak a tenger partján és beleénekeltek a szélbe, a semmibe, az emberek lelkébe üzenetüket.” Miként az ókorban, a jelenkorban sem a szövegmondó személye és neve a fontos, hanem a hangja, illetve az, amit mond: „Nem egy személy beszél a mikrofonon át, hanem egy hang, s ez a hang elporzik az időben, nincs rögzített nyoma. S mégis igen nagy felelőssége van ennek a rögzítetlen, rádiós beszédnek, mert [...] villanyos membránnál érzékenyebb felületet érint meg, emberi lelkeket szólít meg a messzeségben. Másféle feladat, de felelősség ez, mint az újság-

írás, mint a nyomtatott irodalom akármely válfaja. [...] az elrepült szó felelőssége ma éppen olyan nagy, mint az írott szó felelőssége, mert a következmények megmaradnak.” Ennek tudatában keresi kérdéseire a választ: vajon „hihetjük-e, hogy [...] a gyengeségi tünetek siettetik a magyarság és a fogoly népek szabadulását a szovjet rendszer rabságából?” (1953. október 4.); vajon „jól éltünk-e ennek a különös hangszernek a lehetőségeivel, megértettük-e, amit a hazaiak hallani kívántak, meghallottuk-e a lélek hullámhosszán hazulról a felénk sugárzó kérdéseket és üzeneteket [...] mennyire teljesítette kötelességét ez a rádió?” (1954. október 3.) Márai az első év után, amikorra megalakult az Egyesült Nemzetek Szervezete, és felállították az európai hadsereg divízióit, a Nyugat – immár cselekedetekkel is foganásított – állásfoglalását közvetíti: „A Nyugat semmi mást nem akar, csak lehetőséget adni arra, hogy ezek a rab népek, így a magyarság, szabadon eldönthesse, milyen társadalmi feltételek mellett akarja megszervezni jövőjét? És követeli, hogy a keleti zsarnokság hagyja el a területeket, ahová betört. Ezért merjük ma is, mint ma egy éve, jó lelkiismerettel és egész hitünkkel mondani: »Majd megvirrad már«. Egy év múlva az egyéni ellenállásra, a szovjet tevékenységének naponkénti szabotálására buzdít. A bolsevizmussal mint társadalmi és erkölcsi problémákra megoldást nyújtó – később gyakran használja ezt a fogalmat – általános „panaceával” az egyéni „önvédelmet”, „tapasztalatot” és „morális bátorságot” állítja szembe, s ehhez a rádió „a szabad értesülés nagy fegyverét” biztosítja. „A Szabad Európa Rádió szerény, de állhatatos és következetes szolgálata hazafelé ennek az általános, a magyar társadalom minden rétegére kisugárzó ellenállási magatartásának egyik szócsove csak [...]. A tudatos ellenállás arcvonala kialakult. Ez a mi háborúnk mai helyzetjelentése.” Márai szerint ez a „partizánmozgalom” alkalmas arra, hogy a mai magyar államot, amely a „szó összetartó értelmében” megszűnt, pótolja és tovább vigye. 1954-től a rádió legfőbb érdemének tekinti azt, hogy a „Tájékoztatlanság függönyét” (Attlee) széttépve különös visszhangot vált ki az otthoniakból. Az 1955 októberéből fennmaradt előadások egyike a kommunistáknak a Szabad Eu-

rópa Rádió beszüntetésére vonatkozó követelését nyugtázza, mondván, hogy a rádió nem végzett meddő munkát, ha ennyire kihozta a sodrából Rákosit, hiszen, ami a kommunistáknak rossz, az a magyarságnak hasznos lehet. Az 56-os forradalmi események előtt arra a különös jelenségre irányítja figyelmét, hogy a visszhang visszafordult, s most már a hazai sajtó önvád, önleplezés alakjában ugyanazt mondja, amit a szabad rádió munkatársai – a „szellemi Idegen Légión közkatonaí”. „Most – zárja gondolatmenetét Márai –, amikor valamilyen okból, amelynek igazi értelmét nehéz megnevezni, otthon szabad kimondani azt, hogy nincs szabadság, ez a rádió új feladat elé került.”

4. Az 1951–1956 közötti rádiós előadások foglalata

A. Publicisztika és medialitás

Márai saját rádiós felolvasásairól elmélkedve méltán érezhette a homéroszi műfaj, a kötetlen és szüntelen beszéd gyötrő, mert gyakorlatilag nehezen kivitelezhető elvárását. „Homeros [sic!] nem írt. Énekelt. A rádió visszaadhatná ezt a lehetőséget, s néha, mikor a római stúdióban állok és belemondom a gépbe, az ürbe, a semmibe a szavakat, érzek valamit ebből a nagyon régi mámorból. De ez az öröm hamis, mert nem szabadon beszélek, nem beszélek, hanem *előre megírott és kiszámított szöveget* [kiemelés tőlem – K. M.] darálok bele egy halotti következetességgel ketyegő gépbe.”⁶⁸ Az idő szorításában született és előadott írások valójában a korábban – kolumnistaként – művelt, a napi események hordalékát átszűrő, az aktualitást a szépirodalommal is vegyítő,

⁶⁸ MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto, 2001. 231.

egyszersmind véleményformáló publicisztikai műfajcsalád jellegzetes típusából, a tárcából sarjadnak. Ennek mintegy a megváltozott médiumra szabott személyesebb változatai. A „vasárnapi jegyzeteknek”⁶⁹ titulált szövegekhez tematikai gazdagság, valamint jól megfogalmazott egyéni véleményalkotás tekintetében egyaránt a sajtóban született⁷⁰, s a rádióba is átszüremelő jegyzet az, ami a legközelebb áll. „[A jegyzet] általában egyetlen tényhez – gondolathoz, eseményhez – kapcsolódik, egyetlen gondolatsorba állítja a jegyzetíró reflexióit – írja Földes Anna. – [A] jegyzetíró szíve szerint többnyire az élet apró dolgairól, hétköznapi jelenségekről szól [...], igazi erénye az életismeret, a jó megfigyelő- és asszociációs készség. Ehhez járul az igazán nagyoknál a szépírói véna, az ábrázolás, a megjelenítés készsége, a kifejezés eleganciája.”⁷¹ Márai jegyzeteinek témaválasztása olykor az aktuális politikai eseményre reflektáló kommentár, olykor az esszébe hajló műkritika, olykor a portré felé ágítja a műfaji kereteket. Ám meghatározó tulajdonságuk, a szubjektív, olykor ironikus hangnem szinte mindig előbukkan a tárgyilagos tényrögzítés higgadt tónusa alól,⁷² ezért esetében célszerűnek bizonyul egy kiterjesztettebb jegyzetfogalom használata. Erre kínál esélyt a szakemberek egy csoportja azzal a közös állásfoglalással, hogy kommentátor és jegyzetíró nem választható el egymástól, mivel lényegében mindkettő ugyanazt műveli, azaz „megszerzett híranyaggal, olvasott információval kapcsolatos véleményét fejt ki”⁷³, kommentálja.

Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája természetéből adódóan annak a vallomásában is megfogalmazott elvi nehézségnek a feloldását kívánja, ami az írás és a beszéd, a kétféle médium percepcióis sajátosságaiból fakad. Tény, hogy a vizsgált, és csekélyszámú kivételtől eltekintve írott formában megmaradt

⁶⁹ Vö. 5. jegyzet

⁷⁰ Ls. Kosztolányi Dezső, Móra Ferenc, Bálint György újságírói, jegyzetírói tevékenysége.

⁷¹ *Bevezetés a műfajismeretbe.* (Szerk.: Bernáth László) Bp.–Pécs, 2008. 125.

⁷² Id. 125.

⁷³ Id. 125.

szövegek meghatározott, egyszeri – legfeljebb a műsorismétlés során reprodukálódó – kontextusban, egyszersmind az író saját előadásában hangzottak el. Márai ugyanis kezdettől fenntartotta azt az igényét, hogy előre megírt szövegeit maga mondja, rögzítse hangszalagra, ezért pontosabb az előadás helyett a felolvasás fogalmát bevezetni. Ez a csere nemcsak a szövegmondás praxisát világítja meg elemi erővel, hanem lehetőséget ad az elvi probléma áthidalására is.

Az 1956-os forradalomhoz kapcsolódó mintegy hat – hangzó formában is fennmaradt – felolvasás⁷⁴ alapján bizonyos, hogy Márai hangja nem az előadás művészi intonációjával ejti rabul, hanem a mondanivaló mélységével döbbeneti meg a hallgatót. Ezeknek az előre megírt szövegeknek a megalkotása és a megszólaltatása tekintetében a temporális tényező alapvetőnek mutatkozik. A határozott idejű műsortartammal járó tudatosság szembeűnő nyomai a gépiratokon helyenként feltűnő autográf tintavonások, amelyek vélhetően némi támpontot is adtak az írónak a szükséges beszédtempó tekintetében. A *Vasárnapi krónika* tízperces, valamint a forradalmi jegyzetek négy-, öt- és nyolcperces tartama magában foglalta a konferanszié nyitó-, illetve – az előbbi esetében – zárómondatait, ugyanis ehhez igazítva formálta kellő hosszúságúra a „res gestae”-ket a „krónikás”. (Az egyetlen hangosított formában megmaradt *Vasárnapi krónika* 1956. október 22-én hangzott el a Szabad Európa Rádió hullámhosszán.)

Barta János egy maga által készített hangfelvételen⁷⁵ mondta egykor, hogy többször visszahallgatott hangját menthetetlenül katedra-ízűnek érzi. Távoli a párhuzam, ám a szignál és konferanszié alkotta „hangfüggöny” után felhangzó Márai-felolvasás a hallgatóban ugyanennek a „tanári” tónusnak a benyomását kelti. Nemcsak a meggyőződés biztonsága, hanem a tapasztalatátadás szándéka is átüt rajta. Márai határozott, meglett – ugyan-

⁷⁴ Lelőhely: OSZK Történeti Interjúk Tára, SZER-archívum hanganyaga.

⁷⁵ Lelőhely: Debreceni Irodalmi Múzeum hangarchívuma. (Hangfelvétel időpontja: 1976. január.)

akkor öntudatos jellemet sejtető – férfighangja⁷⁶ kitűnő vehikuluma megvilágító erejű gondolatainak. A magabiztos közlés részint egyéni adottság és elhatározás, részint pedig az előre megírt szöveg elmondásának tényéből fakad. Az emberi beszéddel foglalkozó szakemberek javarésze egyetért abban, hogy laikus hallgatók számára is észrevehető a különbség a spontán előszó és a felolvasás között. Bolla Kálmán ez utóbbi kapcsán az írás meghangosítása és a kifejező (értő/értető) tolmácsolás minőségbeli kontrasztjára, s ezzel együtt az alapos szövegfeldolgozás jellegadó kritériumára hívja fel a figyelmet.⁷⁷ Továbbá abban a kivételes helyzetben, amikor a szerző tolmácsolja saját művét, azaz az értelemadó reprodukálja a szöveget, „számolnunk kell azzal – írja Markó Alexandra –, hogy nem művészi szintű előadást hallunk [...] neki az az elsődleges célja, hogy megértesse a mondanóját, sokkal kevésbé törekszik szép hangzás vagy esztétikai élmény keltésére”⁷⁸. Márai kifejező szövegmondásának sajátos jegyei⁷⁹: az emeltebb hangvétellel párosuló esetenként – érzelmi hozzáállást felvillantó – ironikus felhang, a kifejező, javarészt a szupraszegmentális eszközökhöz igazodó szövegtagolás, aminek kiegyenlített tempóját olykor a kötőszók utáni szünet – mint a spontán beszédhez való közelítés eszköze – oldja fel. A leírt, grammatikailag megszerkesztett írást pontos és feszes szövegmondással reprodukálja, s annak ellenére, hogy helyenként hallhatóan

⁷⁶ E tekintetben tanulságos az 1956-os rádiómunkatárs, Thassy Jenő által készített SZER-interjú (1967), amelyben az interjú készítőjének puha, lágy hangjával szemben az interjúalany Márai erőteljes, karakán, szemináriumok hangulatát idéző orgánuma áll. In: „Csak idegenben érti meg az ember” – *Hangdokumentumok Márai Sándor életéből*. Helikon, 2000–2008.

⁷⁷ BOLLA Kálmán: *Spontán szöveg és kifejező elmondása*. In: Bolla Kálmán (szerk.): *A szövegfeldolgozás gyakorlata*. Bp., 1998. 7.

⁷⁸ MARKÓ Alexandra: *A művészi előadásmód és az ismeretterjesztő publicisztika fonetikai sajátságainak egybevetése*. In: Bolla Kálmán (szerk.): *A szövegfeldolgozás gyakorlata*. Bp., 1998. 43.

⁷⁹ Vö. WACHA Imre: *A szituáció, a szöveg és a szándék együttese mint a szöveg hangzásának determinánsai*. In: *Nyőr*. 1989. 3. sz., 288. „Az is jellemzi [...] az írott szövegre épülő reprodukciót, hogy a beszéd attitűdjét vagy az attitűdök változását jelző váltások (hangszínezés, ritmusváltás, fekvésváltás stb.) mindig *kimódoltabbak* [kiemelés tőlem – K. M.], tudatosak, ezért szinte sohasem hatnak spontánul. Mindig árulkodóak.”

levegővételi gondjai vannak, valamint a mondathatárok is eltolódhatnak a lejegyzettség képest, összességében mégis a tudatos-ság és a gyakorlottság jellemzi a beszédprodukción.

A naplóbeli vallomást⁸⁰ felidézve, miszerint az író a hangfelvételek alkalmával egy elsötétített nézőterű színpadon érezte magát, önkéntelenül kínálkozik a gadameri párhuzam: „[...] tulajdonképpen mi is az olvasás: talán egyfajta belső színpadon történő előadás? Goethe egy alkalommal ezt mondta. Mindez meglehetősen szemléletesen fejezi ki, hogy olvasás közben egy színpadot kell felállítanunk magunkban, ha a nyelv artikulációjának távolságait fel szeretnénk mérni, vagy netán közvetíteni is akarjuk.”⁸¹ Márai, azzal együtt, hogy gyakorlott felolvasó volt, a közlés terhét, vélhetően, nem a „hangosításban”, sokkal inkább a mondanivaló megválasztásában látta. Fenntartva, hogy a későbbi kutatás nem térhet ki az elől, hogy az írásokra jellemző retoricitás mellett a belső beszéd írói hangosítását mint értelmezést alaposabban megvizsgálja, fontos megjegyezni: az, ami első hallásra a kifejezőerő részleges hiányának, a nem-művészi megszólaltatás élményének tetszik, nem szokatlan velejárója ennek az olvasásmódnak. Gadamer, pontosítva a felolvasásról vallott nézetét⁸², a köztesség, az átmeneti jelleg mellett érvel, amikor a valóságos és a belső színpadi előadást összekötő regiszteren helyezi el ezt a megnyilatkozási formát. Hangsúlyozza, hogy a felolvasás, a magunkban történő és a hangos olvasástól magasabb, ám a „kívülről mondást” feltételező recitálástól szerényebb, alacsonyabb fokozatot képvisel. „Itt nem törekszik az ember a beszéd közvetlenségére, mely a

⁸⁰ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1951*. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1990. 172.: „Minden héten Rómában. Valahányszor a római stúdióban egyedül maradok a mikrofon előtt, úgy érzem magam, mint a színész a függönyhúzás pillanatában. Láthatatlan színpadon állok, láthatatlan, de valóságos rivaldafényben. Az ügyelő jelt ad, a láthatatlan függöny fölmeleg, s egy nézőtér felé beszélek, melyet nem látok [kiemelés tőlem – K. M.], de mégis van. Ez a nézőtér a világ. Sötét zugaiban, a kakasülön, magyarok ülnek. Hozzájuk beszélek. Ez az érzés egyszerre vonzó és félelmes.”

⁸¹ GADAMER: *Hallani-látni-olvasni*. (Ford. Schein Gábor) In: *Nagyvilág*, 2001. 46. sz., 130.

⁸² GADAMER: *Hang és nyelv*. (Ford.: Tallár Ferenc.) In: *Gadamer: A szép aktualitása*. Bp., 1994.

színpadra tartozik. A felolvasásnak valami írottat mint egy »szöveget« kell hallhatóvá tennie. Ez a beszéd közvetlenségének bizonyos korlátozásait előfeltételezi.⁸³ A rádió pedig különösen alkalmas terepet nyújt a közvetett kommunikáció elhangzó beszédben realizálódó formájának.⁸⁴ Gadamer, aki szerint a belső hallásnak kitüntetett szerepe van a megértés folyamatában, egyazon kijelentéssel nemcsak azt hangsúlyozza, hogy a regiszter minden szintjén elfogadja a beszéd jelenvalóságát, a hangzósság, az akusztikai élmény relevanciáját, hanem arra is utal, hogy bizonyos olvasásmódok esetén az interpretáló hangosítása, kifejezőereje teljesen irreleváns. „Ha helyes módon olvasunk fel egy elbeszélést, úgy abban van valami a kifejezés [...] anonimitásából. A döntő szempont [...] az, hogy a hang használata egészében alárendelődik az olvasásnak, melyet csak a belső fül hall, melyben eltűnik a saját hang és a saját beszéd kontingenciája.”⁸⁵ Eszerint nem a felolvasónak kell kifejezőerővel ellátnia a szöveget, mivel az a szövegben immanensen adott.

A nyelvművész Márai eredendően tartózkodik a fecsegéstől. A *Füves könyv* vonatkozó passzusában (90) megjegyzi, hogy a fecsegő nem gondolkodik, a világ anyagát, mint a túlságosan jóllakott ember, emésztetlenül kihányja. Mindaz, amit ebből az elgondolásból kibont, egyszerre igazolja nyelvszemléletének ketős vezérelvét: a „nyelv nem eszköz, hanem tevékenység” humboldt-i és a hallgatás wittgensteini teóriáját. „Gondolkozó ember – írja – amikor csak lehet, hallgat; s mikor már nem lehet hallgatnia többé, akkor beszél, vagy ír.”⁸⁶ A megszólalás ideje nála etikai értelmű: az igazság veszélyeztettségéhez kötött, csakis akkor indokolt. Az üres, a szapora beszéddel szemben nyíltan vallja az értelmes, a megfontolt, a felelősségteljes megnyilvánulás jogosultságát: „[...] néha beszélned is kell, le kell dobnod a hallgatás sötét palástját, meztelen testtel kell a porondra lépned,

⁸³ Id. 183.

⁸⁴ WACHA Imre: *A szituáció, a szöveg és a szándék együttese mint a beszéd hangzásának együttese*. In: *Nyőr*. 1989. 3. sz., 287.

⁸⁵ GADAMER: *Hang és nyelv*. (Ford.: Tallár Ferenc.) In: *Gadamer: A szép aktualitása*. Bp., 1994. 184.

⁸⁶ MÁRAI Sándor: *Füves könyv*. Bp., 1998. 67.

kezedben az emberi párharc méltányos fegyverével, az igazsággal. Ha az igazságot tagadja valaki, nincs jogod hallgatni.”⁸⁷ A hitvallássá nemesedett gondolat az emigráció alatt önironikus felhangú változatban artikulálódik, amikor a korábbi közírói szituáltságát fenyegető ideológiai veszélyt úgy reprezentálja, mintha a fűrészpáros manézs közepén állva saját levágott fejét kellene előrántania a cilindrből. Ez a kényszerű mutatvány nemcsak a szólásszabadság korlátozottságát, hanem az írói önazonosságon esett csorbát is megjeleníti. A nem-gondolkozás legegyszerűbb, tömegeket érintő válfajától, a fecsegéstől a mellé- és félrebeszéléseken keresztül vezet az út az erőszakolt, az egyéniséget részlegesen felfüggesztő, s egyben tragikus némaságig. Az ethosz azonban kimondottságában adhat lökést a további cselekedeteknek. Márai ennek tudatában formálja mondanivalóját, illeszti össze az alany és állítmány segítségével azokat a fogalmakat, amelyeknek tiszta tartalma, értékállandósága – hite szerint – a nyelvi közösség identitásával egyenértékű. Megnyilatkozásainak, írásainak és előre megfogalmazott beszédeinek egyaránt ez a személyiséget állító „nyelvi fegyelem” (Tolcsvai Nagy Gábor), s ennek hangsúlyozott kultúrkritikai tartalma (Kulcsár-Szabó Ernő) a legfőbb mozgatórugója.⁸⁸

Ahhoz, hogy a rádióbeli *Vasárnapi krónikák* arculata plasztikusává váljon, célszerű felvázolni a rovat történeti előzményeit, azt az ívet, ami a *Pesti Hírlap* nyelvi és rovatvezetési hagyományaitól, a Kosztolányi és Molnár Ferenc nevével fémjelzett időszaktól Márai rovatmegújításán (1936), majd sajátos szempontú válogatáskötetén (*Vasárnapi krónika* [1942]) keresztül vezet az emigrációban elhangzó rádiós felolvasásokhoz.

Márai publicisztikáját egyaránt a pontos szójelentésen alapuló szemléletesség és a lineáris mondatszerkesztésben kiteljesedő tárgyias-intellektuális stílus (Szabó Zoltán⁸⁹) jellemzi. Ezzel mint-

⁸⁷ Id. 67.

⁸⁸ Vö. TOLCSVAI NAGY Gábor: *A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye*. In: Tolcsvai Nagy Gábor: „Nem találunk szavakat” (*Nyelvértelmezések a mai magyar prózában*). Pozsony, 1999. 84.

⁸⁹ SZABÓ Zoltán: *A magyar népi írói stílus történetének fő irányai*. Corvina, 1998. 20.

egy folytatja azt a Pázmány, Arany, Kosztolányi által kijelölt irodalmi hagyományt, ami a nyelvi pallérozottsághoz etikai tartalmat rendel. „Tisztelnünk kell annak a nagy családnak az érzékenységét, hagyományait, melynek körében élünk. Ez a nagy család joggal elvárja tőlünk, hogy nagyjából úgy beszéljünk és írjunk, ahogy nálunk szokás. Ami pedig szokás, az – e szó ősi jelentése szerint – erkölcs is. Ez a nyelvhelyesség erkölcsé”⁹⁰ – írja Kosztolányi Dezső annak a *Pesti Hírlap*nak a nyelvőreként, amelybe Márai Sándor az 1930-as évek közepétől *Vasárnapi krónikáit* rötta. Márai a Kosztolányitól kapott örökséghez hozzászedegette a rovatíró előd, Molnár Ferenc által elejtett, a tárcaírói technikára vonatkozó gondolatokat. Eszerint az alapos újságíró nem elégszik meg a hallomásban terjedő fél-információval, hanem „lekiismeretes figyelés és kritikával való újságolvasás”⁹¹ árán megismeri a tárgyát, mintegy „fűlön csípi [az] esetet”⁹², amely legtöbbször, ha kicsinységében még oly jelentéktelennek tűnik is fel, megvilágíthatja⁹³ az emberi élet mélyebb mozgatórugóit. Az újságíró tehát elsősorban figyelmes újságolvasó, s csak azután szövegező, először szorgalmasan jegyzetelő „detektív”, s csak aztán a „huszonnégy órák történelmének” krónikása. Ő az, aki a szó szoros értelmében – akár az éjszakai razzián való virrasztást is vállalva – közel megy a „témához”, aki világos értelmű szavakkal és szemléletes, közérthető stílusban leír egy jelenséget, „hát-ha akad valaki, aki szórakozik mellette, vagy elgondolkodik rajta”⁹⁴. Okulásra szánt történeteinek középpontjában az embert, az emberi természetet állítja: „emberismerés – írja Molnár Ferenc –, a világ dolgainak ismerete, valami általános és mindig

⁹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Használati utasítás*. In: Kosztolányi (szerk.): *A Pesti Hírlap nyelvőre*. Bp., 1933. 7. = Idézi: Tolcsvai Nagy Gábor: *A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye*. In: uő: *„Nem találunk szavakat”*. Pozsony, 1999. 86.

⁹¹ MOLNÁR Ferenc: *1910. június 26. (Vasárnapi Krónikák a Pesti Hírlapban)*. In: Molnár Ferenc: *Pesti napló*. Bp., 1993. 184.

⁹² Id. 218. (1910. december 11.)

⁹³ Id. 234. (1911. április 9.): „Vegyünk egy egészen kicsiny, sőt kicsinyes példát, amely azonban bevilágít ebbe az érdekes és bizonyos tekintetben majdnem vértanúszerepbe, amely ennek a nemzedéknek osztályrészéül jutott.”

⁹⁴ Id. 272. (1914. április 5.)

készen álló tájékozottság, amelynek ismerni kell az ásóval dolgozó ember szokott mozdulatait, a villamosvasút menetárait, a hivatalnokok fizetésviszonyait – most képzeljük el, hogy még mi mindent, ha egy húszéves detektívpraxisra gondol az ember. *Jó detektívben ugyanazt becsüli meg az ember, amit a jó tróban, a hadvezérben, az államférfiában. Kizárólag az emberismeretet.* [Kiemelés tőlem – K. M.] [...] És a detektívek [...] egész életüket és minden gondolatukat az ember és az élet megismerésének és kitanulásának szentelik, [...] mert alapjában véve [...] ez az egyetlen dolog, ami örök idők óta érdekelte az emberi fajtát, és amely valószínűleg az idők végezetéig az egyetlen igazán érdekes dolog marad⁹⁵. Az önreflexiók tanúsága szerint fontosnak gondolja a válogatásra, a megtörtént dolgok osztályozására való képességet, valamint az önálló értékrend, s ezzel együtt a szólásszabadság igényét. Molnár Ferenc *Vasárnapi krónikáival* legtöbbször a közönyből igyekszik felrázni olvasóit oly módon, hogy a felvetett társadalmi, kulturális, etimológiai problémák iránti érzékenységre neveli őket. A „cikk egynapos örökkévalósága számára följegyez⁹⁶ mindent, ami fennmarad a rostán: korholja a művészt, aki a boldogulás reményében külföldre távozott, majd csalódásában ismét „hazazuhant⁹⁷, indulatosan kel ki a gyors és erőszakos vagyonosodás (*Tutisták és nimolisták*), a szeméremsertő képek (*Kettőnk ügye*) és a fékezhetetlen leleplezési hullám (*Sárpetty*) ellen, nehéz szívvel említi meg a magyar kultúra külföldi megismertetésének megoldatlanságát (1914. január 11.), s analizálja a modern kori „betegségeket”: az öngyilkosságot, az emigrációt

⁹⁵ Id. 206. (1910. augusztus 7.)

⁹⁶ MOLNÁR Ferenc: *Jótekonny célra...* In: Molnár Ferenc: *Szülőfalum*, Pest. Bp., 1962. 471.

⁹⁷ L. 90. jegyzet, 183. (1910. május 29.): „Nekünk [...] hazafias kötelességünk az ilyen hazajövetelt minél kellemetlenebbé tenni, jól és őszintén megmondani önöknek, hogy: úgy kell nektek. Mert ezen nem segít semmi, aki itt született, annak itt kell dolgoznia, magyarul kell dolgoznia, nem ok nélküli önfeláldozásból, hanem mert másként nem lehet. [...] A magyar szenvedést elrúgni magától, nekünk hagyni itt, hencegni kívülről, ez még megjárja. De visszajönni, Mester, mégpedig büszkén – ezt a pózt beadhatja a színház előtt várakozó húszkrajcáros ifjúságnak, de nem nekem, aki meglelt férfi és ennek a most születő országnak szorgalmas és boldog munkása vagyok.”

(*New York-i gondolatok*), a dilettantizmust (*Dilettánsok*), valamint a pénz korlátlan egyeduralmának következményeit, többek között az ezen az alapon szerveződő gyógyítást (*Gyógyítás pénzzel*). Molnár Ferenc hitvallása szerint a kollektív fájdalmakat és félreértéseket a művészet, a felelősségteljes közírás és a színház egyenlő mértékben hivatott enyhíteni. Ez utóbbival kapcsolatosan megjegyzi, hogy színpadnak nevezett „négyszögletű falkeret” mindenkor alkalmas volt arra, hogy az emberi lelkiismeretet felébresztve társadalmi változások előmozdítója legyen (*A színész mint nevelő*), hiszen a közönség „évezredek óta tágra nyitott szemmel” azért bámulja, hogy „önmagát lássa” benne. Nem kétséges számára, hogy az emberi élet fonákságait és évtizedes léptékekben mérhető⁹⁸ torzulásait leplezetlenül kell felmutatnia annak a közírásnak is, amely kellően vegyítette a könnyedséget a jobbító szándékú elmélkedéssel, s amely Jókai és Mikszáth óta „kötelező[en] összeforrott” a szépirodalommal⁹⁹. Annak a beszédmódnak, amit Máraira testált, alapja az ember és a világ dolgainak szüntelen szemlélete, a változások konstatálása és analízisa, a viselt dolgok ismételt felemlegetése a közösségi identitás megőrzése okán. Egyik tárcájában mintegy mellékes körülményként megjegyzi, hogy „az az eset megesett, amelyet itt elmondok, amely már annak idején sokszor benn volt a lapokban, de amelyet boldogan és örömmel és lelkesedéssel mondom el újra meg újra, s nem fogom elfelejteni és *nem fogom engedni elfelejtődni* [kiemelés tőlem – K. M.], még ha száz évig élek is”¹⁰⁰. A hangsúlyozott ismétlés pedig nemcsak a kollektív emlékezet ébren tartását célozza, hanem világosan utal arra az alkotói tudatosságra, ami különbséget tesz az elillanó napihír és az örökkévalóságnak szánt irodalom között. A médium sajátosságát figyelembe véve érthető,

⁹⁸ Vö. pl. MOLNÁR Ferenc: *Érzéketlenség*. In: Molnár Ferenc: *Szülőfalum, Pest*. Bp., 1962. 447.

⁹⁹ MOLNÁR Ferenc: *Dekameron*. In: Molnár Ferenc: *Szülőfalum, Pest*. Bp., 1962. 567.: „[...] a legutóbb eltelt huszonöt esztendőben Magyarországon minden írónak újságot kellett írni, ha nem akarta, hogy felkopják az álla. Tudtommal széles e világon sehol nem ismerik a napi sajtónak az irodalommal való ezt a kötelező összeforrottságát [...]”

¹⁰⁰ MOLNÁR Ferenc: *Honnan jött a doktor?* In: Molnár Ferenc: *Szülőfalum, Pest*. Bp., 1962. 526.

hogy a sajtóban rögzített gondolatait az elröppenő, emiatt állandóan ismétlődő szavak folytonosságában artikulálja.

Márai, amikor 1936 decemberében átveszi a rovatot, programadó cikkében elfogódottan nyilatkozik a megtisztelő feladatról: „A *Pesti Hírlap* megtisztelt azzal, hogy új életre keltette és gondjaimra bízta ezt a híres, negyedszázad előtt divatos rovatot: töltsen meg, ha tudom, korszerű tartalommal. A feladat lelkesítő. Lámpalázzal és elfogódottan kezdek hozzá. Mikor az ember élete és pályája új fordulójához ér, egyszerre néz a múltba és a jövőbe. A jövőt nem ismerem. De a múlt, e pillanatban, mikor először szólalok meg, különös erővel lobban fel számomra”¹⁰¹. Az író és a rovat számára egyaránt fordulópont lett a „találkozás”. Márai a „korszerű tartalmat” ekkor még a fővárosi életben tapasztalható változás megragadásában látja. Úgy véli, hogy Molnár Ferenc még félrevonhatta és megróhatta az álmodozó, fiatal nagyvárost mértéktelen pazarlása miatt, ő még hittel és érvénnyel idézhette annak emlékezetébe múltját és szerepét. „Soha ne feledd el – írja –, hogy Kelet és Nyugat között élsz, vágyaid Nyugatra vonzanak, de álmaid és emlékeid, valamilyen zsibbadt-bölcs pillanattással Kelet felé révedeznek. Szereped van; mered-e, tudod-e vállalni? Mert boldog vagy és boldogtalan: Nagy-Magyarország fővárosa vagy, Kelet felé az utolsó nyugati birodalom kirakata, szereped jelentősége világraszóló.”¹⁰² Ezt a számon kérő, biztató, egyszersmind bizalmas – a későbbi dráma, A kassai polgárok János mesterét idéző – hangot is örökül kapta Márai, aki a két világháború közötti nyomasztó légkörben volt kénytelen elődje után kapaszkodni. Mit vállalt? Azt, hogy „szerényebb eszközökkel” iparkodik jellemezni, és helyre tenni „az idő forgószelében elsodort tüneményeket”. Belátva persze, hogy az írónak alkalmazkodnia kell a prioritást élvező témakörhöz, mert nem a téma, hanem az abban hangot kereső „lélek [lett] nehéz”.

Elgondolkodtató, hogy későbbi, a *Vasárnapi krónika* 1943-as válogatáskötete¹⁰³ elejére, rögtön a „sietős munkáütem”-ben fo-

¹⁰¹ MÁRAI Sándor: *A témakör*. In: *Pesti Hírlap*, 1936. december 6., 5.

¹⁰² Id. 5.

¹⁰³ MÁRAI Sándor: *Vasárnapi krónika*. Bp., 1994.

galmazott írások stiláris fésületlensége miatt magyarázkodó *Jegyzet* után, nem ezt az eredeti bevezetést, hanem az 1939 őszén közzétett, a földrajzi Európa sorsát végképp kilátástalannak látó, ám a szellemi Európa magasabb rendűségébe és megmaradásába vetett hitet tükröző *Búcsú* című írást helyezi. A kötet tartalmi egysége tudatos konstrukció eredménye, amit jól mutat az „előszó helyett” választott szöveg főbb témákra ráhangoló (Czetter Ibolya) szerepe, valamint a gyűjtemény végső üzenete. Márai *Vasárnapi krónikája* a változásnak és a hiánynak, s egyúttal a nyugalom és a béke akarásának a könyve, s ekként már alap gondolatában is méltónak mutatkozik a Molnár Ferenc-i örökségre. Lapjain az író újra meg újra felülvizsgálja a generációs kérdést – ami elődjét is foglalkoztatta – (*Aranykor?*, *A negyvenéves férfi*, *A lekésett nemzedék*, *A boldog nemzedék*), a magán- és a közügy dolgát („*A néma nyelv*”, *Stilus*), az emberek vágyain (*Az úr Papitiben*, *A szigetek elfogytak*, *Robinson*) vagy az apróságon (*Lámpa*, *Óra*, *A cipőüzlet*, *Kettőig nyitva*, *Eszpresszó*) mérhető változást, meghatározza a fogalmak fajsúlyát (*Lovagi játék*, *Szigony Jimmy veszélyben*, *A szótár*) s az emberi mulasztás végzetes következményeit (*A csekk*). A változás távlatain innen megfigyeli az időnek is ellenálló értékeket, a művészet (*Például Holbein*), az irodalom (*A könyvek bosszúja*, *Gondolatok a könyvtárban*), a látomásban megnyilvánuló létforma (*A néma város*, *Nyári est*) viszonylagos biztonságát. „Mert volt egy család – írja a *Nyári estben* –, nyáron és télen, Európában, pincérek, jegyellenőrök, írók, fiatal vándorok, csillogó szemű nők a vonatablakban, szorgalmas és sápadt zarándokok a múzeumokban, önfeladt és boldog testek a tengerpartokon, volt egy család, mely ismeretlenül is összetartozott. Nagy család volt és nem is a legrosszabb.”¹⁰⁴ Ennek a családnak, illetve mindaddig, amíg ennek nyoma van, érdemes írni. A Kosztolányit parafrazeáló gondolat tekintetében figyelmet érdemelnek azok a portrék, amelyek a magányos, ellenálló alkotói magatartás jelentőségébe vetett hit tanújelei. Mind a Madame Curie hősiessé vállalkozásának emléket állító *Egy élet*, mind a Török Gyula különtségét megidéző tárcsa (*Szakállas Török*), mind pedig a mértéktartás és a tárgyi-

¹⁰⁴ Id. 171–2.

lagosság erényét felmutató Ambrus Zoltán példája (*Ambrus és a mérték*) azzal a fenomént megragadni igyekvő technikával készült, amely leginkább a fényképezés sajátossága.

A fényképben valamiféle ontologikus tapasztalat kalandját kereső Barthes azt írja, hogy fotográfia és az életrajzi adat – amit „biografémának” nevez – egyaránt a „részletek egész gyűjteményével lát[ja] el [őt]”¹⁰⁵, így számára a „Fotográfia és a Történelem között ugyanolyan összefüggés van, mint a biograféma és a biográfia között”. A *Vasárnapi krónikák* írója, aki egyébiránt nem az eseménysorjázó kronológia hagyományának, hanem „az egyes eseményekkel kapcsolatos reflexiók rögzít(ésének)”¹⁰⁶ a híve, a részletek megfigyelését helyezi előtérbe. „Hiszek abban – írja –, hogy az ember milliószor, tízmilliószor élesebben akarja látni az igazságot, mint látta eddig. [...] Hiszek az emberben, aki a nagyító fölé hajol, s egy világban, mely indulatai gőzén át már nem látja az emberi méreteket, makacsul meg akarja ismerni a végtelen kicsiben az emberfelettit, a titkot.”¹⁰⁷ Márai krédója nem egyszerűen az emberi kíváncsiság igazolása, sokkal inkább egyfajta útjelző írói tevékenysége számára. Tény, hogy a lencse előtt lelepleződő/leleplezhető személyiség, s ezzel együtt a „birtokba vehető” és „megrögzíthető” világ mint téma igen korán felbukkan írásaiban. A *Kaland*-kötet jellegadó darabjának számító *Gyorsfényképben* (1936) magát a technikát, s ezzel együtt a fotográfus személyét növeszti mitikus méretűvé leszögezve, hogy „a lelket, mely a kőzsa és múlandó anyagban, a testben keresi a kifejezést, mintegy üstökön ragadja a gyorsfényképező: minden jól sikerült gyorsfénykép [...] láttelelet. [...] A gép számontart [sic!] valamit, ami egy pillanattal elébb még nem volt s egy pillanat múlva [sic!] már nem lesz ilyen. Retus nélkül tartja számon, a bonckés kegyetlen közönyével tárja föl és bontja ki az arcból a lelket”¹⁰⁸.

¹⁰⁵ BARTHES, Roland: *Világoskamra*. Bp., 2000. 33.

¹⁰⁶ CZETTER Ibolya: *Szövegalkotás és retorizáltság Márai Sándor Búcsú című publicisztikai írásában*. In: Szathmáry István (szerk.): *Stiliztika és gyakorlat*. Bp., 1998. 313.

¹⁰⁷ MÁRAI Sándor: *A nagyító*. In: Márai Sándor: *Vasárnapi krónika*. Bp., 1994. 81.

¹⁰⁸ MÁRAI Sándor: *Gyorsfénykép*. In: Márai Sándor: *Kabala*. Bp., 1936. 77–79.

Orvos, egyszersmind művész ő, aki „a szemünk előtt komponál [...], megengedi, hogy bepillantsunk a műhelybe, az alkotás tégelyébe”¹⁰⁹. Miként Molnár Ferenc detektívje, ő is az emberi lélekről árulkodó jelekre figyel. Maga teremtette háttér előtt lebontja és újrastrukturálja a látványt, megmutatva mindazt, ami változatlan, lényegi és múlandó, egyszeri. A papír síkjába merevített képmás pedig gyakran csak jelzésszerűen utal az életre, lényegileg a halál hordozója¹¹⁰, ezért nem véletlen, hogy éppen idegenségével hat a fénykép alanyára (*Mellkép, kerettel*). A képi reprezentáció, miként az írás a hermeneutikai teret nyitja meg az „olvasó” számára. Nem véletlen, hogy Márai a *Vasárnapi krónika*-kötetbe két olyan tárcát is belerostált, amelyek a *Kabala*-könyv említett darabjaihoz finom szállal kapcsolódnak. A már idézett *A nagyító* mellett – részint a címbeli egyezés, részint a megfigyelés relevanciája, részint pedig az én az mindig valami más tapasztalata miatt – ide kívánczik a *Gyorsfénykép* (1939), amely a személyiség újraalkothatóságának nehézségeit tematizálja. Eszerint az összerakott dokumentumok csak igazolják az ember létét, annak teljességét és egységét – éppen az egyéni identitás elbeszélhetősége miatt – legfeljebb a pillanatkép rögzítheti. A részletek és mögöttesük firtatása olyan lehetőség az alkotó kezében, ami lehetővé teszi a megismerést. „Az ember kimerülten lélegzik – nyugtázza a szerző. – Elteszi az iratokat, s én is elteszem a plajbászom: ő megteremtette a személyiségét, s én lekaptam róla ezt a gyorsfényképet.” [Kiemelés tőlem – K. M.] Majd következik a lezáró értékelés: „most kissé szomorú az ember: nagy művek után pihen így az alkotó. Már menni készül, én is indulok,

¹⁰⁹ Id. 77.

¹¹⁰ Roland Barthes szerint a szcenikus művészetek közül a Fénykép áll legközelebb a Színházhoz, mivel „mindkettő a Halál; annak közvetítője” (Roland Barthes: *Világoskamra*. Bp., 2000. 35.). Márai már 1936-ban „megrögzített valóság”-ról ír, s magabiztos kijelentését csaknem négy évtizeddel később Susan Sontag is nyugtázza: „Minden fénykép egy-egy *memento mori*. Fényképezni annyi, mint részesévé válni valaki (vagy valami) halandóságának, sebezhetőségének, változékonyságának. Minden fénykép – éppen mert *kihástitja* [kiemelés tőlem] és megdermeszti a pillanatot – az idő mindent fölemészítő kirelhetetlenségéről tanúskodik.” (Susan SONTAG: *Platón barlangja*. In: Susan Sontag: *A fényképezésről*. Bp., 1999. 24–5.)

egy pillanatra megnézzük egymást, közömbösen; mert az arc, úgy látszik, nem érdekes többé; csak a papír érdekes, mely igazolja, hogy szeme barna és orra rendes¹¹¹.

Fotográfia és Történelem Barthes által felvillantott összefonódása Márai esetében különösen termékenynek bizonyult. Nemcsak az események kronologikus feszessége helyett a reflexiók rugalmas sorrendjét állandósító naplók¹¹², hanem a diáriumok formai megoldását (történet felvillantása-reflexió-[szentencia])¹¹³ a szónoki beszéd irányába tágító, azokkal helyenként intertextuális kapcsolatba lépő rádióbeli *Vasárnapi krónikák* esetében is ugyanazt az alaptechnikát honosította meg. Az esemény rögzítésének az a módja, amely az élmény szemléletes és dokumentumszerűségében is lényegi elemre koncentráló reprodukálására törekszik, egyaránt áthatja a művészi fényképezést és a közírást. Ennek ismeretében nem teljesen jogosulatlan képíró Márait említeni éppen a publicisztika, s különösen a rádiós publicisztika kapcsán, amelyre a vizualitás és a meggyőzésért való retoricitás hangsúlyos jelenléte jellemző. S itt nem egyszerűen csak azokról a Márai-felolvasásokról van szó, amelyek a dokumentumként értett konkrét fénykép leírásával¹¹⁴, és „olvasásával” bíbelődnek, hanem azokról is, ame-

¹¹¹ MÁRAI Sándor: *Gyorsfénykép*. In: Márai Sándor: *Vasárnapi krónika*. Bp., 1994. 85.

¹¹² Vö. pl. az 1945-ös teljes naplóban csak a németek bevonulásának idejét – mint a kizökkenés pillanatát, s egy új időszámítás kezdetét – jelöli meg pontosan, s ismétli többször (1944. március 19.). Ez az esemény ugyanis megtöri a személyes történet folytonosságát és korábbi koherenciáját azzal, hogy felszámolja a család egységét.

¹¹³ Vö. Tolcsvai Nagy Gábor a *Napló 1943–44.* című Márai-kötetet vizsgálva kimutatta, hogy a „bejegyzések [...] epikusan nem tekinthetők önállóknak: belső szerkezetüket nem saját epikai tér- és időkoordinátáik határozzák meg, hanem az eseményemlékezés (nem leírás), majd az eseményemlékezés által kiváltott képzettársítás (emlékezés) és az abból következtethető szentencia”. (Tolcsvai Nagy Gábor: *A nyelvi cselekvés egy irodalmi artikulációja [Az elemi szövegformák és a nyelv Márai Napló 1943–44 c. művében]*. In: Tolcsvai Nagy Gábor: *„Nem találunk szavakat” [Nyelvértelmezések a mai magyar prózában]* Pozsony, 1999. 90.)

¹¹⁴ Ehhez a csoporthoz sorolható az egyetlen hangzó formában fennmaradt, Rajk László újrateremtését tematizáló *Vasárnapi krónika* (1956. október 22.) is. „A fényképen, előtérben fiatal katona áll, díszruhában, rohamsisakkal, fehérkesztyűsen. Jobbján és balján két polgári ruhás kommunista. Oldalt

lyek a napihírek tanulságait, mozgósító-elgondolkodtató mindennapi értelmét közvetítik a hallgatóknak. A szerző e kétféle képírás természetével és hasznával kapcsolatos alapvető felismeréseit az 1953. július 19-i *Vasárnapi krónikában* adja közre. „A történelmet ma nemcsak írják, hanem fényképezik is” – hangzik a felütés. S ez utóbbi alatt nemcsak a szó szoros értelmében vett szakmai tevékenységet, hanem speciális írástípust – megelevenítő erejű tudósítást, riportot – is ért. „Ez a másik *szavakkal rajzolt* fénykép is a történelemé” – írja. Nem véletlen tehát, hogy „két fénykép”-et említ, a fényképezőgép lencséje, valamint „a fényérzékeny lencsénél is érzékenyebb műszer, az emberi szem lencséje” által készítettet, amely a gépi pontossághoz képest „hűségesebb érzékletesség”-gel „örökíti meg a szellemet”. Mindkét kép emléktárgy, amely alkalomadtán megindítja az emberi lelket. „Órizzük meg – szól a záró maxima – és vegyük elő a pillanatokban, amikor hinni és cselekedni kell.” Bár a felidéző, mozgósító erőt továbbra is fenntartja, az 1955. február 13-án elhangzó *Vasárnapi krónikában* mégis fontos szempontot vezet be: a szavakból készített gyorsfénykép „retus nélkül mutat be [...] tényeket”. Bizonyos, hogy a Márai-felolvasások beteljesítették a szerző elvárásait, hiszen a megmaradt hangfelvételek alapján vélhető, hogy azokat utólagos szövegkurtítással nem manipulálták.

Az elgondolás gyökerei – az írói életművön belül – egészen a két világháború közötti láttelelet-felvételig (*Napnyugati őrzőjártat*) nyúlnak vissza, ám inspiráló lehetett Kosztolányi nézete is, aki egy helyütt arról ír, hogy a fényképész, amikor egy-egy „életmoz-

díszőrség, rohamsisakos fiatal magyar katonák, feszes vigyázzban. A két polgári ruhás kommunista arca komor. Egyikük a börtönből jött elő, hogy odaálljon a koporsók elé, melyekben Rajk László és kivégzett társainak csontjait helyezték a dísztemetésen örök nyugalomra. A másik polgári ruhás kommunista egyféle szelősebb, irgalmasabb alvilágból lépett a koporsók elé. Mindketten a Rajk-perrel kapcsolatos tisztogatások során tűntek el egy időre a kommunista magyar közéletből, s onnan léptek most elő, tisztelni a rehabilitált és kivégzett kommunisták díszsírhelye előtt. Mit gondol a fényképen ábrázolt két polgári ruhás kommunista, nem tudhatjuk. De ez a fénykép mutat egy arcot, amely még sokkal inkább zárkózott és fegyelmetlen komor. A fiatal népidemokratikus magyar katona arca ez, aki díszőrséget áll társaival az exhumált kommunisták koporsója előtt.”

zanat megrögzítésével”-vel foglalatoskodik, „nem térhet el a valóságtól”¹¹⁵. A fényképezés referenciális vonatkozásai kétségtelenül hatással vannak az egyéni és a kollektív identitásképzésre. Susan Sontag szerint a fotografálás, a képírás egyidejű az emberi civilizáció lendületes változásával¹¹⁶, a biológiai és társadalmi létformák pusztulásával, éppen az ellen hat, s oly módon kettőzi a világot, hogy utal egyén és világ viszonyára: „[A fénykép] ábrázolja az egyén temperamentumát, amely a fényképezőgép valóságfelaprózó tevékenysége révén fedezi fel önmagát”¹¹⁷. Ugyanez az analízist és szintézist egyesítő kontemplatív viszonyulás határozza meg Márai kommentárírói gyakorlatát. A cselekményekhez, az emberi történésekhez való odafordulása még mindig „cserépgyűjtés”, a valóság fragmentáltságának felszámolására tett kísérlet, s ezzel együtt olyan identitásképző praxis, amely végső soron egy fényképgyűjteményben¹¹⁸ manifesztálódik. Az író által újra megalkotott világ – a kép-kísérőszöveg analógiájára – az emberi történetekről, arcokról, tárgyakról készített pillanatsfelvételek, s az azokból szublimált reflexiók, életbölcsesek sorozata, amit a nyelv médiuma közvetít.

Ha „az élet – minden vonatkozásában – *cselekmény*”¹¹⁹, akkor a folyamatszerűségnek mint lényegi vonásnak az élet lenyomatát őrző önkifejezési módban is meg kell jelennie. Márai naplói és a publicisztikája egyaránt a beszélt nyelv felé hajló megoldásaikkal igazolják ezt az állítást. Ez a nyelv – a humboldti oppozíciót némileg feloldva – eszköz- és tevékenységjellegét tekintve is egy irányba mutat. Többen utaltak arra, hogy Márai írásait leginkább „az irodalmi nyelvből formál[t] [...] beszédnyelv-érzet” (Németh G. Béla), „a hanglejtés törvényei”-nek megtartása (Szegedy-

¹¹⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Fényképész*. (Pesti Hírlap, 1926. november 14.) In: Kosztolányi Dezső: *Bölcsetől a koporsóig*. (Szerk.: Réz Pál.) Bp., 2002. 107.

¹¹⁶ Susan SONTAG: *Platón barlangja*. In: Susan Sontag: *A fényképezésről*. Bp., 1999. 25.

¹¹⁷ Susan SONTAG: *A fényképezés evangéliumai*. In: Susan Sontag: *A fényképezésről*. Bp., 1999. 155.

¹¹⁸ „Fényképet gyűjteni annyi, mint világot gyűjteni.” (Susan SONTAG: *Platón barlangja*. In: Susan Sontag: *A fényképezésről*. Bp., 1999. 9.

¹¹⁹ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1945*. Bp., 2006. 7.

Maszák Mihály), s ezzel együtt a gondolatritmuson, illetve „az ismétlés különböző változatain alapuló ritmikus próza” (Tolcsvai-Nagy Gábor) jellemzi.¹²⁰ Azt is kiemelték, hogy szövegalkotását részint „az írói habitus” esszéizáló hajlama¹²¹, részint a letisztultság, a befogadást segítő elemek¹²² használata, részint pedig egyfajta identitásképző diszkurzivitás¹²³ uralja. Ez utóbbit illetően Márai rádiós felolvasásai fontos belátást sürgetnek. Annak a felismerését, hogy az utazás toposzán keresztül az írónak alkalma adódott egy olyan elbeszélő diszkurzus megteremtésére, amely a napi eseményekhez kapcsolt reflexiókra alapozva saját és nyelvi közössége identitásképzését tűzte ki célul.

Ennek az elbeszélő diskurzusnak a legfőbb perspektíváját a láncszemként felfogott beszéd (Bahtyin¹²⁴), azaz egyféle globális kommentár-fogalom (Foucault¹²⁵) teremti meg azzal, hogy a folyamatos ismétlés által kiterjesztett, ugyanakkor szerző által megszorított modusát érvényesíti. „A kommentár – írja Foucault – a diskurzus véletlenszerűségének kockázatát egy *identitás* játéka útján korlátozza, melynek két formája az *ismétlés* és az

¹²⁰ Vö. TOLCSVAI-NAGY Gábor: *A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye.* In: uő: „Nem találunk szavakat” (*Nyelvértelmezések a mai magyar prózában*) Pozsony, 1999. 76.

¹²¹ Id. 79.

¹²² Id. 70.: „ésszerű mondatszerkesztés [...] rövid tagmondatokkal, egyértelmű kapcsolásokkal, kevés és áttetsző metaforizálással”.

¹²³ Id. 84.: „Így alkotja meg önmagát folyamatosan, nyelvében, a kitűzött nyelvi eszményhez közelítve, a nyelvet finoman, de határozottan diszkurzív viszonyba helyezve.”

¹²⁴ BAHTYIN: *A beszéd műfajai.* In: Bahtyin: *A beszéd és a valóság.* Bp., 1986. 372.: „Minden megnyilatkozás egy láncszem a többi megnyilatkozás rendkívül bonyolult szerveződésű láncolatában.”

¹²⁵ FOUCAULT: *A diskurzus rendje.* In: Foucault: *A fantasztikus könyvtár.* (Vál., ford.: Romhányi Török Gábor) Bp., 1998. 56.: „[...] abban, amit globálisan kommentárnak hívnak, a primer és a másodlagos szöveg közötti eltérés kettős, egymástól elválaszthatatlan szerepet játszik. Egyrészt lehetővé teszi új diskurzusok építését, mégpedig korlátlanul: nyitott beszédlehetőségeket biztosít a primer szöveg tekintélye, állandósága, az, hogy mindig aktualizálható [...]. Másrészt a kommentárnak nincs más szerepe – bármilyen technikát alkalmaz is – csak az, hogy *végre* elmondja, ami a *mélyben* már csöndesen megfogalmazódott.”

azonosság. A szerző elve ugyanezt a kockázatot olyan *identitás* játéka útján korlátozza, amelynek formái az *individualitás* és az *én.*¹²⁶

B. A krónikás-szerep fikciója

Ahhoz, hogy az 1951. október 7-e és 1956. december 30-a közötti rádiós előadásokat egységes szellemű, tehát egyfajta szellemi utazás emlékeit megőrkítő, ugyanakkor a személyes léttörés áthidalását megkísérlő írói vállalkozás manifesztumainak tekinthessük, az álnév implikálta jelentésmezőt kell megvizsgálnunk. Fontos ez, hiszen – az „önéletrajzi tér” kiterjeszhetőségét¹²⁷ és narratív identitás-elgondolását szem előtt tartva – feltesszük, hogy a III. fejezet pozitív vagy negatív, de mindig az értékőrző és helytálló individuum irányába mutató típusportréiban az írói önarckép is megjelenik.

A pseudonym használata elsősorban az otthon maradt rokonok – főként az író még élő édesanyja – elleni kommunista atrocitás elkerülése miatt volt fontos. Ugyanakkor azzal, hogy Márai Ulysses alakja és neve mögé rejtőzött, mintegy hitelesítette publicisztikáját az írói alkotások sorában. A 40-es évek végétől figyelme az önként vállalt száműzetés mint regénytéma feldolgozására irányult. 49-es első naplóbejegyzése az olaszországi letelepedés misztikus helyéről a téma és az alak szoros kapcsolatára, a „valami történt”, pontosabban a „valami itt – Nápolyban – történt először” állapotára utal: „Ez az ulyssesi küszöb a világban. [...]

¹²⁶ Id. 58.

¹²⁷ Z. VARGA Zoltán: *Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése.* In: *Helikon*, 2002. 3. sz., 252.: Gusdorf önéletírás-koncepciója alapján állítja, hogy „az egész életmű, sőt maga az élet bevonása az »önéletírói térbe«, minden egyes írói, vagy nem írói megnyilvánulást szükségszerűen egy életegész részévé avat, s elkerülhetetlenül egyetlen nagy, összefüggő »önéletírás« ki-fejezéseként olvas”.

valóságosan így érzem: [...] Itt kezdődött Európa”¹²⁸. Figyelemre méltó, hogy Márait nem Leonardo, a reneszánsz kor, hanem Ulysses, a klasszikus ókor emberének a színre lépése foglalkoztatta. Nem azé, aki művészetével istenit alkotott, hanem azé, aki isteni volt és emberi földre lépett. A *Béke Ithakában* már a száműzetés első éveiben született – 1952-ben adták ki Londonban –, s a Faulkneri módon előadott több szempontú jellemrajzból, az ironikus felhám alól kibukkan az alak „titka”. Pénelopé szerint – aki „csak” a felesége volt – kalmár férje az „Igényt” hozta el a világból a szigetre. Ogyíé szigetén a kimondhatatlanról, emberek és istenek titkairól faggatta Kalypsót, aki a „csak”-fiú Télemakhosznak a következőket mondja: „Ő volt az első ember, aki minden következménnyel az emberek világa felé fordult, mert tudta, hogy az embernek van egy hatalmas fegyvere, amellyel a fellegtorlaszoló Zeus cselekedeteivel is szembe tud fordulni: az *Értelem*... [kiemelés tőlem – K. M.]”¹²⁹. A nimfa az ember származására vezeti vissza a lázadás képességét, hiszen a „titánhamu, amely minden emberi húsnak szerves tartozéka [...] izgató anyag az ember szervezetében. Isteni eredetére emlékezteti az emberi testet”¹³⁰. Ugyanis, amíg megfeledezett erről, „amíg hitt a Mítoszban”, addig megbékélt a sorsával. Ulysses azonban a „Logos lámpását” tartva maga elé, haladt a saját maga választotta úton. Nem véletlen, hogy nem evett a lótoszból, ami a hazáról és az otthoniakról való megfeledezést jelentette volna számára, s az sem, hogy Hermés a molyvirággal óvta Kirké varázsától, amely a halandókat, a kétlábúakat négylábúakká változtatta. A Halálsziget istennőjétől a Hádészba való leszállás részleteit és lehetőségét tudta meg, s cserébe „emlékeket és egy gyermeket” – később végzetének beteljesítőjét –, valamint Héphaistos kovácsolta lándzsáját hagyta hátra, ami mementóként rozsdásodott a szigeten eltemetett, balsorsú társa sírhantján. Hermész, aki Ulysses nagyapjával, Autolykossal együtt egy tehéncsordát tulajdonított el, a varázslást tiltó isteni parancsot hozza Kirkének. Az isteni hírnök, aki

¹²⁸ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 97.

¹²⁹ MÁRAI Sándor: *Béke Ithakában*. Bp., 1991. 144.

¹³⁰ Id. 147–8.

az emberek és a fejlődés pártolója, figyelmeztette az istennőt, hogy fel kell hagynia az „Entelecheia szent törvénye szerint alkotott lények” megváltoztatásával, mert új szerződés készül az istenek és az emberek között: „E szerződés szellemében az istenek a születés és a halál törvényei felett továbbra is uralkodnak fölséges akarattal. De a születés és a halál két sarkcsillaga között az ember, ez a fellázadt teremtmény, a jövőben szabadon rendelkezik sorsával”¹³¹. A szabadság és a szolgaság lehetőségeiről a világba küldött gyermek, Télegonos tájékoztat. „A másik hazában” tapasztalatokat gyűjt: lénye „titkosabb és silányabb felét” edzi, mielőtt viadalba indul. A Halálistennő és Ulysses közös sarja, ebben az értelemben szerelmük „emléke” elindul, hogy folytassa apja bolyongásait és beteljesítse a jóslatot. A „csak” gyilkos Télegonos anyjához kínosan hasonlító – terrorisztikus eszközökkel hatalmat gyakorló – spártai rendtartást ismer meg: „Isteni kegyetlenségek titkától edzett szívem megborzadt, amikor ezt a gépies tárgyilagossággal végrehajtott hivatalos gyermekmészárlást szemléltem, amelynek célja és értelme egyetlen lehetett csak: általánosítani és szabványosítani az emberanyag átlagminőségét”¹³². Az idő emberre szabott és senki sem játszhatja ki: sem a jövőbeni dicsőségben és sikerben bízó zsarnok Meneláosz, aki az emlékiratain dolgozik, sem pedig Heléna, aki ifjúkorában nagy vállalkozásokra ösztönözte az igazi férfiakat, akik, mint Ulysses is, nem akartak sem szolgák, sem zsarnokok lenni. Télegonos sorsának csak egyik oldala az apa végzetének beteljesítése, a másik, talán fontosabb az, hogy megtanulja olvasni azokat a nyomokat, amelyeket apja hátrahagyott: miközben apját kutatja, felfedezi önmagát. Emlékezés és identitás szoros kapcsolatának tanúságát rejti számára az út: „Mint hogy atyámat nem ismertem, iparkodom megismerni önmagam, hogy megtudjak valamit az ősről, aki bennem él. De az írástudó görög rabszolgák azt is mondják, semmi sem nehezebb, mint megismerni önmagunkat”¹³³.

A delphoi parancsot a legenda szerint a hét görög bölcs egyike kapta. Steiger Kornél szerint Platón idézi elsőként a feliratot

¹³¹ Id. 215.

¹³² Id. 225.

¹³³ Id. 258.

(Kharmidész 164 D), azonban bizonyos változatai Hérakleitosz töredékeiben is fellelhetők. „Három, összefüggő üzenete van a delphoi parancsnak: – Ismerd meg világotat! – Ismerd föl ember voltodat! – Ismerd meg valódi énedet!”¹³⁴ Az első jelentéssel kapcsolatban a 112. töredék alapján megállapítja, hogy a helyesen gondolkodás képessége nem más, mint a legnagyobb bölcsesség, azaz „a természet szerint értve a dolgokat, igazat mondani és cselekedni”¹³⁵. Majd Nesztört idézve Odüsszeuszról megállapítja, hogy „olyan ember volt, aki szavát, tettét befejezte” (Od. II. 272.) Beszéd és cselekvés, így, mellérendelt viszonyban a görög férfi természettel harmonikus életét reprezentálják. A második szinten az embernek az isteni törvénnyel való egyetértését, az abban való meggyőződését, a hübrisz kerülését jelenti. A harmadikon pedig a látszat-világ és látszat-én mögött „rejtőzködő valódi” fellelésére irányul. „Valódi mivoltát – írja Steiger – hérakleitoszi nyelven: a lelket, az éthoszt, önmagát – megértenie kinek-kinek igen nehéz. [...] A külső és a belső, a külvilág és a lélek megértésének kulcsfogalma egyaránt a Logosz [...] Valódi énünk: az éthosz, a jellem, vagyis a sajátos gondolkodás és cselekvésmódunk, amely megszabja életünket: »Kinek-kinek éthosza a sorsa« (119. tör.)”¹³⁶ Az „Ismerd meg önmagad!” parancsa tehát lehetőséget ad az embernek arra, hogy saját sorsát, amit bár meg nem tud változtatni, legalább kifürkészhesse. Így – visszatérve a regényhez – mindkét fiú az Ulysses által feltört úton halad: a Rendetlenség térfogatába, a Tömegek világából az Egyéniség felé. Téleγονος mondja, hogy apjában volt egyfajta „alkati következetesség, mindenre elszánt céltudatosság”, s megvolt az a tulajdonsága, hogy miközben hűtlen volt mindenkire, magához mindvégig hű maradt. „Keleten ezt nem értik – folytatja gondolatmenetét. – [...] ott vajákosak az emberek, s aztán szeretnek tömegben élni, mint a hangyák és a természetek. Atyám nyugati ember volt, tehát szerette a magányt, amelynek legfelsőbb megnyilatkozási formája az egyéniség.”¹³⁷

¹³⁴ *Delphoi jóslatok.* (Vál., ford.: Steiger Kornél.) Bp., 1992. 71.

¹³⁵ *Id.* 71.

¹³⁶ *Id.* 74.

¹³⁷ *Béke Ithakában,* 86.

Állandó megújulási képességét, lényének próteuszi tartalmát valamennyien érzékelték: „Megértettem, hogy atyámnak van egy titokzatos képessége – olyasféle, mint a művészek, a nagy Változatok alkotóinak tehetsége –, tud megújodni, testében és lelkében”¹³⁸. A Fénythozó, Márai elgondolása szerint, annak a praktikus embernek a hiteles képviselője, aki állandóan az isteni és az emberi titkok megismerésén, a kettő összeegyeztetésén fáradozik, a talány megfejtője és az emberi közösség egyetlen reménye. Ő az Európai Ember, akinek vállalkozása a napnyugati műveltség¹³⁹ volt.

Ulysses két tulajdonsága az életet mint szüntelen tevékenységet és változást implikálja. Platón *Államának* – Márai sokat forgatott olvasmánya – ismert toposza: a pamphüliai Er története, amely szerint a Moirák osztotta sorsok közül belátásuk és önismeretük alapján húzhatnak az újjászületés előtt álló lelkek. Minden ember életmintát választhat magának: ebben rejlik *szabadsága*. Platón tanítványa, Arisztotelész az élet célját az állandó tevékenységben látta, s szerinte az ember háromféle – az élvezethajhászó, a közügyekkel foglalkozó és az elmélkedő – életformája a gyönyörre, a kitüntetésre és észre irányulhat. Úgy gondolta, hogy csak az a lélek lehet boldog, amely élettartama alatt erény szerint működik és tevékenykedik, s ezt nemcsak természet szerint, hanem gyakorlás, tanulás, nevelés által is elérheti. Az élvhajhászó tömegeből kiváló emberek – a közért tevékenykedő államférfiak és filozófusok – élete egyben példa is, ezért – írja Steiger Kornél – az Arisztotelész-követő peripatetikus biográfusok „etikai szempontok alapján csoportosítják és minősítik azokat a népeket, filozófusokat és uralkodókat, akiknek az életével foglalkoznak”¹⁴⁰. Az erkölcsi jót a sztoikusoknál a bölcs testesíti meg, aki képes tettel igazolni szavait, s ha az időszerűség megkívánja, hajlandó az önkéntes halált vállalni. Az állam és a bölcs akkor él jól, ha működése és tevékenysége egyaránt a közjóra irányul. Cicero írja, hogy „valamint a törvények a közjólétet az

¹³⁸ Id. 81.

¹³⁹ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 118.

¹⁴⁰ STEIGER Kornél: *A lappangó örökség*. Bp., 1999. 66.

egyesek jólétének elébe helyezik, úgy a jó és bölcs, a törvényeknek engedelmeskedő és polgári kötelességét ismerő férfiú nagyobb gondot fordít a közjólétre, mint az egyesekére vagy a magáéra¹⁴¹. A helyes cselekedet a Természet által az emberre ruházott Értelem (Logos) kivételése, aki ennek tudatában alakítja jellemét és szervezi életét, törekszik a „természettel összhangban lévő dolgokra” és függetleníti magát a körülményektől, azaz szabaddá válik. Mindaz, amit a világból felfog és értékkel, saját és – egyéni példáján keresztül – a közösség értelemtől áthatott életét erősíti. „A szellem valamennyi látókörébe vont dolgot saját (cselekvése) anyagaként kezel, hasonló módon, miképpen a tűz, amely fényre alakít át mindent, amit elér, s a birtokába jutottat így elemésztvén, mind nagyobb és erősebb lángra kap általa.”¹⁴²

A sztoikus gondolat világosan utal az egyéni élet példaértékűségére. Egyrészt magyarázatot ad a portrék szerepére a hellenisztikus művészetben¹⁴³, illetve a római halott-tiszteletben. Az írók, költők, filozófusok képmásai, miként a halott ősök egyaránt az egyéniség életében testet öltött eszme közvetítése révén váltak közösségi tudatformáló eszközzé. Ugyanaz volt a szerepük a képzőművészetben, mint az *exemplumoké* a római és latin nyelvű irodalomban – Liviusától kezdve az antik történetírásban, sztoikus filozófiai dialógusokban, az életrajzi irodalomban, vagy a szentek életét bemutató középkori *vitákban* –, azaz a kulturális emlékezet ébren tartása a nevelés által. Az „Ismerd meg önmagad!” ily módon nemcsak az egyén ontologikus tájékozódására ad alkalmat, hanem a közösséghez tartozásként, teljesítendő kötelességként is értelmezendő. Ezen az alapon a gondolatmenetet jól kiegészíti Foucault-nak az önmagasság technikáiról vallott elmélete. A francia gondolkodó abban a kontextusban tárgyalja az önmagasság hermeneutikáját, amely Márai írói fejlődésére is nagy hatással volt. A hellenisztikus filozófia, különösen a sztoikus etika, tovább-

¹⁴¹ CICERO: *A legfőbb jóról és rosszról*. In: *Sztoikus etikai antológia*. (Vál.: Steiger Kornél.) Bp., 1983. 270.

¹⁴² Marcus AURELIUS: *Elmélkedések, IV. könyv, 1. fejezet*. In: Paul Barth: *A sztoa filozófiája*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1998. 100.

¹⁴³ Vö. CASTIGLIONE László: *Hellenisztikus művészet*. Bp., 1996. 98–107.

bá a IV. és V. századi keresztény szerzetesség által vallott életvezetési útmutatók annak a folyamatnak a különböző állomásai, amelynek kezdetén a platóni dialógusok állnak. Ez a tradíció az önmegismerés, önmagunkkal való törődés, önfeltárulkozás, önmagunk újjáteremtése grádusain, illetve a másokra irányuló nevelési gyakorlat, a *modus vivendi* közvetítésén keresztül értelmezhető.

A sztoikus etika¹⁴⁴ ezt a folyamatot az emberi fejlődéssel kapcsolja össze. Kifejező példáját találjuk Cicero már idézett írásában: „[...] az első funkció (a καθηκον-t adom vissza ezzel a szóval) az, hogy az [élőlény] természetes állapotában tartsa magát. Ezután, hogy megtartsa a természet szerinti dolgokat és elűzze az ezekkel ellentéteseket. E válogatás és elutasítás fölfedezése után következik a kötelességének megfelelően úzótt, ezért örökké tartó, a végsőig változatlanul folyó, és a természettel összhangban lévő válogatás; ebben kezd megjelenni az (és ebben kezdjük megérteni azt), ami valóban jónak nevezhető. Az ember ugyanis először azokhoz a dolgokhoz viszonyul, amelyek természet szerintiek, ám mihelyt szert tett a megértés, vagy inkább gondolkodás (amit ők [ti. a sztoikusok] εννοια-nak neveznek) képességére, meglátta az elvégzendő dolgok rendjét, s hogy úgy mondjam, harmóniáját [...] a megismerés, valamint ész segítségével arra a megállapításra jutott, hogy ebben helyezkedik el a legnagyobb, önmagában dicsérendő és követendő emberi jó”¹⁴⁵. A szövegrészlet kulcsa az

¹⁴⁴ A. A. LONG: *Hellenisztikus filozófia*. Bp., 1998. A szerző a vonatkozó fejezetben nyomatékosan utal arra, hogy a „[sztoikus] filozófia organikus képződmény, amelynek úgynevezett részei nélkülözhetetlen és szükségszerű funkciót töltenek be az egész vonatkozásában. [...] A logikának és fizikának alapvető etikai implikációi vannak, maga az etika pedig teljes egységet alkot a fizikával és a logikával.” (156) Mivel a sztoikusok úgy gondolták, hogy a *phüsziszt* (természetet) teljes egészében áthatja a *logosz* (értelem), saját rendszerükben ezt érvényesítve „a sztoikus filozófiát úgy alkották meg, hogy tökéletes megfelelésre törekedjék egyrészt a nyelv és az életvezetés, másrészt a természeti események között” (157). Az egyetemes okság, az egész és a rész összhangjának elméletei az emberi természet vizsgálatának is kozmikus távlatot biztosítanak. Az etika szűkebb értelmezése a „boldog élet”-re vezető gyakorlati útmutatásokat tartalmazza, s mint ilyen a sztoicizmus kései korszakában virágzott.

¹⁴⁵ Id. 239.

officium (gör. καθικον) fogalma. A. A. Long kifejti, hogy csak az érett, értelemmel bíró emberre vonatkozatható a *kötelesség* – ez a latin szó gyakrabban használt magyar megfelelője –, a gyermek kapcsán jelentését a kevésbé preferált *funkció* közelíti meg. A sztoikus tanok az újszülött öfenntartó ösztönéből indulnak ki. Hieroklész szerint ez összekapcsolódik az öntudattal, ami „előfeltétele a külső dolgok észlelésének, ám az, hogy valaki tudatában van önmagának, ugyanakkor azt is jelenti, hogy valami máshoz való viszonyban vesz tudomást önmagáról”¹⁴⁶. Az öntudatra ébredéshez szorosan kapcsolódik az, amit Cicero „természetes állapotban tartani” kifejezéssel illet, s talán nem járunk messze az igazságtól, ha a testi és lelki egészség megőrzésére irányuló törekvéssel hozzuk összefüggésbe. Ez az önmagunkkal törődés első megnyilvánulási formája, amelyhez a későbbiekben önismeret és az önművelés¹⁴⁷ járul. Az értelemmel bíró ember számára a „helyénvaló dolgok cselekedeté”-nek kell fontossá válnia. Azok a kötelességek tartoznak ide, amelyek az egyetemes és a logosztól átjárt Természettel¹⁴⁸ vannak oksági kapcsolatban, s mint ilyenek az ember tökéletesedéséhez járulnak hozzá. Az erényes élet a sztoikusok felfogásában nemcsak az egyénnek a magára irányuló teendőit, hanem a tágabb környezettel való kapcsolatát is meghatározza: „[...] a morális fejlődés annak felismerésében áll, hogy

¹⁴⁶ Id. 238.

¹⁴⁷ Az önismeret csírájában akkor jelenik meg, amikor az ember „megtartja a természet szerinti dolgokat és elűzi az azzal ellentéteseket”, majd „a válogatás és elutasítás fölfedezése után” ismereteit – már nemcsak magáról – tovább bővíti (önművelés), végül pedig magatartásmintát választ.

¹⁴⁸ A sztoikusok felfogásában a Természet nemcsak mint gondviselés, hanem mint fatum is megjelenik. Ez utóbbihoz kapcsolódik etikájuk egyik alapfogalma, az oikeiosis. „Az oikeiosis az emberi léleknek az a képessége, amivel az ember alkalmazkodik a világmindenséget kormányzó törvényekhez és a bennük rejlő szükségszerűséghez, a végzethez. [...] Az ember elemi létfontartó érdekeit az oikeiosis révén ismeri föl. Tekintettel arra, hogy a nevelés a lélek fejlesztésére irányul, ezért a bölcsök lelkében működik az oikeiosis a legmegfelelőbbben, a bölcsök ismerik föl következőképp a legmegbízhatóbban a természet törvényeit, ezért egyedül ők boldogok.” MARÓTH Miklós: *Néhány szó a sztoikus esztétikáról*. In: *Műalkotás-esztétikum-közönség az antikvitásban*. Debrecen, 1988. 33–4.

a közösségi élet és az erény a legfontosabb dolgok, amelyek az emberi természethez tartoznak”¹⁴⁹. Ehhez szorosan kapcsolódva Foucault meggyőzően bizonyítja, hogy a sztoikus gyakorlatban az írásnak mint az önmagunkkal való törődés egyik – egy szerre önmagunk és a nyilvánosság megértésére/segítésére irányuló – technikájának kitüntetett szerep jut, hiszen az „elvégezhető feladatok között szerepel a magunkkal kapcsolatos feljegyzések elkészítése is, melyeket bármikor újra el lehet olvasni. De ugyanígy feladat lehet a barátoknak szóló értekezések és levelek írása, valamint a jegyzetfüzetek megőrzése abból a célból, hogy bármikor ráataláljunk az adott szituációban szükséges igazságra”¹⁵⁰.

A sztoikusok Ulysseszt bölcsnek tartották – írja Seneca¹⁵¹ –, mert a nehézségek közepette helytállt és távol tartotta magát az élvezetektől. Alakja Márai számára alkalmat teremtett egy jelenkori „alvilágjárásra”, amelynek során a szemlélődő pillanatfelvételeket készített, ezeket elemezte és rádiókrónikásként beszédké formálta. Saját tapasztalatai alapján helyszíni közvetítéseket, városképeket és szellemi portrékat, a kommunista és szabad sajtó híreihez, szellemi alkotásaihoz kommentárokat készített. Fényképeken tűnődve, otthoniak leveleit olvasva, a híreket megrostálva, az apróhirdetéseket bogarászva a rabság morális tartalmának megfejtésére törekszik és megállapítja, hogy a kommunista terror nem humanizálható, hiszen alapjaiban életellenes, mivel az ember (ön)tudatosságát, természetes alkotóerejét biztosító szabadságát akarja elvenni. Helyszínek és társadalmak közötti valóságos, valamint szellemi alkotások közötti virtuális utazása az elszomorító tapasztalatok (neküia) ellenére írói állásfoglalásában ér véget. A hazatérés számára az önmagára találással, kötelességének szüntelen teljesítésével egyenértékű. Száműzött-

¹⁴⁹ A. A. LONG: i. m. 243.

¹⁵⁰ FOUCAULT: *Az önmagasság technikái*. (Ford.: Kicsák Lóránt) In: Foucault: *Nyelv a végtelenhez*. Bp., 1998. 353.

¹⁵¹ SENECA: *A bölcs állhatatossága*. In: *Sztoikus etikai antológia*. Bp., 1983. 34.

ként¹⁵², a hazától távol, de egy magasabb rendű, erkölcsi és esztétikai értékeit megbecsülő hon reményében is tartja magát vállalt feladatához, amit mintegy tíz évvel korábban *Az író és nemzetnevelés* (1942) című esszéjében így summáz: „[...] az író legfőbb feladata a nemzetnevelés. Ez a pedagógiai szerep elsősorban arra kötelezi, hogy önmagával szemben érvényesítse a nevelés szempontjait és parancsait: meg kell ismernie jellemét és szellemi képességeit, meg kell ismernie e képességek igazi határát és természetét, fel kell ismernie azt a feladatkört, melyben őszintén és teljes erőfeszítéssel tud alkotni, tehát meg kell ismernie műfaját, s aztán az önművelés, a valóság megismerése segítségével az emberi, a tárgyi és amennyire az embernek megadatott, az emberfölötti világ tüneményeinek igazi természetét. Ez ismeretek birtokában aztán, műfaja határain belül alkot valamit, ami legtöbbször nem remekmű [...], hanem mindig pontosan csak az, és annyi, ami az író jelleméből, szellemi képességeiből és a műfaj törvényeiből következik”¹⁵³. Rádióbeszédeiben a szabadság, a

¹⁵² Fehér Ferenc száműzetés-emigráció fogalmi disztinkciója Márai esetében az előbbi javára dől. „A száműzetés – belső vagy külső – nem pusztán életrajzi – elsősorban politikai – tény; életforma is. Ebben az értelemben különbözik az emigrációtól. Az emigráció saját jogán nem életforma, hanem mások életformájának önkéntes választása s az ahhoz való asszimiláció. Az emigráns hazát s talán szívet is cserél. A számkivetett magán hordja hazáját, még akkor is, ha a száműzetés nem oly drámai, mint Szolzsenyicin esetében, vagy nem is volt kényszer a szó formális értelmében; és akkor is, ha a számkivetett nem hisz a hazatérésben, vagy elvesztette is kötődését hazájához; még akkor is, ha végül, a haza a száműzött számára nem elsősorban ismerős arcok, helyek, szagok és hangok emléke, hanem »ügy«-nek vagy »eszmé«-nek nevezett absztraktabb entitás.” FEHÉR Ferenc: *Regény és száműzetés*. (Ford.: Csáki Judit.) In: *Holmi* 1993. 2. sz., 254. Bár Márai, ismereteim szerint, nem tett különbséget a két fogalom között, s egy előadáson belül is váltogatta őket, mégis figyelemre méltó, ahogy egy harmadik kifejezés gyakori használatával megvilágítja azt, hogy mit is ért rajta. A releváns jegy, amit egyébként Fehér Ferenc is megállapít, az idegenség érzete (csak a száműzöttnél van meg), ezt jelöli a *displaced person* kifejezés (KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Klasszikus modernség – kartézianus értéktárolatban* [MÁRAI Sándor: San Gennaro vére] című írásában Toynbee-re vezetí vissza), s ami az 1955. febr. 5-én elhangzott *Sunday Talk* lakonikus foglalata szerint: „Mi is a displaced? Aki nincs helyén a világban.” A kérdésre, hogy mennyire érezte magát otthon a hazán kívül, haza-nyelv-író kontextusának vizsgálata adja meg a megnyugtató választ.

¹⁵³ MÁRAI Sándor: *Az író és a nemzetnevelés*. In: *Ihlet és nemzedék*. Bp., 1992. 44.

kultúra, a jogos és emberhez méltó élet igényét és fontosságát hangsúlyozta. Rab honfitársait, különösen a felnövekvő és elbűtött ifjúságot lelki ellenállásra, önművelésre és szolidaritásra serkentette. Abban a tudatban, hogy szellem és nyelv, szó és tett nem választható el egymástól, gyakran élt a fogalomtisztázás eszközével: felmutatta, mint pap az ostyát, az egyes szavak valódi jelentését. Emlékezetbe idézte a magyarság múltban rögzített értékeit, ébren tartotta hivatástudatát és üdvözölte világteremtő, -felépítő szellemi erőit. Tette mindezt a hiteles tájékoztatás jegyében a szó erejével. Az író az Arisztotelészről származó, a sztoikusoknál erőre kapó és végső soron számára is tételeződő *vita activa – vita contemplativa* dilemmát az írástudó ősi, közvetítő-tanító szerepének vállalásával oldja fel.

A nevelés gondolköre nemcsak az írói egzisztencia kulcsfogalma, hanem alkalmas arra is, hogy a meglehetősen szerteágazó tematikájú rádióbeszédnek koherenciáját megteremtse. Az írói technika a *Naplók* világát idézi, ahol a hatalmas tapasztalati és szellemi élményanyag letisztult, esetenként enigmatikusan töredékes formában jelentkezik. A töredékes-reflexív naplók és a rádió-előadások a műveltség komplexen értelmezhető momentumában mégiscsak megegyeznek, sőt rá is játszanak egymásra. A közvetített hatalmas ismeretanyag ténye egy alapvető problémát vet fel, az írói intenciót. Az olvasmányokhoz, illetve a megismerés lehetőségéhez/lehetetlenségéhez fűzött naplóbeli reflexiók, ezek totalitása egyszerre értelmezhető a humanista műveltség átmentési¹⁵⁴ gyakorlataként és egy olyan útvesztőként, amelyben

¹⁵⁴ Margittai Gábor hasonló gyakorlatra utal. *Az Ihlet és nemzedék* esszéi „pedagógiájának, történetiségének és inspirációinak korántsem oly megnyugtató értelme, dilemmája [...] az önmegőrzés és a társadalmi átmentés gondja”. Ezen a ponton Cs. Szabó Lászlóval rokonítja, majd folytatja gondolatmenetét: „Márai Sándor is e kései civilműveltség tartalékaiból, hangulataiból, emlékeiből és erényeiből raktároz el a háborún túlra. [...] esszéi ennek az átmentésnek és felhalmozásnak: a túlélésre való gondos berendezkedésnek a tanúi, családias, emberléptékű, otthonos, de nem frivol, kiegyensúlyozott és hagyománykedvelő olvasottságnak és eszménynek a palackpostái egyben”. MARGITTAI Gábor: *A méltányosság szenzációja – humanista közhelyek a Márai-esszékben*. In: *Kalligram*, 2000. 5. sz., 18.

a fonalat maga a szerző/(önmagát meg)alkotó dobja az olvasó elé, s ezzel villanásnyi gesztusát be is szünteti. Pontosabban ezt a szándékát elsötétíti, majd újra felvillantja egy egészen más szögből. Nagylelkű adás-vevése mögött egyszerre sejthető a bölcs Próteusz és a próteuszi bölcs, amúgy a tengerparton mártózás után. A rádióbeszédekben Márai – XIX. századi polihistorra jellemző – tudását a hétköznapi ember befogadó képességéhez igazítja: vagy a naplóbejegyzésekhez hasonló rövid, egy téma köré elrendezhető gondolatfutamokat kapcsol össze (legjellemzőbben a *New York-i napló / Diary of New York* rovatában), vagy pedig egy problémát (pl. hazai sajtószabadság, írók helyzete stb.), esetleg alakot (apropó – kibontás – konklúzió szerkezetű) egyszerű történetben formál meg. A személyes hangvételt gyakran az episztolák bensőségét tükröző megszólítás, a személyes vagy érzelmi érintettség, a sorok között megbúvó rövid önvallomások szavatolják, a hallgatói megértést az ismétlés és ellentét használata, az igényérzet alakulását pedig a finoman adagolt műveltség segíti.

A szabadsággal szemben a szolgaság vetületeinek ábrázolása-
kor nem ritka az ironikus attitűd sem. Nem *ad absurdum* végig-
vitt abszolút negativitást, hanem csak ennek a finom szálnak az át-
meg áttűnését, helyenkénti – főként stilisztikai szinten való
– megerősödését értem ezen. Ennek nem annyira megsemmisítő,
sokkal inkább – *horribile dictu* – jótékony hatása a számottevő.
Két iróniaértelmezés szelíd játéka biztosít szilárd alapot kijelen-
téseemnek. Kierkegaard doktori disszertációját az uralt irónia-
fogalom kifejtésével zárja, ezzel a *Szerzői tevékenységenről* „po-
zitivabb” szemlélete felé nyit utat. „Korunkban igen gyakran
beszélnek a kétkedés jelentőségéről a tudomány számára; de ami
a tudomány számára a kétkedés, az a személyes élet számára az
irónia [...] kétkedés nélkül nem lehetséges igazi tudomány, [...]
egy igazán humánus élet sem lehetséges irónia nélkül. Ha ugyan-
is az irónia uralt lesz, olyan mozgást visz véghez, amely fordított-
ja annak, amelyben életét szabadon feltárja. Az irónia korlátokat
szab, végessé tesz, elhatárol, s ezzel igazságot, valóságot, tartalmat
biztosít; fenyít és büntet, s ezzel határozottságot és belső szilárdsá-

got nyújt.”¹⁵⁵ Kierkegaard Goethe¹⁵⁶ életművében látja első megnyilvánulását annak, hogy az irónia a szubjektumhoz valami többletet ad, egzisztenciává alakítva azt. Ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy csak az uralt változat képes ilyen hatásra. „Az irónia szigorú porkoláb, fél tőle az, aki nem ismeri, de aki ismeri, az szereti is. Aki az iróniát egyáltalán nem ismeri, kinél süket suttogása süket fülekre talál, az pontosan (eo ipso) annak van híjával, amit a *személyes élet abszolút kezdetének* lehetne nevezni, azt nélkülözi, ami itt az egyes pillanatokban a személyes életnek nélkülözhetetlen, hiányzik neki a megújulás és megifjodás, az irónia tisztító keresztelőjének a fürdője, mely a lelket életének véges kötöttségéből, bármi erősen s tartósan éljen is benne, kiszabadítja...”¹⁵⁷ Az irónia tengerében való megmártózás(!) tehát jótékonyan hat, feltéve, hogy az, aki vállalkozik erre, a partot sem téveszti szem elől: „[...] frissítően és erősítően hat, ha a túl nyomasztó levegőben leveti ruháit, s az irónia tengerébe veti magát az ember, természetesen nem azért, hogy benne maradjon, hanem azért, hogy egészséget és vidámságot merítve ismét magára öltse ruháit”¹⁵⁸. Az irónia ezen a ponton egyszerre ontologikus státusú és a belsőre irányuló etikai magatartás felé való elmozdulás lehetőségét is magában hordozza. Richard Rorty *Esetlegeség, irónia és szolidaritás* című kötetében végső soron az episztémé megközelíthetőségét vizsgálja. Alkothat-e az ember önmagáról és a valóságról egy olyan fogalmat, amely esetleges mivoltából felszabadíthatja és határozottságában rögzíteni képes? Rorty rendszerében Kierkegaard etikai motiváltságú ironikusa metafizikusra vált, hiszen az episztémé elérhetőségét vallja. „A metafizikus egyetért a visszaemlékezés platóni elméletével, abban a formában,

¹⁵⁵ KIERKEGAARD: *Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészra*. In: *Sören Kierkegaard írásaiból*. Bp., 1982. 115–6.

¹⁵⁶ Id. 114. „Goethénél az irónia a legszigorúbb értelemben vett uralt momentum volt; a költő készséges szellem. Az egyik oldalon az egyes költői alkotás az irónia következtében lesz önmagában kerek egészzé; a másik oldalon az egyes költői alkotás momentumnak bizonyul, s ezáltal lesz kerek egészzé az irónia erejénél fogva az egész költői egzisztencia önmagában.”

¹⁵⁷ Id. 116.

¹⁵⁸ Id. 116.

ahogy ezt az elméletet Kierkegaard újra megfogalmazta, nevezetesen, hogy az igazság bennünk van, hogy beépített kritériumaink vannak, amelyek képessé tesznek bennünket a helyes végső szótár felismerésére [...] azt gondolja, hogy a »helyes« nem csupán azt jelenti, hogy »megfelelő azok számára, akik úgy beszélnek, mint mi«, hanem szigorúbb értelme van – a »valódi lényegyet ragadja meg«.¹⁵⁹ Rorty ironikusa a filozófiai-irodalmi¹⁶⁰ tradíciót elemezve dialektikát érzékel. „A dialektikát úgy definiáltam, mint kísérletet arra, hogy szótárakat játsszunk ki egymás ellen, és ne csupán mondatokat vezessünk le egymásból, tehát mint a leveztésnek az újraírással való részleges helyettesítését.”¹⁶¹ Ezzel el is érkezett központi gondolatához, miszerint az ironikus praxisában szótárakat feleltet meg egymásnak, ezzel együtt saját végső morális azonosságát is folytonosan felülvizsgálja. Számára a könyvek és kultúrák a „szótárak megtestesülései”: „Egy személy kritikájaként csak egy másik személy, egy kultúra kritikájaként csak egy másik kultúra szolgálhat. [...] Így saját karakterünkkel vagy saját kultúránkkal kapcsolatos kételyeinket csak ismeretségi körünk kiszélesítésével oszthatjuk el vagy nyugtathatjuk meg. A legkönnyebben úgy, hogy könyveket olvasunk – az ironikusok több időt fordítanak könyvek helyrerakására, mint élő személyek helyrerakására”¹⁶². Saját ontologikus státusuk folyamatos(an megújuló) fenntartása érdekében az irodalomkritikusokhoz mint „morális tanácsadókhöz” fordulnak, akik széles ismeretségi körük

¹⁵⁹ Richard RORTY: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Pécs, 1994. 93.

¹⁶⁰ Rorty mind a filozófiai-irodalmi, mind a dialektika momentuma kapcsán Hegelt jelöli meg szellemi elődnek: „amit Hegel valójában véghezvitt az ironizáló tradíció megalapításával a filozófián belül, segített megfosztani a filozófiát kognitív és metafizikus mivoltától. Segített irodalmi műfajjá változtatni. A fiatal Hegel gyakorlata kétségessé tette az igazságkonvergenciának a lehetőségét, amelyről az idős Hegel teoretizált. Az idős Hegel nagy kommentátorai olyan írók, mint Heine és Kierkegaard, akik úgy tárgyalták Hegelt, ahogy mi most Blake-et, Freudot, D. H. Lawrence-et vagy Orwelt tárgyaljuk” (Id. 96.) Figyelemre méltó, hogy Kierkegaard-ral szemben Rorty nem elfordul Hegeltől, hanem mintegy saját Szókratészének tekinti, aki számára pharmakonja teljes készletét nyújtja.

¹⁶¹ Id. 95.

¹⁶² Id. 97.

miatt jobban elkerülhetik, hogy egyetlen könyv, szótár csapdájába essenek; s ezért képesek nekik segíteni abban, hogy a hegeli „dialektikus mutatvány”-hoz, az egymásnak ellentmondó könyvek egy hatalmas mozaikban való összerakásához/együttláltatásához eljussanak.

A *Napló*-olvasó Csoóri Sándor Malraux Képzeletbeli Múzeumához hasonlítja Márai intellektuális közegét. Míg a múzeum metaforája Malraux-nál a művészet egészben láttatására, addig Márainál az erkölcs és a kultúra vonatkozásában értelmezett emberi történelem perspektivikus szemléletére ad alkalmat. A „mindent együtt látás” igénye, „a kultúra sokféleségének az ismerete és az egyetemesség mámore”¹⁶³ hajtja őket. Ez az élő múzeum a teljes idő és a teljes tér lenyomata, vándorlások és találkozások emlékeit őrzi. Nem holt panoptikum, hiszen folytonosan át/változik és identitást biztosít annak, aki létrehozza, s annak is, aki értelmezi. Malraux hangsúlyozza, hogy ez a múzeum „szükségszerűen szellemi jellegű”¹⁶⁴, a bekerülő egyes művek nem hálnak meg egészen, mert számunkra való jelentésük megmarad. Malraux és Márai szemlélete az organikusság és az emlékezés, a metamorfózis és a „legmélyebb európai érzés”¹⁶⁵, a nosztalgia tekintetében is érintkezik. Míg azonban az előbbi képzőművészeti alkotásokat, az utóbbi a nyugati műveltség és szellem lenyomatát hordozó műveket gyűjt maga köré. Márai emigrációs *Napló*iban és rádióbeszédeiben virtuális cserepekből és valóságos téglákból kísérli meg felépíteni az európai szellemet. Azokat a műveket és alkotói sorsokat, amelyek fennmaradtak az Értelem rostáján, tágabb – vertikálisan és horizontálisan kiterjesztett – dimenzióba helyezi. Már nem a 30-as években oly féltve figyelt, térképen rögzített városi kultúra fényjeleit, hanem az emberi szellem mécseseit köti össze. Az őrjáratok gillet-i képe sugárzó varázskörre szelídül, valahogy úgy, amint azt néhány évtizeddel azelőtt a Louvre látványa felidézte benne. „A Louvre az az épület, melyet nem határoztak el: az idő építette, [...] mely

¹⁶³ CSOÓRI Sándor: *Naplók – háttérben Máraival*. In: *Hitel*, 2004. 5. sz., 8.

¹⁶⁴ A. MALRAUX: *Az obszidián fej*. (Ford.: Réz Pál.) Bp., 1976. 124.

¹⁶⁵ Id. 100.

múlt Európa és Franciaország, királyok és művészek fölött, az évszázad lassan elmúlt, a gótika nemes és sűrű árnyékából lassan előléptek a renaissance érzékletes formái és alakzatai – s végül megállt a Louvre az időben [...] és őrzi a gótikából felszabadult francia renaissance nagy pillanatát [...] a világ legnemesebb tartalmát zárja magába, az emberi élet minden változatát [...], titkos arányaival és vonalaival, emlékeivel és valóságával, ízlésével és tartalmával bezár mindenkit egy varázskörbe, s ennek a varázskörnek Európa a neve.”¹⁶⁶

Az 1951. október 7-e és 1956. december 30-a között elhangzott előadásai tematika és terjedelem szempontjából két részre oszthatók. A teljes anyag jelentős része, mintegy kétharmada *Sunday Talk (Vasárnap krónika)* címmel hetente (vasárnap 13. 15-től 10 percben) került adásba. A főműsor rádióesszéi bár tartalmilag változatosak – politikai, szociológiai és művészeti tájékoztatás mellett emlékeztetéseket, portrékat és útirajzokat tartalmaznak –, a szórtaabb mellékműsorokhoz képest mégis inkább az aktuális hazai és világesemények körül gyűrűznek. A szerző Ulysses álnevéen, majd az 1956-os magyar forradalom eseményei kapcsán saját névvel jegyzi írásait.

Ritkábban, havonta egy-két alkalommal a kulturális program¹⁶⁷ egyéb prózai és drámai műsoraiba is bekapcsolódott. Az előbbieket

¹⁶⁶ MÁRAI Sándor: *A Louvre*. In: *Új Idők*, 1939. márc. 26., 13. sz., 473–475.

¹⁶⁷ Márai Sándor írásainak két nagyobb – drámai és prózai jellegű – csoportra való osztásakor elsősorban belső, alkotói, illetve a valószínűsíthető szerkesztői szempontokat igyekeztem szem előtt tartani. Az 1955. április 6-i angol nyelvű műsorrendből azonban kiderül, hogy azokat a műsorokat, amelyekben az író műveit vagy maga, vagy mások felolvasták, egy szélesebb programhálón kell elképzelni. Eszerint 7 program különböző fajtájú műsorokat foglalt magában: I. News (~hírközlő műsorokat), II. Political (~politikai műsorokat: a) speciális [*To german refugees; Paris observer; Open Window*], b) általános [ezek közül az 56-os magyar forradalom kapcsán a különböző kommentárok, jelentések szerepe nő meg: *Home-, National-, Internacional Commentary*], III. Cultural (~kulturális műsorokat: *Letter from the West, London Mirror, Theater Review* stb.), IV. Entertainment (~szórakoztató műsorokat: *Play of the Week, Light Variety*), V. Education (~nevelő műsorokat: *Science and invention, Hungarian College*), VI. Religious (~vallási műsorokat: ezekben Márai nem szerepelt), és VII. Other (~egyéb műsorokat: *Report of the Week, Sunday Talk*).

csoportjához tartozik a *Book of the Week*¹⁶⁸ (*A hét könyve*), amelyben könyvismertetéseit olvasta fel. Szabó Zoltánhoz (London) és Wass Alberthez hasonlóan ő is tudósított a szabad világ kulturális, ritkán politikai eseményeiről, ezek az előadásai a *Letter from the West* (*Nyugati Levél*) műsorában hangoztak el. 1952 júliusától 1955. szeptember 28-ig a *Letter from the West* programcím – az előadások fedlapja szerint – váltakozik a *Diary of New York* (*New York-i Napló*) titulussal. Speciális műsorokban egy-egy alkalommal adott elő. Az amerikai elnökválasztásról tudósított 1952. november 5-én a *Report of November 4*-ban. A Nobel-díjas Hemingway tiszteletére összeállított műsorban (*Special Hemingway Program*) 1954. december 26-án megismételték korábbi felolvasását *Az öreg halász és a tengerről*¹⁶⁹. Feltehető, hogy Márai karácsonyi és újévi beszédei (*Christmas Talk, New Year Talk*) is a „speciális” programok sorát gazdagították, jöllehet a PIM-beli hagyatékban a *Sunday Talk* előadásainak kronológiai sorrendjébe illeszkednek. A *Levél Ithakába* című parabola 1955. március 13-án hangzott el a Székely Andor szerkesztői munkáját dicséző *Special Light Cabaret with audience*¹⁷⁰-ben. 1951. október 30-án a Mikes Imre által szerkesztett *Our living culture* (*Élő magyar kultúra*)-ban Karinty Frigyes *Halottja* mellett Kosztolányi Dezső és Márai Sándor *Halotti beszédét* is felolvasták. Az *Open Window* (*Ablak a világra*) 1954. október 28-i adásában elhangzott egy interjú, amelyben Márai „a megszálló Vörös Hadsereghez fűződő emlékeiről” beszélt.

¹⁶⁸ Márai recepciójához: 1951. dec. 9-én Szabó Zoltán az *Egy polgár vallomásait*, 1953. február 7-én pedig Vámos Imre a *Béke Ithakában* című könyvét ismerteti.

¹⁶⁹ 1952 szeptemberében a *Book of the Week*ben hangzott el *Az öreg halász és a tenger méltatása*, ezt ismételte meg (*Special Márai Program* címmel) a SzER 1954-ben. Megfigyelhető, hogy egy terjedelmesebb műsorban a különálló írások más horizontba kerülnek. Vámos Imre, a stockholmi tudósító közölte a távollévő író levelét, ami az írói hivatás természetét summázta. Egy nappal korábban pedig, 1954. dec. 25-én Szabó Zoltán alapos, szélesebb ívű tanulmányban foglalkozott Hemingway életművével.

¹⁷⁰ Valószínűleg ez a *Light Variety Program* (*Vidám színház*) speciális adása volt, amely a műsorrendben „Vasfüggönyön innen és túl” címmel jelent meg.

Drámai műsorban három alkalommal mutatták be adaptált hangjátékait. A *Play of the Week*ben (*Vasárnapi színház*) – ahol eredeti, adaptált hangjátékok és emlékműsorok hangzottak el –, 1951. december 23-án *A kassai polgárok*at, 1952. március 23-án a *Varázst* és 1955. április 10-én a *Vendégjáték Bolzanóban*¹⁷¹ című játékot adták elő. A rendező Körmendi Ferenc¹⁷² Máraihoz címzett levele¹⁷³ – bár 1957-es keltezésű – különlegesnek számít, mert a hagyatékban ilyen, adminisztratív jellegű magyar nyelvű dokumentum csak néhány maradt (ezeket ugyanis a SZER külön osztálya tárolta).

¹⁷¹ OSZK SZER FM 3/11766 106. A hangjáték fedlapja 2 példányban (angol és magyar nyelven): Announcer: Mikecz Mária; Casanova: Bikich (Gábor); Párma grófja: Székely (Andor); Franciska: Simon Györgyi; Balbi: Czinkota; Fehér Szarvas szálloda fogadósa: Duka; Voice I: Duka; Emlékezés hangja: Bikich (Gábor) Rendező: Székely Andor; Translator: Mike Éva (Length: 75. 50).

¹⁷² Körmendi Ferenc (1900–1972) író, újságíró. A *Budapesti kaland* című regényével nemzetközi regény pályázatot nyert. 1932–9 között a *Pesti Napló* munkatársa. 1939-ben emigrál, 1945-ig a londoni BBC magyar osztályán dolgozik. 1945-ben az Egyesült Államokba vándorol, ahol 1954-től rendezőként alkalmazták a SZER New York-i osztályán. 1961–9 között az Amerika Hangja magyar osztályára kerül át Washingtonba, s innen megy nyugdíjba. (BORBÁNDI Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Bp., 1992. 208–9.)

¹⁷³ Kedves Sándor,

Mellékelten küldöm a verseket és kérlek, válassz hozzájuk a „Versek” közül, amennyit akarsz. Még egy kérés: hogy kompozíciója legyen a dolognak, kérlek határozzad meg a sorrendet. A program címe: VERSEK A RÉGI BUDÁRÓL, PESTRŐL, BUDAPESTRŐL. Az egészet így képzelem: A bevezető – körülbelül – egy vagy másfél oldal; ha kedvedre van olvassad te; ha nem akarsz, Dékány olvassa. (Tehetséges, szép fiatalos hangja van.) A verseket – aszerint, hogy nőnek vagy férfinak szánod – Szörényi Éva és Szabó Sándor olvassa. Az összekötő szövegeket Szörényi előtt Dékány, Szabó előtt Andrásné olvassa. A kísérő muzsika minden vers végével kezdődik és alája hangzik a következő bevezető sorainak. A versek íróját és címét vagy a szöveggedben, vagy soraid után, mint címsort, felváltva olvassák be a narrátorok. Ha bármiféle kívánságod van, kérlek, mondd meg. Hálás lennék, ha a kéziratot megkaphatnám június 4-re vagy 5-re. És még egyszer, köszönöm közreműködésedet.

Szeretettel: Körmendi Ferenc

5. Márai Sándor, a rádiószerkesztő

Márai Sándor 1951 októberétől szélesebb perspektívájú, tudományos műsor létrehozásában is közreműködött. Dessewffy Gyula, a magyar osztály igazgatója bízta meg a kezdetben *Szabadegyetem*, majd 1952-től¹⁷⁴ *Magyar Kollégium*ra változtatott program szervezésével Szabó Zoltánt és Márai Sándort. Az előbbi ügyintézői, az utóbbi irányító feladatot látott el. Borbándi Gyula visszaemlékezése szerint három műsorterv készült el: az első a Szabó Zoltáné, a második a Juhász Vilmosé, a harmadik pedig a saját betérjesztése volt. Az első európai, a második amerikai tudósokat kívánt megnyerni az ügynek, a harmadik tervezetében pedig mindkét kontinensről megnevezett néhány meghívandó gondolkodót. Márai Sándor az olaszországi előadók toborzására vállalkozott. A hagyatékban ez időszakból megőrződött egy háromirányú biztonsági levelezés néhány darabja. A Thury Lajossal¹⁷⁵ folytatott levélváltása a legszámottevőbb, 1951. november 5-e és 1952. február 4-e között mintegy kilenc darabot számlál. Ezekből kiderül, hogy az általa felkért Óváry Zoltánnak, a római klinika egyik főorvosának, Tóth Lászlónak, a nápolyi egyetem magyar lektorának és Pálinkás Lászlónak, a firenzei egyetem magyar tanárának az előadásai milyen ütemben követik egymást. A nyugati világ új irányairól kért négyszer tizenöt perces előadást orvostudományi, nyelvelméleti és képzőművészeti témákban. Az egyes előadásokat leveleihez csatolva mellékletként küldte Thurynek és Borbándinak, illetve rögtön jelezte, hogy a következő darabot mikor tudja továbbítani. Borbándi a műsorra

¹⁷⁴ Ez utóbbi címen az OSZK-ban őrzött SZER-dokumentumok között számos előadás-sorozat szövege fennmaradt. Az Európa-kép szempontjából Bogay Tamás három előadása érdemel különös figyelmet. (A Rómában – Pálinkás László által – szerkesztett Corvináról [1953. febr. 7.], Mircea Eliade „Európa oszthatatlanságáról” c. tanulmányáról [1953. máj. 9.] és az európai egységről [1953. máj. 16.] írott szövegei.)

¹⁷⁵ Thury Zoltán fia. Máraival egy időben a *Magyar Nemzet* munkatársa, majd 1951 decemberétől 1953 augusztusáig Münchenben a Szabad Európa Rádió magyar osztályának helyettes vezetője volt.

kerülést pontosította, valamint értesítette arról, hogy Dessewffy Gyula, a magyar osztály igazgatója 1952. február 1-jétől kétszeresére fogja emelni a sorozatok számát, így „minden napra jutna egy előadás” (1951. november 28.). Márai Sándor további előadókat javasol Thewrewk-Pallaghy György, Pásztor Lajos és Vészi Máttyás személyében. Az utóbbival kapcsolatban csak annyi bizonyos, hogy jogi témával foglalkozott volna. Az első kettőre vonatkozóan érdemes azonban egy levélrészletet is kiemelni. „További Szabad-Egyetem előadásokra ajánlom: 1. Dr. Thewrewk-Pallaghy György egy. tanár. (Páris. Hotel vagy Boulevard Garibaldi, – Dolbhoff Lilly megállapíthatja a címet) Nagy anyaga van a Mindszenty-irodalomról. 2. Dr. Pásztor Lajos. (Roma. Via della Conciliazione. c/o »Anonymus« Cooperativa Editrice) Évek óta gyűjt anyagot »Kossuth Lajos és a risorgimento« c. tanulmányához. Emigrációs szempontból ez az anyag érdekes.” (Thury Lajosnak, 1951. november 22.) Ebből is kiderül, mennyire körültekintően¹⁷⁶ járt el egy-egy előadó esetében. Bár arra vonatkozóan nem találtam adatot, hogy szerkesztői tevékenysége meddig tartott, a Dessewffy Gyula által írott – e tekintetben feddő – levél szerint gyanítható, hogy 1952 áprilisáig, tehát az amerikai emigrációig: „Rendkívül elszomorít, hogy a szabadegyetemi értekezleten nem veszel részt. Csak most érkeztünk el munkánkban ahhoz a régen vágyott állapothoz, hogy a pszichológiai háború legfontosabb erőforrásává egy új külpolitikát tegyü[n]k. Ennek megalkotásánál szinte nélkülözhetetlen vagy és rendkívül sajnálatos, hogy nem tudsz a munkába most azonnal bekapcsolódni. [...] Az elképzelés most az, hogy mi kidolgozzuk a magunk terve-

¹⁷⁶ Pálinkás Lászlóra vonatkozóan külön felhívja Thury figyelmét arra, hogy az előadó az otthoni hozzátartozói védelmében álnéven akar szerepelni, és szívesen vállalná más sorozat elkészítését. „Mellékelem (és kérem vissza) Pálinkás professzor levelét. Amennyibe[n] egyet értesz véleményemmel, azt ajánlom, adjatok megbízást ennek a nagyon képzett, tudós embernek 1.) „A modern művészet izmusai” című négy [egyenként tizenöt perces] Szabad Egyetem előadás megírására, 2.) érdemes lenne megállapodni vele, hogy kéthavonként egyszer adjon egy negyedórát az itáliai képzőművészeti eseményekről. – Ezt kitűnően el tudná látni és ebben a magam részéről hasznot remélnék a rádióknak.” (1952. január 24.)

zetét, amelynek alapján a new yorkiak összeülnek és talán az egész Free Europe Radio egyik leglényegesebb programjává válik majd kezdeményezésünk. Szeretném tudni véleményedet, kritikádat, nagyon boldog lennék [...ha] a jövő során vállalnád ennek a munkának Reád eső részét. Azt hiszem a leglényegesebb kezdeményezésünkről van szó. Olyan feladatról, amely elsősorban Neked testhez álló és amelyben a legfontosabb szerepet tölthetnéd be” (München, 1952. április 1.) Az ide vonatkozó levelek sora itt megszakad, azonban ha a műsorrendet megnézzük, azt láthatjuk, hogy Márai munkája már 1952 tavaszára beérett. 1951 decemberében – közvetlenül a Szabó Zoltáné (október: *Az írástudók csalódása* [Russell, Orwell, Silone], Széchy Ágost álneven) és a Cs. Szabóé (november: *Négy nép* [olasz, angol, francia, német]) után – elhangzott a Tóth László (*A magyar közoktatás bolsevizálása*), majd Óváry Zoltán (*A korszerű körtan módszerei*) és a saját sorozata, amelynek *A magyar irodalom a világirodalomban* címet adta. „Márai szerkesztői tevékenysége elismerést és tiszteletet érdemelt. Ügyszeretete, pontossága, lelkiismerete példás volt. A határidőket mindig betartotta. Mondanivalóját úgy fogalmazta és műsorait úgy szerkesztette, hogy ne legyenek az előírtnál sem hosszabbak, sem rövidebbek. Soha nem késett, soha nem kellett várni kézirataira vagy hangfelvételeire. Amit megígért, megtartotta. A megbízhatóság mintaképe volt. Ezzel másokat is arra készítetett, hogy hasonlóan kezeljék a rájuk bízott ügyeket. A többi között arra is példát adott, hogyan kell a külső munkatársakkal bánni, megbecsülve munkájukat, fáradozásukat és az ügyért vállalt szolgálatot. Kár, hogy szerkesztői tevékenysége a SZER-nél csak rövid ideig tartott.”¹⁷⁷ A *Magyar Kollégium* életképesnek bizonyult, jóllehet a rendszeresség helyett csak az esetlegesség dominált az előadás-sorozatok megvalósulásában.

Naplójában is említi a szabadegyetemi sorozatot: „Könnyen, készségesen és megerőltetés nélkül írok néhány oldalt a rádió számára a »magyar irodalom a világirodalomban«, s változatairól. Az oldalakat összerakva csakugyan megdöbbentő, milyen mél-

¹⁷⁷ BORBÁNDI Gyula: *Márai Sándor mint rádiószerkesztő*. In: *Literátor*, 1994. 36.

tánytalanság sújtotta a magyar irodalmat a világban. Egyszerűen túllépett rajtunk a Nyugat, agyonhallgattak, észre sem vettek.”¹⁷⁸ Márai lelkiismeretesen készíti a rádióadásait, gyakorlatlan tájékozódik a világirodalomban, ugyanakkor hamar észreveszi, hogy a biztos megélhetési lehetőségért nagy árat: írói munkáját¹⁷⁹ kénytelen fizetni. A bejegyzésekből nemcsak egyes műveinek a fogadtatására¹⁸⁰, hanem olvasmányaira is fény derül, s figyelemre méltó, hogy a *Book of the Week (A hét könyve)* 1952. évi repertoárjának¹⁸¹ javarésze a naplóban is felbukkan. A *Play of the Week*ben előadott *A kassai polgárokról* írja: elszomorítja a tudat, hogy a hangsúlyok mennyire megváltoztak az időben. Somlay Artúr kilenc évvel ezelőtt még a „Valami örökkévalót akartam ezzel a vésővel faragni...” teremtő mondatára helyezi a súlyt, a rádióban viszont János mester elbocsátó szavai és a „Jog nélkül nincs élet...” kijelentés az aktuálisabb. Megrendül – saját elmúlására figyelmezteti ez a változás –, majd ismét erőre kap 1952-ben, amikor a rádió megírja, hogy darabját hétszer ismételték meg a nagy sikerre való tekintettel, a pozitív visszhang miatt

¹⁷⁸ MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto, 2001. 233.

¹⁷⁹ Id. 243.: „A rádióban szorgalmasan olvasom mondókámat, harmadik hónapja... csak éppen három hónapja nem írtam a könyvem egyetlen teljes fejezetét sem. Nagy szerencse, hogy átmenetileg megint van megélhetési lehetőségem, csak éppen nagy árat kell érte fizetni: a munkámat.”

¹⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy a *Halotti beszédet* nem akarta megjelentetni, úgy érezte, hogy nincs joga hozzá. Id. 217.: „A *Látóhatár* szerkesztője kardoskodik a vers megjelenése mellett... s a *Halotti beszéd* meg sem jelent még, már közkézen forog. Amerikától Párizson át Rómáig leveleket írnak egymásnak olvasók erről a versről, már átment egy nyelvi öntudat vérkeringésébe.”

¹⁸¹ Az 1952-es jegyzetek között: Papini: *Il libro nero* – rádiós ismertetés – 1952. február 10.; Dosztojevszkij: *Sztavrogin vallomása* – *Sunday Talk* – 1952. március 9.; Julien Green: *Napló 1946–1950* – *Book of the Week* – 1952. április 6.; Camus: *A lázadó ember* – *Book of the Week* – 1952. június 8.; Rebecca West tanulmányairól – Clara Booth Luce: *A szentek, ahogy ma élnek* – 1952. december 27. (az előadásról azt írja a naplóban, hogy megértette: a szentek nem lehetnek sértődöttek); Carson: *Körülöttünk a tenger* – 1952. november; Hemingway: *Az öreg halász és a tenger* – 1952. szeptember; Weissberg: *A vádlott* – 1952. november 8.

érezett örömét nem bírja leplezni: „Évek óta ez az első hír arról, hogy még élek valahol otthon; tehát élek”¹⁸².

Márainak a Szabad Európa Rádióba való bekapcsolódáshoz nyilvánvalóan hozzájárult a magas honorárium – csak a *Vasárnapi krónika* előadásaiért heti 75 dollárt kapott –, illetve az a pedagógiai lehetőség, amely írói tevékenységének a háború után legfőbb mozgatórugója volt. A rádió és ezzel együtt saját emigrációs helyzet tudatának foglalata a szellemi hídépítés metaforája. 1955. július 31-i felolvasásában a leonardói példához emelve a Babits és Kosztolányi által vállalt európai dimenziójú magyar literatúra-mentést, kijelenti: „lét és nemlét szakadéka előtt álló kis nemzet” hőszai ők, hiszen „...hatalmas hidat építettek a magyarság és az európai, teljesebben a világirodalom között”.

Ezzel a kettős csillagzattal a feje fölött – maga is mint „pontifex” írástudó – fogalmazza 1952 januárjában¹⁸³ *A magyar irodalom a világirodalomban* című négy előadásból álló sorozatot a *Szabadegyetem* számára. Abban a történelmi helyzetben, „amikor otthon a magyar irodalom katakombába szorul, amikor a bolsevista szellempolitika tudatosan iparkodik megsemmisíteni a magyar irodalom nemzeti és európai jellegét”, időszerűnek véli a számvetést affelől, hogy milyen szerepet tölt be egyrészt irodalmunk a világirodalomban, másrészt az emigrációs magyarság a szellemi pusztulás feltartóztatásában. E két kérdéskörhöz kapcsolódó gondolati szálak a négy esszét sűrűn behálózzák, s végső soron egyetlen nagy, tevékeny életöszöntől átizzott vallomássá avatják. A kollektív és az egyéni sors problémája az identitás porozításának és válságának érzetéből fakad, s mint ilyen, érthető módon foglalja magában az írók érintő legsúlyosabb szellemi élményeket és

¹⁸² MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto, 2001. 251.

¹⁸³ OSZK SZER FM 3/11766 58. Mind a négy előadás a *University of the Air*, a „Rádió Szabadegyeteme” program keretében hangzott el. Az elhangzás időpontjai és sorszámai: 1. előadás No. 36. 1952. január 3.; 2. előadás No. 39. 1952. január 10. (hangfelvétel: Róma, 1952. november 29.); 3. előadás No. 42. 1952. január 17.; 4. előadás (két példány maradt fenn) 1952. január 24. és 1952. január 26. No. 45. és No. 46. sorszámmal, az utóbbin *original* felirat olvasható.

tárgyakat. A *magyar irodalomról* – annak országhatár szabta polaritásáról, európai helyzetéről és „alkati” lehetőségeiről –, a *remekművekről* – érték és siker dolgát, valamint műfaji megosztottságát illetően –, a *művészi tradícióról* és a *magyar nyelvről* vallott nézetei gondolatvilágának lényeges csomópontjait alkotják. Márai szerint a valóságban: „otthon nincs többé magyar irodalom, vergődő lelkek igéit, a nagy magyar írónemzedékek megkínzott sereghajtóinak életművét örlik pépessé az ázsiai diktatúra papírmalmaiban. A magyar irodalom már csak a szabad világ országaiban él. De ez az élet mesterséges. A száműzöttek irodalma hangot adhat a reménység, a félelem, a bizalom és a szorongás érzéseinek, kifejezheti a vá[d?] és önvád vizsgálódásainak nagy kétségeit –, de eleven irodalom csak az otthon légkörében tud lélegzeni. A száműzött irodalom lélegzetvétele csak mesterséges légzés. *Nagy művek ritkán születnek a száműzetésben, eleven irodalom soha*” (kiemelés tőlem – K. M.) (1. előadás). A hontalanok irodalma, művészete mesterséges, mert kívül marad az anyanyelv titokzatos-cinkos légkörén és a nemzet öntudatát sem építi eleven jelenlétével. Az otthoni alkotók ugyan nem nélkülözik a valódi hatás feltételeit, szorongatott helyzetük azonban óvatosságra és következetes helytállásra készíti őket, nehogy „énekes”-ből „áruló”-vá váljanak. Ellenben „külföldön, abban a senki-földjészerű térfogatban, ahová menthetetlenül eljut mindenki, aki a számkivetettséget választja, az író különösen magányos. Anyanyelv nélkül, annak éltető szelleme nélkül nincs, soha nem volt irodalom. Ahogy vallásos korszakban a papok titkosan, lithurgikus nyelven áldoznak hitük szertartásainak, úgy ír ma az idegenben, az idegen nyelvű életkörök közepette, süket magányban a magyar író. Útja a világban vánszorgás csak, különös mankók, fordítók és fordítások protézisének segítségével. Nagy hittel és erővel így is születhetnek a számkivetettség magányában érdemes művek, de egy nemzet szellemi öntudatának segítségével nélkül nincs eleven irodalom” (4. előadás). Márai mégis hisz abban, hogy az otthoni alkotók „katakomba-munkáját”, „lithurgikus” erőfeszítését még így, csonkaságában is tevőlegesen tudja kiegészíteni a száműzött írók szerepvállalása a szabad világban. A pusztulás megállítható, ha a magyar szellem életképes szövetét az alkotók elevenen tart-

ják akár azon az áron is, hogy új formanyelvbe ágyazottan szólaltatják meg alkotásaikat. Vitatható, hogy annak, ami ezen a módon realizálódik (rádiós előadásban, filmben stb.) „van-e [...] még közvetlen köz(e) az irodalomhoz? De a nagy változások közepe az író sem tehet mást, mint amit cselekednek minden szellemi munkaterületen sorstársai: meg kell kísérteni sorstársnak maradni [, és] az új formanyelv térfogatán belül valósítani meg alkotásait. Bizonyos, hogy a rádióknak, s a televízióknak is lesznek egy napon költői, ahogy hívott színpadi deszka költőt és alkotásokra csábított a nyomtatógép írókat[,] remélni lehet, hogy a magyar szellem az új műfajok lehetőségein belül is szólani tud egyszer a világhoz” (4. előadás).

Az előadás-sorozatban oknyomozó és bizonyító egységek váltják egymást. Legsűrűbben talán az 1. előadásban, ahol a fő kérdést – mi az oka, hogy „a magyar irodalom teljessége nem jutott olyan közel a világirodalomhoz, mint más[,] lélekszámra kisebb európai nemzetek irodalma” – szinte ízekre bontja. Számos szempontot vizsgál: talán a nyelvi magány okozza, vagy az a tény, hogy „a magyar irodalom elsőrendűen lírikus irodalom, s ezért nem tud minden erejével és szépségével szólani a világöntudathoz”, vagy „keleti nyelvünk szellemében van egyfajta feloldhatatlan idegenség”, esetleg „a magyar tehetségek” maradtak el „nem képességben, hanem mesterségbeli tudásban” az európai kihívástól, s végül „csakugyan »európai« irodalom-e a magyar, vagy – a nyugati ízlés számára – egyféle keleties különösség”? Az utolsó kérdésre, amely alapjaiban tenné kétségessé irodalmunk helyzetét – és ilyen módon a többi feltevése már hiábavaló lenne –, jelentőségénél fogva azonnal válaszol: „Legjobb íróink nyugati műveltségben nevelkedtek, onnan kapták szellemi ösztönzésüket. Műveltségünk ezer éve Nyugatról kapott tanítót, irányelveket, szellemi közéletünk érdeklődése nyugati volt. A magyar, amikor belépett az európai keresztény népek közösségébe, nem az akkor hatalmas keleti Bizánc felé optált, hanem Róma, a nyugati kereszténység felé”. A nyugati tradíciók alapján a magyar szellem jogot formálhat európai létérdekeivel való számvetésre s a megmaradásba vetett hitére. Az alapkérdés tisztázása után az egyéni felelősségre és az identitás újra-ébresztésére hívja fel a figyelmet:

„mit tehetünk, a szabad világ magyarsága, másfél millió magyar a világban, hogy az otthon sorvadásra ítélt *magyar irodalmat megmentjük* [kiemelés tőlem – K. M.]. Olyan nagy feladat ez, amely nem tűri többé a mellébeszélést”. A következő két előadásban tovább folytatja a részletkérdések vizsgálatát, ismétlésükkel részint nyomatékosítva jelentőségüket, részint fokozva a személyes hangvétel zaklatottságát. Kutatja a szellemi forrást, s tapasztalja a hatás másnemű irányultságát: „a magyar szellem mélyárama a legújabb korig döntően latin, tehát francia és olasz elemeket sodor. A valóságban mégis az történt, hogy a Nyugat [...] a német közvetítéssel át ismerte meg a magyar irodalmat”, ugyanis – folytatja gondolatmenetét – „a németiség földrajzi, történelmi, szellemi szerepe jóvoltából hatalmas hangafa, *zengő hangszer* volt Európa közepén: Észak és Dél, Kelet és Nyugat szellemei ennek a rezonánsnak jóvoltából találkoztak és ismerték meg egymást [kiemelés tőlem – K. M.]. A náci önkény a német szellemiségnek ezt a világszerepét csonkította meg, amikor szertelen és esztelen nemzeti és faji korlátok közé zárta a német szellemi érdeklődést. De a náci előtt, és reméljük, utánuk a németiség szerepe a világ-irodalomban elsőrendűen ez: tulajdon szellemiségük mellett egy világnyelven hűségesen és készségesen tolmácsolták az európai kis és nagy népek lelkét”. A finom utalás, ami e sorok mögött húzódik, és a náci és bolsevista szellemi elnyomás hasonlóságát hangsúlyozza, az ortegai – az életművön belül pedig a *Röpirat* – hagyományához kapcsolja az előadást. A hatás – visszatérve a fő mederbe – még germán közvetítéssel sem vált világméretűvé, ugyanis szinte csak Németország, s mellette Olasz- és Spanyolország mutatott érdeklődést mindenkor irodalmunk iránt, a többi nyugati nemzet szinte figyelmen kívül hagyta a legnagyobb remekműveket is. A németekkel szemben, akik minden szellemi alkotást a világirodalom részének tekintettek, a franciák a nemzeti, az angolok pedig a szigeti irodalmat részesítették előnyben. „És az amerikaiak messze voltak, spirituális érdeklődésük saját utakon járt és egészen a legutolsó időkig az angol nyelvterület szellemi fényeit érzékelt elsőrendűen” (2. előadás). A remekművek popularitásának kérdéskörét érintve azt vallja ugyan, hogy „nagy művek titokban hatnak, néha hosszú időn át”, s a népsze-

rűség nem jellemző, de nem is elhanyagolandó mutatója az értékeknek, mégsem érti azt, hogy a legnagyobb alkotások mellől miért maradt el az általános elismerés. Babits mérlegét ismétli a 3. előadásban: „nagy tehetségek, kevés igazi remekmű, majdnem semmi siker”. A műfordítás szerepét és a remekművek kapcsán a líra és az epika egyes műfajainak jellemzően magyar sajátosságait tárgyalja. Ezekhez illeszkedve artikulálódik újra a nyelv mint hangszer horatiusi motívuma is: „Ez a csodálatos hangszer, a magyar nyelv, amely minden titkával, belső zengésével meg tud szólaltatni egy angol vagy francia verset, egyszerre süket lesz és zörögni kezd, mihelyst lírai tartalmát idegen nyelvre fordítják?” –, s tovább fűzve, a nyelviség, a nyelvi magány nemzeti sorskérdéssé alakul: „A magyar lírából eddig nem hallotta meg a világ azt a mély, hárfaszerű zengést, amelynek szépségeit mind ismerjük, akik a páratlanul gazdag, sokszínű költészet ígézetében nevelődtünk. Lehet, hogy a magyar zene éppen lényünk titkosabb alkatáról mond el valamit, amit a magyar költészet szava képtelen elmondani. Lehet, hogy magányos nyelvünk szellemében, talán szófűzésünkben, mondatszerkezetünkben, talán ritka, ízes, erős szavaink belső tartalmában van valamilyen idegen, távoli elem, amit nem ért a világ? Izgalmas kérdés ez, majdnem sorskérdés” (3. előadás). A magyar zene kivételes rangot ért el a világöntudatban Liszt, Kodály és Bartók révén: s meglepő módon épp a nemzeti karakterük a meghatározó a népszerűség elérésében. Ezen a ponton az 1. előadásban felvetett három személyiség (Kossuth, Petőfi és a már említett, de bizonyos szempontból kivételes Bartók) hírnevének problematikájához kapcsolódik: ugyanis „Kossuthban és Petőfiben éppen az emberi szabadságjogok [tehát egyetemes eszme – K. M.] nagy harcosait ismerte el a világ”. Márai szerint sem a líra, amit a magyar zene közvetített, sem a próza nem tudott hitelesen megszólalni a világirodalomban. Kiindulópontja: „... a líra végül mindig egy nyelvi közösség titkos magánügye. A világirodalom elsősorúen prózában beszél... [...] Irodalmunk lehetőségei a világirodalomban elsősorúen prózai lehetőségek”. A múlt század végétől jelentős hagyományra hivatkozik az elbeszélés- és regényirodalom terén (Herczeg, Mikszáth, Jókai, Tömörkény, Lovik, Molnár, Móricz), külön kiemeli szellemi

elődjeit: Krúdyt és Kosztolányit. A századvégi mester „apró remekeiben” drámai sűrítettség és a szociális motiváltság¹⁸⁴ volt a meghatározó; nagy műve pedig, *Az őszi utazások a vörös postakocsin* című „lírikus zengésű regény” foglalata mindannak, „amit a magyar életről, a magyar karakterről, tájainkról, életmódunkról, sajátosságainkról, műveltségünkről mondani lehet, mint egy azték, vagy maja kézirat, amelyet szarvasbőrre írtak és néhány sorban, inkább csak jelképesen, hírt ad egy elpusztult műveltség titkairól”. Kosztolányi alakjában a művészi-mesterségbeli tudást illetően példamutató személyiség körvonalazódik: „A magyar próza egyik nagymestere volt ő, ezenfelül irodalmi ezermester, a műfajok titkát, az irodalmi alkotás minden csínját-bínját ismerő alkotó. *Édes Annáját* a magyar irodalom úgy tartja számon, mint a regény műfaji követelményei szerint megalkotott, s ezenfelül szociális és humánus tartalmában jelentős művet. Nero-regénye jelenetezésében, szűkszavú és mesteri felépítésében a legjobb nyugati példák hasonlóságát idézi...” Jóllehet az elbeszélés népszerűségének a megváltozott viszonyok¹⁸⁵ és alkati sajátossága, ti. „világi élettartama rövid”, vetettek véget, a regényt egyfajta legitimált lírikus szemlélet¹⁸⁶ – műfaji keveredés – tartotta távol az európai vérkeringéstől. A harmadik műnemmél kapcsolatban azt a tézist vizsgálja, hogy a „drámai alkotó zsenit mindig egy kor szólítja” (4. előadás). Hamar bizonyossá válik számára, hogy

¹⁸⁴ „A magyar elbeszélésbe az író beleépítette nagy témáit, melyekből szerencsésebb alkotási feltételek mellett talán jelentős nagy(obb) művek, regények és színdarabok születtek volna. Ez a pazarlás, a szükségnek és a szegénységnek ez a kényszerű tékozlása tökélyre emelte a magyar elbeszélést.”

¹⁸⁵ „... az utolsó időben a külföldi lapszerkesztők és könyvkiadók mostohagyermekként kezelték. A napilapok külalakja is megváltozott, a műfajok eltorzultak, a nemes komoly szépirodalom már csak ritkán kapott helyet a nagy nyilvánosság kegyeit kereső sajtóban. Mégis, a magyar novella, itt és ott feltűnt a múltban, s megjelenik a jelenben is a külföldi lapok, folyóiratok, néha még antológiák hasábjain is. És majd mindig szerencsés, meggyőző tolmácsa tud lenni egy irodalomnak, mely e választékos műfajban ilyen igényes műveket alkotott.”

¹⁸⁶ „Lehet-e, hogy a magyar regény, éppen elsőrendűen lírikus jellege miatt nélkülözi a nyugati regény műfaji követelményeit? Ha néhány nagy írónk, így Babits és Móricz Zsigmond regénykísérleteire gondolunk, el kell tűnődnünk a feltevés jogosságán.”

a nagy példák ellenére – akikkel a magyar irodalom is büszkélkedhet: Madách, Katona, a két világháború között Herczeg és Molnár, ez utóbbiak jelentős külföldi sikerrel –, „a kor már nem hívja többé színpadra” a drámai jellemeket. A második világháború után a magyar színjáték tovább sorvadt, tartalma pedig az új technikai találmányok formanyelvén kelt életre.

Bár a megfogalmazott kérdésekre adott válasz pesszimista végkicsengésű – „Egy nemzet irodalma sorvad a világ szeme előtt” –, Márai a kétségbeesés és a remény nem szűnő zaklatottságával tekint körül: „Van-e part a világirodalomban, ahol még hazát és életlehetőséget talál?”

III. A VARÁZSKÖR

1. Városképek

A krónikás Márai-Ulysses – vagy ahogyan magát nevezte a beszédekben –, a „kortárs szemlélő”, a „vándor” bolyongásai során „kilátópontokat”, magaslati helyeket keresett, árnyékot vetett szemei fölé, s a virrasztó őr mozdulatával tekintett körül a tájon. Őrzött és kutatótt... Kívánta a hely szellemének, a *genius loci* különös sugarának érintését. Finom érzékkel közeledett egy-egy város hangulatához, hagyományához, embereihez és alkotásaihoz. Kalmár volt, s gyűjtött mindent, ami fénylett és emlékeztette isteni múltjára...

A „középtenger” vidékén szerzett benyomásait 1952 tavaszán hat levélben¹ (*Letter from the West*) rögzítette, ezek közül háromnak Róma és az ottani élet adott témát. Olyan tények felé fordul, amelyekből kitűnik, hogy a nyugati szellem nem sorvadt el, hanem a sorsára, tradíciójára kíváncsi, alkotó emberi lélek szabadság-folytonosságaként nagyon is jelenvaló. Vándor-őseitől, akiknek úti jegyzeteit és naplóját gyakran forgatta, sokat örökölt. Mindenekelőtt szemléletet. 1948-as *Naplójában* írja, hogy amíg Goethében az aprólékosság és a változásra irányuló figyelem, addig Stendhalban a szóba elegyedés képessége ragadta meg. Az egyik vakmerő volt, a Vezúv kráteréig mászott, a másik csak távrolról szemlélte a dolgokat, s a rejtőző emberi lelket kutatta. A kétféle európai embertől a gyűjtés szenvedélyét és a léleklátás izgalmát kapta örökölni. Nyomukban bandukolva különös messzelátóra lel:

¹ Lelőhely: OSZK FM3/11766, 38. Előadási sorrend: „Római levél”: 1952. február 22., március 14., április 26.; „Nápolyi levél”: 1952. február 27., „Szicíliai levél”: 1952. március 26., „Levél Assissiból”: 1952. április 30.

„Mint a Spada Potenziale palotában, ahol most az államtanács ülészik, Borromini portikusa, – ez a kőből szerkesztett színházi látcső, amelynek mesterséges perspektívájában a valóság tüne-
ményei varázsosan elválnak, – úgy kap Róma szellemi terében az emberi, a társadalmi, a művészi tüne-
mény új és új perspektívát. Róma mindig kiás önmagából valamit” (1. római levél). Az antik múlt, amely a város épületei alól minduntalan kifordul, nagy erőt és bizonyosságot ad az itt élőknek. Nem is olyan régen fedezte fel – írja – Losi professzor Tacitus alapján a Szent Péter bazilika szent fundamentumát, az „Egyház Első Püspökének”, Péternek a csontjait. Ezzel a Tudomány és az Egyház régi vitája az utóbbi javára eldőlt – a hí krónikás ennek megfelelően törli a tudományos adatokat, többek között a forrás és a kutató nevét –, majd Szent Ágostont idézve kijelenti: Roma locuta, causa finita (est), vagyis Róma döntött, a vitának vége. A társadalmi tüne-
mények közül, mintegy a kaffai toposz ellentétéként, említi azt a pert, amelyben a vádlott erőszakos kihallgatásának gyanúja miatt az ügyész beperelte a hatóságot. Ez a per, amely a „tragikus napihír mustármagjából nőtt ki szenvedélyes, szubtropikus sarjadzással politikai közüggé”, módot adott egyrészt az olasz államnak egyfajta morális és politikai erőpróbára, másrészt a szemlélődő vándornak arra, hogy emlékezetébe idézze az Andrássy út 60. kegyetlenségeit, honfitársai tiltakozásának lehetetlenségét. Az életnek feltétele és joga is van a szabadsághoz, az emberi szellem hiányában sorvad, az alkotás megszűnik. A „művészi tüne-
ményt” a „Quadriennale D’Arte” száztíz terembe rendezett kiállításán szemléli. Értő szemmel szinte azonnal észleli a „szakadé-
kot”, amely a régi és a jelenkori festészet között tátong. A század végi alkotások „erényeikkel és elfogultságaikkal, nagy hagyomány organikus folytatásaként bizonyítják az olasz művészet korszerű alkotó erejét”. A század eleji izmusok közül az expresszionizmus, a futurizmus, a kubizmus már távlatban szemlélhető, „a konkretizmus és a szürrealizmus katalogizálható”, az atomkorszak művészetének vonal- és színkezelése azonban érthetetlen. „A tegnap izmusai még tudatosan robbantották a hagyományt, amikor a kubizmus kibontotta a vonalak és színek látomásából a jelenségek geometriai tartalmát, amikor a szürrealista megkísérelte vászon-

ra vinni a lidércálmot, amely az érzékletes világ tüneményei mögött gomolyog, – de ma [...], mintha egészen új energiák feszítenék a művész képzeletét is. Már nem ábrázolni, már álmodni sem akar, inkább csak atomizált elemeiben mutatja be a valóságot”. Vajon a két világháború, az alig túlélte fasizmus, az emberi szenvedés eleven emléke idézhette elő a művészet ilyen fokú atomizálódását? A vándor nem firtatja, csak visszafordul a romantikusok terme felé.

Színházlátogatóként örömmel tapasztalja, hogy az olaszok szívesebben néznek olyan darabokat, amelyek antik múltjukat idézik. Eliot helyett Shaw vagy Shakespeare neve hozza lázba őket. A mozgóképgyártás kapcsán már nem ennyire felhőtlen a véleménye. Bár Rómában, „Európa Hollywoodjában” neves rendezők – Duvivier, Moguy, Blasetti – adják egymásnak a kilincset, a legsikeresebb alkotásokban is akad kifogásolni való. „Az olasz filmet világviszonylatban magas szintre emelő” De Sica *Umberto D* című filmje (2. római levél) csakúgy, mint Duvivier *Don Camillója* (3. római levél) lényeges vonatkozásban ellentmondanak a valóságnak. Az olasz rendező esetében a politikai pártosság torzító hatását, a francia kapcsán pedig a „távlati csalódást” említi annak okaként, hogy alkotásaikban nem fogalmazódott meg, illetve nem vált plasztikussá az olasz nép valódi karaktere. Éppen az sikkadt el mindkettőjükénél, ami az éppen lábra álló olaszság esetében különös gyógygyerővel bírt volna: „ha valaki – írja – külföldön olaszokról beszél és valamennyire ismeri ezt a nemzetet, múlhatatlanul kimondja az »emberies« jelzöt, mint azt a meghatározást, amely az olaszság egészére általánosan és feltétlenül jellemző. És nem téved, nem is túloz, amikor az olasz népet általánosságban a humanitás, az emberszabású emberiség népének nevezi. Az eltömegesedés világában itt, a középtenger nyugati partján a latin emberfajta megőrzött lényében, magaviseletében, a világhoz és önmagához való viszonyában emberi tulajdonságokat, amelyek zálogai a humanitásnak a tömegek világában is” (3. római levél).

Róma után az „ulyssesi küszöb”-öt átlépve Nápolyba érkezik. „Ördögi vidék ez – írja *Napló*jában – plutonikus, vulkánikus, titokzatos, végzetes és megáldott. Minden árad itt, a végzet is, a

gyümölcs, a hal, a bor, az illatok, a vegetáció eszeveszett sarjardzása, az emberek különös, retorikus és mégis érzelmességmentes magatartása, minden egyedülvaló itt.”² Ez a mérhetetlen fertilitás a városlakókat különösen filozofikus természetűvé alakította. A határban a folyton pöfékelő Vezúv, a közelben a mitikus alvilági kapu, Cumae, s az emberek csak élnek, önfeledten. „Nápolyban az emberek nagy szenvedélye nem a cselekvés, hanem a szemlélet. Ég a szemük a fényben, s a világosság felkoncolja a tüneményeket... ezt nézik. [...] Élnek, mert néznek.”³ Bár tudják, hogy a tenger és a tűzhányó közelsége életüket is veszélyezteti, mégsem készülnek előre, amolyan „Jöjjön, aminek jönnie kell”-állapotban élnek. Nem rendíti meg őket, sőt örülnek, ha havas a Vezúv, s végre sítalpakat köthetnek. Nem zavarja őket a tramontana sem, amely átfújja ajtótlan és fűtetlen lakásaikat. Nápoly büszke⁴ – elsősorban az európai ember történelmével egyidős múltjára, aztán éghajlatára, dalaira, „melyek édesek, mint a lávakertek gyümölcsei”, tüzes borára, citrom- és narancserdőire. Büszke „titokzatos forró vizeire, melyek a tűzhányók mélyeiből törnek utat a város fürdőkádjaiba”, s büszke templomaira is, „melyek építkezésben és rítusban sok vallás rétegeit őrzik”. A városban idegenek – köztük magyarok – is megfordultak, de a lakókat a „nagy nevelő” – a genius loci – mindig városuk szeretetére tanította. A természet szinte organikusan folytatódik az emberi kultúrában, egységük bonthatatlan, azonosságuk korporális. A veszélyes múltra hivatkozva írja, „hogya a második világháború kegyetlen ércarmokkal tépte fel a szép város nemes húsát”. A „testet” pedig minden, ami kívülről jön, sérti. Talán épp a szervetlen kapcsolódás miatt felejt el említeni egyetlen halott magyar ismerőse, András király nevét, akinek földi maradványait a nápolyi dóm rejti. A vándor ősi, liviusi értelemben gondolja el a város szerepét az államban: „Nápoly megint Kelet, Dél és Nyugat találkozópontja. Itália tü-

² MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1949*. Toronto, 1999. 228.

³ Id. 219.

⁴ Id. 95. A nápolyi büszkeségről: „Nápoly nagy, bölcs, büszke. Nem a homlokzatában az, mint Róma, hanem a kapualjai alatt, az udvarok és a lelkek mélyén.”

deje, amelyen ez a nagy test a világ szabad levegőjét lélegzi be”, majd tovább halad mélységi körökön befelé, a nápolyi szellem titkát kutatva. „Az idegen – írja –, aki ógyelgő sétái során a méh-kasszerűen zibongó Nápolyt látja, sokára észleli csak a város titkosabb, szellemi arcát. Mert amilyen különös ötvözzettel vegyül itt a mindennapi életben a görög és a spanyol – a görög mindig a szellemi örökség, a spanyol a fekete, az animális, a halálos –, úgy keveredik egy pogány és egy vallásos szellemiség Nápoly életében.” Istentiszteletük nem európai mérték szerint vallásos, inkább profán volta a meghatározó. A *San Gennaro vére*nek vonatkozó részeire, a naplók giccsesen ünnepelt szentszobrára gondolhatunk, de a vándor is plasztikusan rögzíti benyomásait erről a babonás kereszténységről. Meghatározónak tartja e tekintetben, hogy a város mintegy háromszáz temploma a bérházak között, azokhoz kapcsolva épült. Valódi szent tér hiányában az emberek profán és szakrális életideje is teljesen összemosódik, s az Istennek szentelt Ige sem szemlesütés, hanem cirkusz-idéző tapsvihar közepette hangzik el. „Néha nagy papok jelennek meg Nápoly híres templomainak szószékein és számon kérik a nápolyi emberen az igazi vallásosság felelősségét. Padre Lombardi harmincezer emberhez beszél ilyenkor Szent Pál bazilikájának szószékéről, s a nápolyi tömeg tapsol a szigorú papnak a templomban [...] Ez a nép soha egyetlen idegszálával sem tud elszakadni attól a nagy, pogány múlttól, amely diadalmas romokkal állja körül ma is életét.”

A szicíliai hajóúton a profán antikvitás jelenvalóságának mitikus forrására eszmél. Az Eolo korlátján kihajolva az átlátszó tenger mélyén látja, milyen termékenyen fonódnak össze a „guzsalyos állat- és növénytelepek”. Majd folytatja: „Bizonyos, hogy titokzatos körzet ez. A Vezúv, a Solfrata, az – állítólag – kialudt ischiai tűzhányó, az Epomeo, a füstölgő Stromboli és Etna körzetében még nem ülepedett meg véglegesen a földkéreg. A közép-tenger mélyében feltehetően egy óriási vulkanikus központ működik, s aki ebben a körzetben vándorol, csakugyan »égő mezőkön« jár”. A titkot etimológiával oldva úgy gondolja, hogy a még mindig dolgozó Vulcanus alvilági műhelyéből száll fel a különböző tűzhányó-kéményeken a füst. Bár ez a történet – amely egy század

eleji francia nyelvű bédekerből⁵ származik – kétségkívül jól illik a homéroszi keretbe, a hagyomány egy másik aitológiai mítoszt köt a területhez. Sztrabón⁶ írja, hogy Pindarosz szerint az egész térség alatt Typhon fekszik, aki midőn fordul egyet, forró víz és tűz árad ki a hegyek nyílásain. Kerényi *Görög mitológiája* szerint ez a keveréklény olyan tartásban feküdt itt, amely leginkább egy hídra emlékeztetett, ugyanis Kelettől Nyugatig ért a karja. A vándor a partraszállást követően eljut Taormina épen maradt görög színházába, aminek mintegy kulisszájává válik a mitikus eredetű hegy: „A görög templom párkányáról, a kétezer éves színház kilátójáról az Etna tapinthatóan közelinek tűnik”. A végzet szabta hontalanság érzése különös erővel érinti meg ezen a tájon. Mint a platóni *Kritón* Szókratésze, ő is választott és elhagyta a hazát, amelynek vezetésével nem értett egyet. „A szókratészi fogalmazás két és fél évezred változó emigrációi számára is törvény maradt. Az állampolgár, aki nem ért egyet a hazájában uralkodó erkölcsi, közjogi, társadalmi állapotokkal és önként, vagy kényszerűségből a vándorbotot választja, jogosan cselekszik, ha erkölcsi tiltakozás vagy életmentő kényszerűség távozásának értelme.” (*Sunday Talk*, 1952. április 27.) Nehéz a helyzete akkor, ha az akarva-akaratlan vállalt számkivetettségből nem rázhatja öklét hazája felé, mint Coriolán. Neki a harag még nagy erőt adott ahhoz, hogy „belső megrokkanás nélkül túlélje ezt a veszélyes élethelyzetet”, a jelenkori számkivetettnek viszont máshonnan kell segítséget remélnie. „Valahogy ilyennek kellene lenni – gon-

⁵ MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto, 2001. 81.

⁶ STRABON: *Geographika*. Bp., 1977. 266–267.: „Valószínűbb az, amit Pindaros mondott a jelenségek alapján, hogy ez az egész útvonal Kymétől kezdve Siciliáig tüzes, és a mélységekben mind egymással, mind a szárazfölddel összefüggő csatornák vannak. Ezért van ilyen jellege az Aitnának, amint valamennyien írják, éppúgy a Liparai szigeteknek, Dikaiarkheia és Neapolis környékének, Baiai vidékének és Pythekusainak. Ezeket megfontolva mondja ő, hogy az egész vidék alatt ott fekszik Typhón: »Most nyomja annak szőrös mellét Kymé / Hullámvert partvidéke és Sicilia.«” Kerényi Károly szerint ezt a változatot nem szabad összekeverni az egyiptomi variánsal – vö. Plutarkhosz: *Izisz és Ozirisz* –, amely Typhont Széthtel, Ozirisz gyilkosával azonosítja.

dolja Szicíliában –, mint ezek a sziklák, [...] kopárnak, cserzettnek, ellenállónak.” A kövek pedig értelmet és megnyugvást adnak a vándornak, akinek megszelídült tekintetét nem az elhagyott hon, hanem a „hazák felett közös hazánk”, Európa felé kell fordítania.

Palermo városa a nápolyi impressziót idézi: itt is a különböző kultúrák összefonódásának látványa, a szerveesség tapinthatósága, és felfokozottabb, harsányabb volta ejti meg. „Itt minden három, négy fokkal forróbb, hangosabb, rikítóbb, mint a közeli »kontinens« első nagy városában, Nápolyban.” Úgy véli, hogy oda csak mintegy „áthallatszik”, „átsugárzik” Afrika, itt pedig „már el is kezdődik”. Úti gondolatai a számkivetettségről itt tovább folytatódnak. Amit Nápolyban arra vonatkozóan észlelt, hogy a történelmi sorsfordulók közepette a várost a lakosság feltétlen „Nápoly-párti”-sága mindig életben tartotta, ugyanazt tapasztalja a palermói városlakók körében, de többet is ennél. A benyomások otthoni emléket, az ország testéről leszakított, de így is magyar tradícióit őrző erdélyi főváros képét villantják fel: „A város minden animális testiességében, finom és arisztokratikus. A palermóiak nagy lokálpatrióták, úgy, ahogy az erdélyiek voltak; Palermo úgy olasz, ahogy Kolozsvár volt magyar: elsőbben szicíliai főváros, s csak azután olasz város”. Európán belül az erdélyi magyart és a szicíliai olaszt a „szigeti” ellenállás és kulturális érdeklődése alapján rokonítja. Figyelme itt is a leglényegesebbre, az egészet kifejező részletre, a magra irányul. A dóm után a királyi palotát tekinti meg, pontosabban a palotában a kápolnát, ahol „a sok stílus, az arabs, a bizánci, a gothikus szelíd és természetes összhangba fonódtak össze, mert minden kor csak azt adta hozzá, ami az előző kor szemléletének szerves és természetes ösztönzése volt”. S rögtön kapcsolja mintegy elsimított hasonlatként gondolatát az európai kultúra sokféleségében is egységes voltárról, ami a *Röpirat*-ban már tíz évvel ezelőtt az európaiság-magyarország kérdésének kifejtésére, illetve a kultúra nietzschei gyökerű architekturális ábrázolására adott alkalmat. „Így készült – írja – valamikor Európa, mint ez a kápolna, sokféle hatásból összefonódva, nem szándékoltan, hanem összehangoltan.” Majd – az 1. római levél biztos fundamentumot jelentő Péter sírjának

ellentétpárját sejtetve-érezkelve – „felfedezi” II. Frigyes koporsóját, a „sarokkövet”, amely Európa összeomlását okozta: „Amikor ez a császár meghalt, vége volt a szellemi egységű Európának és kezdődött helyette a Nemzet és a Pénz”. Mégsem tragikus ez a kép, hiszen a város őrzi a sírt – miként Rozsnyó Serédi Zsófiát –, s benne a száz éve még ép tetemet. A halott császárnak épen maradt a keze, sőt hosszú szakálla nőtt, s úgy tűnik, hogy teljesen „elégedett”. A *Napló*kából már ismert misztikus helyen – a Goethe képzeletében az arisztotelészi entelecheiát felidéző –, botanikus kertben folytatja az útját, ahol „a növények félreérthetetlenül ma is állatok, a tintahal és a polip ábráját idézik fel, mint Goethe idejében, amikor a költő itt képzelgett az Ur-Pflanze, a közös növényi ősz lehetőségeiről. De lehet, hogy a nagy kíváncsi, Goethe valahol félúton megállott a képzelődésben, s nemcsak ősnövény van, hanem van egy ősképlet minden szerves élet alján, talán a protoplazma, – amelyre az élet és a fejlődés törvénye, az entelecheia reávetíti a metamorfózis lehetőségeit?” A goethei szál felfejtésére tett kísérlet a vándorlás értelmezésének releváns voltát sejteti. Hiszen, ha minden szerves élet alján valóban egy közös ősképlet van, akkor a kutató tekintetű vándornak az a dolga, hogy az egyes megvalósulási formákból kihámozza azt. Az idegenforgalmi látványosságként híressé vált szigeten a szicíliai olasz „bonyolult lelkiállapotát” igyekszik megfejteni. Tapasztalja, hogy az ifjúság nagy része egyetemre jár, s nem a praktikus tárgyak, hanem a humaniorák érdeklik. Megállapítja, hogy „ez a szó: »kultúra«, itt a szigeten – ahol az, amit Európában »műveltség«-nek neveztek, elkezdődött az első görög telepésekkel – ma is egyféle nosztalgiát jelent”. A szó itt még ősi értelemben használatos, modern kori sallangoktól mentes. A szicíliai ifjú, ha jelen és jövő kérdéseivel zaklatják, „gőgös mozdulattal állapítja meg, hogy a »technika nem kultúra«”. A filozofikus válasz – melyben Spengler és Ortega is egyetértettek – jóllehet releváns tartalmi jegyet emel ki, nem ad végleges magyarázatot. A vándor tovább figyel. Hallja, hogy a húszévesek „napi beszédtemája” a kivándorlás: „el a szigetről, a »kontinens« felé, tehát Róma, Milánó, Torinó felé, ha már meszszebb, Párisba, vagy New Yorkba nem mehet! [...] Általános a panasz, hogy ez a nosztalgikus szicíliai értelmiség kivándorol ősi

otthonából, a szigetről”. Világos, hogy a nosztalgikus vándorlás ösztöne, amit Dél-Olaszországban tapasztal és a kultúra, amely ebből a tájból sarjadt, végső soron összekapcsolódnak. A vándor néhány évvel később messzeségvágy és honvágy hasonló természetéről elmélkedve megállapítja, hogy „az utazás története egyértelmű az emberi műveltség történetével”, sőt a tudomány által bizonyított tény, hogy az emberi világnak mindig is voltak nagy vándorlási korszakai. „A kőkorszakban éppen úgy volt utazási korszak, amely eszméket hozott és vitt Nyugatról Keletre”, mint a nagy felfedezők – a portugálok, Kolumbusz, Magellán – korában, valamint a század elején, amikor újabb közlekedési eszközökkel és a meglévők tökéletesítésével nagyobb tömegek gyorsan és olcsón utazhattak a földrészek között. A vándorlás mindenkor az ismeretek szabad áramlásának biztosított lehetőséget, és – summázza gondolatait: „ezek az utazási korszakok alkották meg az ismert emberi világ tudatát”. Nemcsak világvonatkozásban volt jellemző ez a tendencia, hanem a magyarokat is mindig hajtotta. Nemcsak „nagy polgári kedvtelés” volt, hanem szinte mindenki megtehetette, akit vonzott a világ megismerése, aki újabb „lelki ösztönzést” várt, s tarisznyájában igyekezett minél több olyan ismeretet összegyűjteni, amitől azt remélte, hogy az „otthon emberibb, műveltebb lesz”. Ily módon – gombolyítja tovább a szálát – „a nyári utazás nem volt fényűzés, hanem olyasféle kötelesség volt, mint az iskolázottság. A munkás vándoréveket töltött külföldön, hogy aztán mestermunkával álljon otthoni mesterei elé, nyugati őrjáratok nemzedékei egymás kezébe adták a vándorbotot. Két világháború között vízumkényszerek, útlevélnehézségek dacára megint jele volt annak, hogy az emberi lélekben a messzeségvágy éppen olyan erős ösztön, mint a honvágy, s megint utaztak a tömegek”. Azzal azonban, hogy a „nyugati műveltség tájai” között a szovjet leeresztette a vasfüggönyt, ezt az ősi, „nyugati ember”-re jellemző elemi ösztönt bénította meg. „Utazni annyi – foglalja össze definíciószerűen gondolatait –, mint megismerni egymást, látni hibáinkat a világ tükreben, látni erényeinket az idegen látogató szeme tükreben.” (*Vasárnapi krónika*, 1954. július 4.)

Arra, hogy a vándorlás, s különösen itt, olasz földön nem céltalan, hanem nagyon is tartalmas vállalkozás, az assisi levél a legfőbb bizonyíték. A tájat már nemcsak elemzi, hanem egy szent máig sugárzó szellemén keresztül értelmezi. A *genius loci* akarja szóra bírni afelől, hogy mi a titok, amely a személyiséget életre hívta. A történeti keretben az utasok magatartás-változásán mérhető a hely feszültsége: „Itthon vagyunk” – mondta az egyik apáca, miután becsukta imakönyvét és kitekintett a vonatfülke ablakán. A „középkori kőváros” látványa, az onnan sugárzó misztikum nemcsak az addig útítársnőjének már-már illetlenül udvarló nápolyi ifjút, hanem a két apácát is csendre inti. „Mintha belépett volna valaki a fölkébe.” A szent máig jelen van az umbriai dombtetők „kígyófészkei”-ben: a „táj teleszívta magát [...] emlékével”. Abból az elevenségből, ami évszázadok alatt sem kopott el, jutott Foligno, Trevi, Spoleto, Terni városának, sőt az „Appenninek hegyormai”-t, a „Gran Grasso hideg kristálybércét” is átjárta. „A helyeken – folytatja a vándor –, ahol az emberek születtek és éltek, akik minden következménnyel kimondottak egy emberi követelést az emberi világban, nem szűnik a múltó évszázadokkal sem az a különös feszültség, amit az ilyen ember árasztott maga körül.” Jeruzsálemben Jézus, Delhiben Gandhi, Pekingben Lao-cse, az európai Assisiben Ferenc egyénisége érintette meg minden következménnyel a körülötte lévő világot, a „természetet” és „köveket”. Itt mondta ki tanítását arról, hogy a századból, egy nemzedék életidejéből is ki kell lépni ahhoz, hogy az ember szabad maradhasson. Ezt a „hazátlanságot”, a folyton úton levés gyakorlatát és kötelességét Jézus tanításából⁷ merítette. Az, amit Ferenc végrendeletében az *exivi de saeculo*val jelöl, az egyrészt saját feladatáról vallott felfogását tükrözi – azaz ahhoz, hogy mások szolgálatára lehessen, a világi kötöttségtől mentesnek kell maradnia –, másrészt követői számára is egyfajta útmutatásul szolgál. Le Goff írja Szent Ferenc-monográfiájában,

⁷ Vanyó László „*Legyetek tökéletesek...*” című munkájában (Bp., é.n. 19.) Jézus szavaira vezeti vissza a hazátlanság aszketikus gyakorlatának eredetét. A Mt 8, 20 helye: „az Emberfiának nincs hová lehajtania fejét” gondolata Szent Péter első levelében bomlik ki. „Krisztus idegen lett érettünk.” (1Pét 4, 12)

hogy a ferencesek főként a városokban és a nagy forgalmú utak mentén tevékenykednek: gyakran úton vannak („sunt in via”⁸). Ez a nomád életmód⁹ a kezdeti időkben a kolostorépítéstől is visszatartja őket. Szabad ég alatti életük, igehirdetésük, alalmaznakérésük bizonyágtétel abbéli hitükről, hogy az ő világuk másutt van. Ferenc felfogása szerint követői legyenek „vándorok és jövevények», akik semmi más sem birtokolnak ezen a világon, csupán Isten ígéletét.”¹⁰ Ennek megfelelően a földi világban csak „átutazóban” vannak, életük a jövőre irányul. Ferenc korai életrajzírói közül – a szentté avatást követő évben (1229) elkészülő *Vita Prima* szerzője – Celanói Tamás megvilágítja a közvélekedést is, ami a későbbi szentet övezte: az utána tóduló emberek *homo alterius saeculi*¹¹-nak, azaz más kor emberének tartották, aki valahányszor kiejtette az Úr nevét, „egészen új embernek látszott”¹². A vándor nem elégszik meg a várost jellemző felszíni feszültség ábrázolásával, s a többnyire könyvekből – a helyszínen pedig vélhetően Giotto festményeiből – megismert szentéletű ember példájával. A városi múzeumban az assisi élet aljára pillant. A titokzatos múlt, amely a római levelekben csak sejtethető, a nápolyiban mitikus, az assisi levélben nagyon is valószínű. A „tudós, vagy a földtúró paraszt kapavágása” által kiemelt múltidéző tárgyak az olasz kultúra szervezőségeinek további bizonyítékai. „A Szent Ferenc-i Assisi reáépült a rómaiak erősítésére, a római templomok és házak reáépültek az etruszk sírokra és lakóhelyekre, s ki tudja megmondani, kire és mire építették titokzatos műveltségüket az etruszok, ez a rejtélyes, előd és utód nélkül ide érkezett és itt pusztult nép [...]” Vajon mi kapcsolhatja össze

⁸ LE GOFF: *Assisi Szent Ferenc*. Bp., 2002. 158.

⁹ A. ROTZETTER–W. C. VAN DIJK–T. MATURA: *Assisi Szent Ferenc*. Bp., 1995. 96.

¹⁰ Id. 97.

¹¹ *Celanói Tamás életrajzai Szent Ferencről*. (Újvidék–Szeged–Csíksomlyó) 1996. 53., 59. jegyzet szerint a „más kor embere” megjelölés egyszerre fejezte ki Ferencnek azt az elgondolását, hogy a Jézus halálával és feltámadásával elkezdődött végidő Isten fiának újra eljövételével fog beteljesedni, másrészt a kortársaknak azt a meglátását, hogy Ferenc már ezt a másik kort képviseli.

¹² Id. 88.

a sugárzó szellemiségű egyéniséget azzal a néppel, amelynek létezését „Mommsen még [...] tagadta”? A vándor mindkettőt az életen túlisághoz való viszonyában értelmezi. A szent az isteni, a megalkuvás nélküli személyiség, a letűnt nép pedig az emberi, a túlrejt közösség dimenzióját tárja fel. Érdekes, hogy a domborművekből ugyanolyan „elfinomodott és elpuhult” polgári társadalom képe bontakozik ki számára, mint korábban a pompeii falfestményekből¹³. Mintha az ortegai képlet ismétlődne az organikus városfejlődésben. Az 1949-es *Napló*ájában Halévy nézetével vitatkozva fejt ki, hogy a népek most is biológiai, növényi sorsot élnek. Olyanok, mint az őserdők: „organikusan helyhez kötöttek”¹⁴. Ugyanakkor – folytatja később – a tömegek korát szükségszerűen váltja az egyének ideje. Abban „a pillanatban, amikor az Egyén [...] kimondhatja, hogy a Tömégért is ő, az Egyén felelős: megint elkezdődik egy új Műveltség ciklusa”¹⁵.

A hat levél tanúsága annak, hogy a vándor a műveltség megújuló képességét az európai ember tradicionális múltjától, illetve emlékezőképességének megmaradásától várja. Ez a zsigeri öntudat elválaszthatatlan a nyugati kultúra olasz kezdetétől és attól a szabadságtól, amely a vándorlás műveltségfenntartó, s ezzel együtt identitásképző tartalmában realizálódik. A vándor mindent összegyűjtött, ami a múltból felszínre került, amit a jelen produkált, s egy különleges látványt, amely a jövőre nézve bizakodásra ad okot, megőrzött tekintetében. Az olasz városok egytől egyig fénylenek, annak ellenére, hogy nemcsak az élet, hanem a halál, a pusztulás is ott fészkel egyenként – miként a valóságos organizmusban – bennük. A téli Rómában – írja – a „szellem sugárzik, a [...] hideg fény[é]ben megmutatkozik az örök város grafikus szépsége [...], a hamar felhős, szeszélyesen elboruló római égbol-

¹³ MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1950–1952*. Toronto, 2001. 24.: „A [nápolyi] múzeumban. A pompéji falfestményeket és fali mozaikokat nézem egy órán át, nagyítóval. Pompéji és Herkuláneum megtollasodott kereskedők, hivatalnokok pihenőhelye volt [...] bizonyos, hogy polgárság élt itt [...]”

¹⁴ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 110.

¹⁵ Id. 140.

ton mindig újra felvillan a meglepő váratlan fényözön, az örök, kék-arany római fény” (1. római levél). A nápolyi nappal bestiális, mindent felfal, éjszaka azonban a csillagok villódzásává szelídül. Ezért – mondja a fürkész tekintetű vándor – „miután a nap elvonult Nyugatra” szegény déliek csak akkor lágyulhatnak érzelme-sekké. Táj és szellem, természet és nemzeti karakterológia szerves kapcsolata, valóban növényi fejlődést idéző volta tárul itt fel. „És a fény, ez az eszelősen villódzó, nápolyi napsütés, melynek mély-kék vetületét a salernói öbölben lappangó algarétegek sugározzák vissza a tengersizintről az égre, ez a kegyetlen fény, amely nem ismeri a félhomály, a claire-obscuré érzelmességét, fokozza a nápolyi ember hajlamát a pogány-kíméletlen tárgyilagosság iránt. [...] A fény olyan erős, hogy a nápolyi kénytelen izgatott mozdulatokkal, harsány színekkel túlkibálni, máskülönben megsemmisül lelkében egy életérzés.” A naplóíró 1950-ben örömmel nyugtázza, hogy Goethének is hasonló tapasztalatai voltak az itteni fény és a mediterrán ember habitusának kapcsolatáról: „az északi ember claire-obscuré-igénye itt hazugság lenne, ez a fény megsemmisít minden életmegnyilvánulást, amely színnel, hanggal, mozdulattal nem kiabálja túl ezt az örületes insolatit”¹⁶. A „filozófusok városa”-ban a szellem is világít. Marotta, a költő „nápolyi aranya” – a városlakók türelmét nevezte így – és Croce, a filozófus „világi tudomány”-ának fénye, sőt a háromezred templom „titkosabb szellemi fényköre” legalább olyan erővel tündököl, mint a valóságos, az elemi, a szemmel látható. Arra vonatkozóan, hogy a tűzhányók tövében élő „filozófus” népek spirituális kisu-gárgása van, a szicíliai út további bizonyítékot ad. Az „Európa titkos szöglete”-be vezető úton a vándor „égő mezőkön” jár, s „Milazzo felett” látja az alkonyatkor világító, havas csúcsú Etnát, Palermóban pedig elvegyül az ifjúság között, beszélget velük, érdeklődésük és vágyaik felől faggatja őket, majd megállapítja, hogy „itt bölcsek élnek, akiknek szelleme szikrát vet”. Assisiben ugyanezt tapasztalja. A szent „időtlen ereje” és műve ma is su-

¹⁶ MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto, 2001. 85.

gárzik: *Naphimnuszának*¹⁷ „belső feszültsége ugyanazt a végzetes pátoszt sugározza, mint a környező sziklahegyek, mint Assisi komor és napfényben égő, forró kövei”, az embereken érződik az általa tanított „mennyei udvariasság”. A közbülső római levelekben a közíró és az államférfi szelleme ragyog fel: a másodikban Giovanni Ansaldo „világította meg az olasz közfelfogást” az adózás kérdését illetően, a harmadikban pedig De Gasperi miniszterelnök Marcus Aureliushoz hasonló jelentősége tűnik szembe.

Ez utóbbi levél a vándor városnéző gyakorlatát is kiválóan illusztrálja. Előbb, a *Napnyugati őrvjárat* utazóját idézve mintegy felülről tekint a háromdimenziós térképre, majd miként Le Sage „madridi ördöge”, leemeli a házak tetősapkait, közelebb férközve ezzel a lakók életéhez. „A kilátópontok közül – írja –, melyek magaslatáról a vándor Róma látképét szemlélheti, a Medici-palota előtti kőpad az, ahonnan tiszta, ködmentes időben legteljesebben nyílik ki az Örök város képeskönyve.” Innen áttekinthető a város egésze, s a meseszerűség egy villanásnyira emlékeztet arra a nyitott játékdobozra¹⁸, amely alig egy évtizede a szülőváros felletti kényszerkeringés során tárult elé. Ott a halál lehetősége, a távoldás, itt a megújuló élet varázsa, a közeledés babonázta meg tekintetét. A látkép aprólékos, pontos, szinte semmi sem kerül el a figyelmét. A képeslapnak is beillő városrajz annak a techni-

¹⁷ A szövegrészlet arról tanúskodik, hogy a *Naphimnusz*nak két változata van, s ezek néhány nap eltéréssel készültek volna, holott a *Canticum fratris solis* cím alatt található az „Altissimu, omnipotente, bon Signore” kezdetű himnusz, amit Márai különválaszt. „Így írta, félig vakon, a himnusz, a nyugati ember egyik titokzatos, dallamos hitvallását, a *Canticum fratris solis*t és a másikat, néhány nappal később a Damien-i odúban [...], az »Altissimu, omnipotente, bon Signore« kezdetű verset [...]” (A szövegkutatás nem azt vitatja, hogy egy vagy több változata van a versnek, hanem azt, hogy az utolsó („Laudato sí, mi 'Signore...”), megbocsátásról és halálról szóló passzusa később került-e a költeménybe. Vö. ACZÉL Zsuzsa: *A Naphimnusz totalitása*. In: *Filológiai közlöny*, 1998. 3–4. sz., 122.)

¹⁸ MÁRAI Sándor: *Kassai őrvjárat*. Bp., 1999. 17.: „egészen magasra szállunk fel, ezeröttszáz méterre, a táj kinyílik, hegyeivel és emlékeivel, a város, amely az elébb már részletes és aprólékos volt, részleteiben is öntudatos és keményrajzú, egyszerre kicsi lesz, zsúfolt és vázlatyszerű, mintha a játékházakat hirtelen összesöpörte volna egy szeszélyes kéz és visszadobta az egészet egy dobozba.”

kának a kiforrottabb, nyugodtabb változatával készül, amiről a nyugati őráratok során Cs. Szabó ezt írta: „A mai szem gyorsan rögzít, eltanulta a fényképlencsétől”¹⁹. A vándor előbb körültekint a római panorámán: a palota előtt látja, hogy a „régii szökőkút ezüst vízesést csillogtat a tavaszi fényben”, „Szent Péter kupolája fénylik a körengeteg felett”, de ugyanígy világít Viktor Emánuel fehér márványból készült emlékműve is. Majd lehajol, és a részletekkel bíbelődik: folyóiratot lapoz, kulturális intézményeket látogat, nyitott fülekkel megy az emberek közé, figyeli a fiatalokat. Analizál és elemez, tájat és embert, miként Goethe és Stendhal. Apró mozaikkockákból, hétköznapi „fényképekből” állítja össze a város/ok egységes látványát, amelynek mélyén ott találja azt, amit keresett: az eleven nyugati kultúrát. Ez az, ami tükröződik az olasz nép humanizmusában, a kiállítások romantikus termeiben, a múltörző múzeumokban. Ez az, ami nagy egyéniségek alkotásaiban öröklődik, s azok által szellemi szinten újból összeáll és ismét hat.

Nemcsak az európai műveltség, hanem az európai ember jelenvalósága és megújulási képessége is bizonyos. Ennek szemléletes példája éppen a vándor, aki utazik, mint Ulysses, majd rátalál keresztény őseire, Szent Ferencre. A pogány és a keresztény gyökér személyében összefonódik, hiszen vándorol, hogy felfedezzen, hogy a megszerzhető tudást hazavigye, és szüntelenül úton van, hogy ezzel másokat szolgáljon. Ulysses és Jézus (Szent Ferenc): „a két ember, akiből az európai ember összeállott”²⁰. Ismeretgyűjtés és szolgálat a homéroszi, s egyszersmind liturgikus vándor a rádiókrónikás szerepében jól megférnek egymás mellett.

1952. április 15-én Márai a *Constitution* fedélzetéről pillant vissza a tájra, ahol hite szerint a napnyugati műveltség keletkezett és legtovább fennmarad. „Az utolsó látkép, ami Európát mutatta, Cadiz világitótornya volt”²¹ – jegyzi meg *Naplójában*. Belső őrlő-

¹⁹ CS. SZABÓ László: *Fegyveres Európa*. Bp., 1939. 77.

²⁰ MÁRAI Sándor: *Egy olvasó naplója*. In: *Új Idők*, 1947. jún. 21., 577.

²¹ MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto, 2001. 272.

dése kísértetiesen idézi azt az indulatot, amellyel az elhagyott hazára gondolva – 1949-ben – imádkozni próbál: „... és bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek.« Azt hiszem, e mondatban a hangsúly nem a megbocsátáson, hanem a miképpen van”²². A magyar viszonyokkal kapcsolatban valójában felindulást és nem haragot érzett. Ez némiképp megnehezítette helyzetét – hiszen „a harag az emigráns életének oxigénje”²³ –, ugyanakkor ez adott neki olyan tartást és biztonságérzetet, amellyel a magyart is magában foglaló európai szellem valóságát szemlélte. „Ma megírtam az utolsó »Vasárnapi Króniká«-t a rádió számára, – az utolsót itt Európában. Nem szándékoztam, de nem is véletlen, hogy így végződik: »Nem bosszút akarok, hanem vizontlátást.«”²⁴ Az említett felolvasásban, amely 1952. április 27-én hangzott el a rádióban, Márai izgatottan értékeli a hajdani és az új számkivetettek lehetőségeit. Míg korábban a kivándorló úgy érezhette, hogy az elhagyott otthonhoz, amelyhez idegenbeli tartózkodása ellenére „nyelv, vér, emlék” köti, a határokon túl is köze van, az ott történekről akár ítéletet is mondhat, addig a mai önkéntes száműzött öntudatában már csak a spirituális, nem pedig valóságos haza létezik. Belátja, hogy a határok közt maradó honfitársaira haragudni nem tud, hiszen idegen erőszaktól szenvednek, maguk is áldozatok, az a néhány pedig, aki a szovjet mellé szegődött, „kénytelen önként, nyíltan, félreérthetetlenül kitagadni magát a magyarság közösségéből”. Sorsközösséget vállal az otthon maradókkal és segítő szándékát nyíltan megvallja. „Az otthoniak és a számkivetettek sorsa közös. Nincsenek többé Coriolánok. Ennek az új magyar emigrációnak van szorongó felelőssége az otthoniak iránt, van áldozatkész magatartása, hogy minden módon segítsen az erőszak ellen megindított nagy perben, de talán az első emigráció, amelynek nincs honvágya, abban az értelemben, ahogy a múltban minden magyar számkivetett hazafelé sóvárgott. Nincs honvágya, mert

²² MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 105.

²³ Id. 166.

²⁴ MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto, 2001. 271.

honvágy csak ott van, ahol hon is van.” S annak, hogy tudatában megszűntette az elhagyott haza iránti romantikus vágyódást, nagyon is reális magyarázata van, hiszen azt írja, hogy „amíg az otthoniak nem érzik honnak a világot, amelyben élnek, az emigránsnak sincs honvágya”. Megmarad és erősödik az a kötelék, amely a megújulni képes nyugati műveltséghez, s azzal egyértelmű európai kontinenshez kapcsolja a távozót. Búcsúzóra ezt a hitét fogalmazza meg: „És még mindig mennek hajók távoli földrészek felé, s visznek a fedélzeten magyarokat, akik utolsó pillantásukkal a nagy távolban Európát kémlelik, [...] amely hazák felett hazánk volt, s amelynek szerves része az ország és a nép, amelytől elváltak. De a távozók között egy sem akad, aki fölemelt karját a messzeségben eltűnt drága táj ellen emelné. [...] Nem bosszút akarunk, hanem viszontlátást, – egy hazában, amely iránt megint módunk lesz honvágyat érezni egyszer idegenben”. Hoszszú latolgatás után a kontinens elhagyása és ezzel együtt az európai szellem láthatatlan hazája mellett döntött. Hely szerint persze Amerikát választotta – s ebben a döntésében valószínűleg a jobb megélhetés motiválta –, de már a kezdeti időkben felmerül a rövid tartózkodás lehetősége, illetve az a paradox érzés, hogy jóllehet lokálisan eltávolodott a hazától, virtuálisan mégis közelebb érzi magához. „Az otthon messze, nagyon messze... de most, innen, valahogy érzésben közelebb, mint az elmúlt években. [...] Legjobb lenne felváltva élni Európában és Amerikában.”²⁵

Első, New York-i benyomásait rögzítő levelét 1952. június 11-én olvassa fel a rádió *Nyugati levelek* sorozatában. Kilencórás hajóút után, reggel hétkor már a fedélzetről figyeli a közeledő kikötőt, amely mögött a város olyan, mint Velence. Nem a settecento korabeli, hanem az „atomkorszak Velencéje”. Manhattan felhőkarcolói között a „kék-arany”, „arany szemcsékkel villogó” tavaszi fényben tekintetét a székesegyház, a Riverside Church „meztelen és dísztelen gótívei”-nek ragyogása vonzza. A partraszállás elvontabb dimenzióban tudatosul számára. Semmilyen mellékkörülményt – pakolást, házfoglalást, családi vonatkozást – nem említ, csupán a templomi prédikációt és ezzel együtt azt, hogy

²⁵ Id. 283.

milyennek látja saját helyzetét az Újvilágban. A székesegyházba vezető út – fehér gyertyás gesztenyefasorával – a budai Dunaparra, „a Lánchíd és a Margithíd közötti, part menti sétaútra” emlékezteti. A sétány szegélyén álló Kossuth-szobor látványától pedig egyfajta nyugalom és biztonságérzet keríti hatalmába. „Tízezer kilométer távolban az otthontól ez a szobor olyan, mint ha a magyarságból a félelmes és idegen nagyvilágban [meg]rögzítettek volna valamit. Néha, egy pillantással, séta közben, ebbe a szoborba kapaszkodom.” A gyökerek elszakíthatatlanul kapcsolják nemzetéhez, ő mégis a felejtés lehetőségeiről elmélkedik. Erre biztatja a vasárnapi textus „A felejtés finom művészetről”, amit – ahogyan azt meg is jegyzi – címe és témája alapján akár De Quincey is írhatott volna. Elgondolkodik, vajon mit is kell felejtenie. Vallomásából, amelyben az elmúlt tíz, Európában – s azon belül természetesen Magyarországon – töltött esztendő mérlegeli, nyilvánvaló, hogy nem a hazával akar leszámolni, hanem kételyeivel, az emberi jóság természetét illetően. „Megértem – írja –, hogy az elmúlt évtizedben sok förtelmet és iszonyatot megéltem, láttam embertársaimat pőrén és szánalmas jelmezekben, s láttam magam is, amint tévelygek iszonyatos [e]sélyek között. De ha őszinte vagyok – és e pillanatban [...] van kedvem és erőm őszintének lenni – be kell vallanom, hogy a gonoszság és iszonyat mellett mindig [...] találkoztam [...] az emberi szolidaritással, a segítőkészséggel, [...] valamivel, ami a jóságra emlékeztetett.” A veszélyes helyzetekben mindig tisztában volt ennek jelenvalóságával. Azzal kapcsolatban azonban, hogy a jó szándék magától értetődő vagy gátlásból fakad, már kétely²⁶ gyötri. Ettől szeretne, a „felejtés finom művészete segítségével” megszabadulni. Elhatározza magát, hogy – miként Kant, aki módszeresen igyekezett megválni lopáson ért szolgálja emlékeitől – ő is megszabadul kételye terhétől. Letelepedett egy padra a templom előtti amerikai szabadsághős, Grant tábornok szobrával szemközt. Egy néger fiú csapódik hozzá, cipőjét tisztítja, ő kifizeti munkája

²⁶ „[...] csakugyan jóság volt-e, vagy inkább csak gátlás, – egyféle alkati vagy helyzeti tehetetlenség, amely megakadályozta embertársaimat, hogy gonoszat cselekedjenek?”

ellenértékét, még borraivalót is ad. Számolgatni kezdi keresetét, majd rájön – bármennyire is kevésbé hiteles összehasonlítni a két kontinens viszonyait –, hogy a cipőtisztításból származó jövedelem egy köztisztelőben álló európai polgár: „egy olasz egyetemi tanár, német tanfelügyelő, francia megyei prefektus” egyhavi bérének felel meg. Első megállapítása, hogy az „embervédő szocializmus szellemében fejlődő Amerikában” megbecsülik és igazságosan megfizetik az emberi munkát, s a bevándorlók, akik előbb-utóbb panaszkodni kezdenek, hajlamosak megfélemleni arról, hogy nem olyan régen Európában még „élhetést” is alig biztosító éhbérért dolgoztak. Második megállapítása, hogy szinte senki nem felejt el jövedelme után adót fizetni, sőt egyre „általánosabb tünet”, hogy a gazdagok önként válnak meg vagyonuk egy részétől, s egyetemeket, kórházakat, tudományos intézeteket, múzeumokat alapítanak vagy tartanak el. Hiszen az ember honpolgár, akinek kötelességei vannak azzal a közösséggel szemben, amelynek szabad és megbecsült tagja. Erről tanúskodik az ironikus-abszurd önarcképként értelmezhető clown-figura az előadás zárlatában. A manézs fűrészporába roskadó Kelly bohóc mozdulatával figyelmeztet. Nem beszél, csak „a fényszóró ezüst vízesésében” hol a közönséget, hol pedig a szívéhez szorított választási urnához hasonlító dobozt nézi. A hatás nem marad el. „Senki sem nevet. Senki sem tapsol. Senki sem siet a ruhatár felé [...] a nézők megértették a szótlan bohócot.”

A New York-i Barnum-cirkusz jellegzetes alakja három év múlva – 1955. június 5-én (*Vasárnapi krónika*) – teljes szótlanságban, mintegy magánélelet élve jelenik meg újra a cirkusz színpadán. Korábban utánozta a tigrist és az állatszeliidítőt, pofokodott társaival, mint a gladiátorok a régi Rómában: „s az utánzáson keresztül megmutatkozott az igazinak rejtett értelme”. A közönség akkor még nevetett, ma már nem teszi, mert a jelenkori bohóc „megértette, hogy a produkció túlnőtt körülötte a személyes teljesítmény lehetőségein”. Könyvet olvas, fel s alá járkál hátán összefont kézzel, bádogdobozból virslit és savanyú káposztát vacsorázik, ásít, sziesztázik, egyszóval a „Nagy Produkció közepette magánélelet él”. Az igazgatóság „kegyeletből” tartja még őt, a „klasszikus bohócot”, aki „hagyományoszerűen”

ma is a műsor része, de vajon „mit akar mondani a clown, amikor nem mond semmit?” Az író saját helyzetét, művészet és politika viszonyát értelmezi újra a bohóc-parabolában. Kettős számkivettségben – örökös vándorként és nyelvi magányában „szótlanul” – esendő ember volta kerül reflektorfénybe. Otthon nem vállalta, hogy saját fejét fűrészporos kosárba dobva idegeneket szórakoztasson. Vándorként szabadon hallgathatna, de vajon ezzel azt cselekedné, ami a kötelessége? „A világcirkuszban, ahol az életveszélyes, gigantikus mutatványok nem szűnő műsora szórakoztatja korunkban a nagyérdemű közönséget, a clown, tehát az író, a művész, mind riadtan érzik, hogy a személyes hatás lehetősége(i), a nagy mutatványok fülsiketítő lármája és ütemes ugatása közepette, számára már csak nagyon viszonylagosak.” Nem érzi magát a műsorhoz tartozónak, inkább csak olyan „különösség”-nek és „műemlék”-nek, mint a cirkusz szomszédságában lévő Barnum-múzeum dobogóra állított emberitkaságai. A bohóc kedvetlen és sértődött, nem is jogosulatlanul, hiszen a „produkció, amit [...] a művésztől ma követelnek, nem mindig a tiszta művészet, clowni értelemben éppen úgy nem az, mint írói, vagy művészi értelemben”. De nem tehet mást, minthogy a közte és a közönség között köttetett „íratlan”, a „mesterségbeli becsület szerződése” értelmében továbbra is megmutatja, mi a „politikai” vagy a „világnézeti Barnum” mutatványának igaza és hamissága. Ha más eszköze nincs, akkor azzal, hogy utánoz, mert a „komikum néha öl, néha nevel”.

Az 1. New York-i levél párját 1954. szeptember 8-án olvasta fel. Nem meglepő módon egy kikötő menti köztér padjáról szemlélődik, erről a kilátópontról figyeli a beérkező hajókat, köztük a *Cristoforo Colombo* Nápolyból érkező járatát. A név beszédes, hiszen a vízi jármű a „feldúlt világban új hazát keres”-ő európai kivándorlók részére készült, akik a fedélzetről első pillantásukkal a Szabadság-szoborba kapaszkodnak. A „világ kapujában” ez „az irdatlan méretű bronz leplekbe öltöztetett női alak lámpást emel a magasba, s ez a lámpás világít alkonyattól hajnalig az érkező felé, aki az óceánok végtelenségéből és magányából végre ide jutott, mert szabadságot, munkát, biztonságot akart”. Az égő lámpás nem népeket, hanem csoportokat és egyéneket hívogat, a talapzatra

„vésett verssorok szerint azokat, akik szabadon akarnak lélegezni”, s a város máig befogadja, máig szolidáris a menekültekkel. Az a harmincmillió bevándorló, aki 1830 és 1940 között jött – és a többiek, akik ezután lépnek partra –, egyaránt bizonyítják az emberi jóság és szolidaritás jelenvalóságát. Jóllehet „a menekülés problémája az egyén problémája”, s a szellemi szolgaságba taszított hazájukban maradó népek számára nem jelenthet megoldást, az első levélbeli jóság-kérdés – ha ideiglenesen is – némiképp nyugvópontra került.

Nem egészen jogosulatlan a New York-i városképek kapcsán összefoglalni, milyennek ítélte és hogyan látta a vándor az új világ szerepét a régi földrésszel kapcsolatban. A kulturális élet eseményei arra irányítják figyelmét, hogy Amerika az utóbbi években egyre inkább szellemi tükörré változott. Nemsak a Cs. Szabó-i tapasztalat²⁷ örömet adó meggyőződése van jelen ebben a gondolatban, hanem az is, hogy egyfajta élesztő spirituális visszfényt vár az új kontinensről. 1954. január 27-i levelében azt írja, hogy az erejét ismerő és abban hívó Amerika „meg tudja állítani a nagy önkényrendszerek veszélyes vállalkozásait”. Ez a világszerep – „amit nem keresett, de [...] most már vállal” – szellemi téren idézett elő változást. „New York két szellemi intézménye, a Columbia Egyetem és a Metropolitan Múzeum meghívta több világ-rész spirituális vezetőit”, hogy mondják el véleményüket a kultúra, művészet és nevelés kérdéseiről. Mindazok, akik az európai szellem jegyében fogalmazták meg gondolataikat, hitet tettek amellett, hogy a szabad embereknek joguk van a tudáshoz, hogy a nyugati műveltség él még, van „hívó, megszólító és összefogó ereje”, máig ható hivatástudata és ösztönző hatása. Toynbee kifejtette, hogy a „nagy per [...] végső vonatkozásban [...] az Embernek, az Egyéniségnek önmagába, küldetésébe vetett hite és az ember által teremtett Nagy Rendszerek között” fog eldőlni. Majd végül kimondta, hogy „a cél mindig az Ember és nem a Rendszer”. Ezért érdemel különleges figyelmet az a kiállítás, ahol

²⁷ CS. SZABÓ László: *Fegyveres Európa*. Bp., 1940. 72.: (Bécsről) „Hétszer vagy nyolcszor jártam a betegágyánál, tükröt tartottam az ajkához, a lapja még elhomályosult.”

két Manet-kép között az ablakon kitekintő látogató előtt látomás, „szellemtörténeti metamorfózis” dereng. „Az emberi szellem alkotó erejének végtelen és határtalan játékosságáról beszéltek ezek a képek: arany keretben Manet, Cezanne, Goya és Greco képei, s köztük acélkeretben, üveg mögött, ez a szikrázó, gyöngyfényű, imbolygó látvány, a téli, alkonyati New York felhőkarcolói. Az emberi látomás, amelynek végső neve, művészet, mindig korabeli ingerekből alkotja meg műveit, s ahogyan a kései középkor és a renaissance nagy festői képeiken a tárgyilagos ábrázolás mögé mindig egyféle »kozmosz égboltot« is festettek, úgy villantak meg a new yorki [...] tájkép háttérében, az óceánikus páraktól homályos égbolton a vörös és zöld fényekkel szikrázó repülőgépek és a szellemkezekkel titokzatos jeleket író fényszórók kozmikus jelei.” A goethei entelecheia-fantázia szellemtörténeti változásokban is meggyőző igazságát példázza a részlet, hiszen – ahogyan azt mindketten érzékelik – mindig a látomásból²⁸ bontakoznak ki a metamorfózis lehetőségei, vagyis ez az a végső instancia, amely újabb és újabb szellemi alkotások létrejöttében munkál, amely tágabb dimenzióban értelmezve egyének, népek és kontinensek életében szerepet és hivatástudatot ébreszt. Ezen az alapon kapcsolhatók össze eltérő idő- és térbeli jelenségek. S ez a magyarázata annak, hogy Márai képzeletében a szellemi Európa nem a kontinens partjainál végződik, hanem határtalan: vándorkiállításokon, össznemzeti szimpóziumokon, könyvtárakban s az emberi alkotószellem valamennyi megnyilvánulása alkalomával mutatkozik meg. Jelentaló, mert az, amin alapszik, nem területi, hanem spirituálisan kötött. Ez a végső oka annak, hogy a híd, az őrt állás²⁹ és a test motívumai továbbra is képesek a két földrész spirituális kapcsolatát érzékletesen kifejezni. „És azok a nagy légi hidak, amelyek a nyugati műveltség jegyében összekötik a két kontinenst, Európát és Amerikát, e két new yorki

²⁸ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 88.: „minden, ami eleven, közös képlet szerint lesz „eleven” – a „forma”, mint látomás és sugalmazás, visszahat az anyagra. Kezdetben volt az Ige, a Látomás... amely lebeg a Természetben és visszaható, modelláló erejében megalkotja a metamorfózist.”

²⁹ A Columbia egyetemi konferenciával kapcsolatban jegyzi meg, hogy „ez a new yorki szellemi arcvonala [...] a nyugati szellemirodalom egyik limese volt”.

kulturális intézmény hídfőszerű pillérein ugyanolyan szerves biztonsággal rögzítettek, mint az óceán másik partján a firenzei Uffizi Múzeum, vagy a párisi Sorbonne Egyetem szellemi pilléréin.” A nyugati műveltség földrészek felett átívelő egysége pedig egy hatalmas közösséget³⁰ teremt, aminek tagja mindenki, aki ezt a szellemi örökséget magáénak vallja. A test nem a tagok kapcsolata, hanem a véráram révén válik alkalmassá arra, hogy a kulturális elevenséget érzékeltesse. Az amerikai könyvkiadás áradó bőségét értékelve – 1954. április 14-én, a *Nyugati levélben* – megállapítja, hogy „Európa és Amerika között a szellemi áramkörön belül történik most valami [...] Európa az elmúlt 300 évben centrifugálisan sugározta ki magából az energiákat a kontinensekre, így elsősorban Amerikába. De most két világháború után, Európa centripetálissá változott, s Amerikából éppen úgy sugároznak vissza Európára a gondolatkörök, vonzások és hatások, különösen technikai és gyakorlati értelemben, mint ahogy Európa adott szellemi ösztönzést a múlt században Amerikának”. A könyvek dolgában arra a következtetésre jut, hogy csak az tud igazán hatni, amely őszintén és kérlelhetetlenül a lényegéről beszél. Ilyennek bizonyult a New York-i Központi Könyvtárban kiállított Withmann-kéziratok közül a *Fűszalak* című kötet, amelynek szerzője elsőként értette meg Amerika hivatását; s a Morgan Könyvtárban kiállított Gutenberg-őskönyv, a *Konstanzi Missale* egyik példánya. A korban, amikor a betű kóros sarjadzásnak indult, a két könyv – az egyik tartalmánál, a másik készítésének aprólékosságánál fogva – különös áhítatot ébreszt. A központi könyvtár, a Public Library New York egyik legfontosabb kulturális intézménye, amelyhez Márainak személyes köze van. A megérkezést követően – az 1952. júliusi *New York-i Napló* tanúsága szerint – szellemi otthonául választja az olvasás és jegyzetfirkálás idejére a sarokasztalt, a „tökéletes” világitást, a magyar nyelvű könyveket biztosító „területen kívüli hely”-et. „Ezt a szellemi honfoglalást sokszor megéltem – írja – európai városokban, Berlinben, Párisban, Londonban és Rómában vagy Ná-

³⁰ „A világsors magába zárja, földrészek és óceánok távolságán át mindazokat, akik egy közös műveltség, a nyugati műveltség örökösei.”

polyban, de megéltem Budapesten is, ahol az Egyetemi Könyvtár, vagy az Akadémia Könyvtára mindig újra a honfoglalás pillanata volt számomra.” Az otthonosság érzetét nemcsak a hárommillió kötetes könyvállomány, hanem a lépcsőfordulóban lévő Munkácsy festette Milton-kép látványa – illetve a karácsonykor felhangzó Bartók-zene³¹ is tovább mélyíti. Tény az is, hogy az Európa és Amerika közötti szellemi áramkörbe³² néhány hajszáleret ez a könyvtár is bekapcsol, hiszen fiókrészlegein keresztül az állam szinte valamennyi részére eljut a könyv. Szomorúan tapasztalja, hogy jóllehet a szabad világban semmi sem gátolja a lélek formálta³³ mondanivaló áramlását, az írott és nyomtatott betű értéke mégis változóban van. A betű nélkül felnövekvő nemzedék negatív víziója megdöbbenti, ugyanakkor annál határozottabb – a felejtéssel szemben az emlékezés melletti – állásfoglalásra készíti. „És az égen lebegnek a fehér betűk, illannak és foszlanak, mint az emberi gondolat mind végtelenebb öntudat térfogatában. Én az életem a betűre tettem fel, s e pillanatban a new yorki könyvtár lépcsőjén, amíg mögöttem az épületben acélba csomagolva mentik a betűk emlékét, s fölöttem, az ég kárpitján légi betűk füstölögnek, érzem, hogy a betű egy időben, amely már nem lesz az én időm, nem jelenti többé ugyanazt az embereknek, amit az elmúlt hatezer esztendőben az írástudók számára jelentett.”

³¹ *Christmas Talk*, 1952. december 25.: „Bartók *Kékszakállú hercegének* egyik áriáját sugározták [...]”

³² „De van a könyvtárnak New York minden negyedében fiókja, s aztán sok vidéki városban is, minden felé New York államban: s ezek a fiókok már lakásra is küldenek könyvet, s a szellemnek ezek a hajszálcatornái fáradhatatlanul továbbítják kontinensek szellemi vérkeringésének áramát.”

³³ „Mi történt a Betűvel ebben a világban? Odahaza Magyarországon, ahol elfojtották a betűben a lelket? Idekünn a világban, ahol szabadon tud még szólani, de mindenfelől veszélyek szorongatják [...]”

2. Portrék

A vándor az európai szellem elevenségét valóságos útjai során: városok egyetemlein, múzeumaiban és könyvtáraiban, valamint a művészet egyéb kiállítóhelyein tett látogatásai alkalmával, mintegy a tüneti észleletekből igyekezett rekonstruálni. Mindig rögzítette tekintetét – miként az éjszakai hajós a kilátótorony fényéhez – népek, egyének szellemi alkotásaihoz, kereste az azokban rejlő morális passzust. A valóságos utazás számára nemcsak térbeli elmozdulást, hanem szinte mindig egyfajta időbeli határokat legyőző szellemi vándorlást is jelentett. Többnyire nem az önmagáért való látvány, hanem az alkotásban testet öltő szellem érdekelte. Könyvekből, festményekből, zenei vagy színpadi előadásokból, gyakran személyes emlékeiből hívja elő az alakokat, akiket aztán óriási képzeletbeli múzeumának oszlopos tagjaivá emel.

A portrék publicisztikájának a kezdetektől elengedhetetlen elemei. Néha egy napihír névtelen szereplőjének arcát rajzolja, máskor történelmi folyamatok mögött álló államférfiak gondolatainak, felfedezőik és a tudósok, festők és muzsikuskok, filozófusok és szentek spirituális motivációinak megfejtése hajtja. Az emigráció előtti időszakból valók – csak a felvillantás szándékával – Pétain tábornok, Sztálin, Szentgyörgyi, Maritain, Marcus Aurelius és Epiktétosz portréi, s 1948 után csak tovább bővül a sor. A „kiválasztottak” az emberiség kiemelkedő alakjai, már-már „emberkatedrálisok”, akik életükkel, cselekedeteikkel és gondolataikkal egyaránt példaértékű minőséget képviselnek. Gyakran – sztoikus hagyomány szerint – az életmű egésze felől tekint a hajlott korú, de alkotó szellemű emberre, máskor egy mű kapcsán csak részletvonásokon dolgozik, egyéb alkalmakkor találkozások emlékeiből bontja ki az alakot. A szemlélet kuriozitása elsősorban abban rejlik, hogy nem passzívan, hanem mindig a rejtvényfejtés szándékával, ilyen értelemben alkotó módon nyúl az egyéniségekhez. Esetükben viszonylag „könnyebb” a dolga, nagyobb a gyakorlata, hiszen az alkotások értő olvasását legalább olyan fontosnak tartja, mint saját tevékenységét, az írást. Csoportok

– ifjúság, írói alkotóközösség – előtt, amelyek „szellemi arcvonalát”, miként az egyénekét vázolni akarja, gyakran mint szóra bírándó „szfinx” előtt áll, nem véletlenül, hiszen korántsem számíthat mindig egységes látványra. A megörökített individuumok azonban, még ha egyesek életén belül akadhatnak is kilengések és eltévelyedések, jórészt konstitutív és közvetítő szereppel bírnak. A gondolatainkban, cselekedeteinkben munkáló alkotó szellemmel olyan szellemi hatalmat közvetítenek, amely közvetlen hatásuk – s ez nem egyenlő a sikerrel – és példájuk nyomán megújult szellemű világot épít. Valamennyien – félreérthetetlenül – egyazon Ige – tér- és időbeli határok nélkül ismétlődő – alakváltozatai. E tekintetben az 1948-as kiadatlan naplójegyzetek egyike fontos – s az arisztotelészi entelecheia kapcsán részben kifejtett – gondolatmenetet tükröz. „Tehát Platón. Kezdetben volt az Idea... és az Úr lelke lebegett a vizek fölött. Ez a lélek reávetítette látomását az anyagra, s ebből a találkozásból következnek a fajták és a metamorfózis minden válfaja. Nemcsak emberarcú halak vannak, hanem madárarcú emberek, emlősök mindenféle fajtája ugyanannak az »arcnak« változatait mutatja. Nemcsak Ur-Pflanze volt, hanem volt egy Ős-Arc, amelytől a protoplazma a Látomás akaratából sugalmazást kapott.”³⁴ A felvillantott portrék a szellemi Európa jelképes Képzeletbeli Múzeumában válnak ismét plasztikusá, ahol egymás melletti talapzaton állnak – mintegy a kontinuitást hangsúlyozva – azok a középkori és XX. századi személyiségek, akik koruk fermentumai voltak, felelősséggel és ellenállással éltek, gondolkodva alkottak és időtlenül hatnak.

A. Az államférfi

1951 októberében Winston Churchill hetvenhét esztendősen a nyilvános választásokon győzelmet aratva ismét Anglia minisz-

³⁴ *Palackposta Márai Sándortól.* (Közzéteszi: Szigeti Jenő.) Miskolc, 2001. 83–84.

terelnöke lett. A karizmatikus, tapasztalatával és csaknem töretlen életerejével tiszteletet érdemlő „öregúr” hatalomátvétele a legtöbb híradásban az Egyesült Európa gondolatának³⁵ megvalósulásával volt egyenértékű. A vándor Márai – valószínűleg egy hónapos müncheni tartózkodást³⁶ követően – egy ilyen, a vonatúton olvasott újsághírhez fűzi reflexióit. A Churchillhez kötődő, a *Vasárnapi krónikában* 1951. november 18-án elhangzott első felolvasásban ezért nem is annyira a személyiség, mint inkább a hozzá kapcsolt, a tőle elvárt feladat lehetőségeit latolgatja. Valóban lenne esély arra, hogy amint az utas a vonatablak előtt elhaladó, Pisa, Lucca, Firenze és Róma – „az európai ember öntudatában” egy-egy „szívdobbanás”-ként hangzó – hajdani városállamait ma már az egységes olasz állam városaiként szemlélheti, akképpen fél évszázad múltán a kontinens fölött repülő vándor előtt, ha letekint, Bécs, Budapest, Róma és Párizs az egységes Európa állomásaiként fog előtűnni? „Katalizációs pillanatokban” eltérő viszonyok között élő népek és közösségek egyesülését a történelem nemcsak az olasz, hanem az amerikai példával is igazolta. S ha valóban van a veszélynek kultúrastimuláló hatása, ahogyan azt Toynbee állítja, akkor Európában a legfőbb feltétel adott az unió létrejöttéhez. „A veszély, amely [...] az európai műveltséget fenyegeti [...] kézzelfogható, [...] a keleti imperializmus által Európa közösségéből elszakított népek segélykiáltása

³⁵ Churchill *Europe Unit* (Európa, egyesülj!) c. munkája (1950) is hozzájárulhatott ehhez az embert és szerepet összemósó gondolathoz.

³⁶ A hagyatékban megtalálható az a levélváltás, amely szerint a William T. Raffael, programigazgató egy hónapra Münchenbe hívja Márait, hogy „megismerkedjen a teljes magyar adás működésével [...], megfigyelné a technikákat, amelyeket a magyar szekció kialakít”. („In order that you might become acquainted with the entire Hungarian operation, we agreed that it would be a good idea if you could come to Munich and stay for one month, observing the techniques which the Hungarian Section will be developing.” [München, 1951. szept. 3.]) Márai vállalja, hogy mindent megtesz, hogy szeptember 20-a és 30-a között Münchenbe érkezhessen és ott tartózkodjon egy hónapig. („With many thanks I am accepting principally Your offer laid down in Your letter and I shall do my best to arrive in Munich between the 20th and 30th September and I am willing to remain there for a month to discuss with You and the leaders of the Radio Free Europe everything in connection with my broadcasting.” [Nápoly, 1951. szept. 8.]

olyan ösztönzés, amely elől a szabad világ nem térhet ki többé. Ebben a sorsközösségben nem lehet többé Kelet- és Nyugat-Európa [...] csak egységes Európa van, vagy semmiféle Európa.” Az olasz és az amerikai unió fontos eleme volt a közös nyelv, ezt a kontinens esetében a közös öntudat pótolhatja – vallja Márai –, amely a bomlasztó nacionalizmussal szemben újraépíthetné, és ismét szellemi és erkölcsi vezetővé avathatná a hatalmat. „Európa népeinek nincs közös nyelve. De van közös öntudata. Van szelleme és műveltsége, melynek gyökerei közösek. Európában mintegy ötszázmillió ember beszél hetven különféle nyelvféleséget. Ez a nyelvi különbözőség gát is, kapocs is, mert a szellem és öntudat, amely e nyelveket áthatja, közös műveltségéből fakad. E földrész háromszáz régi nagyvárosában olyan szellemi energiatömegek sugároznak, mint kevés helyt az emberek által lakott földön. Emlék, hagyomány az elemtelepei ennek a különös szellemi energiának. Ha az európai szellem kihuny, és nem sugározza be többé a világot, a föld sokáig sötét lesz, mint volt a kései ókorban és a középkor kezdetén, amikor a görög-római műveltség fényei kialudtak.” Az európai szellemi élet- és hatóerő hitvallása után Churchill szerepét realitásában méri. Sorsdöntőnek véli, hogy a nagy államférfi, aki „feltétlenül hisz az európai sorsközösség gondolatában”, felismerte a cselekvés pillanatát. Jóllehet idős koránál és bölcsességénél fogva „valószínűleg nem becsüli túl szerepének lehetőségeit”, egyfajta lendületet mégiscsak adhat a vállalkozásnak. „Talán nem ő az európai risorgimento Garibaldija, de ő lehetne Cavourja, tehát az a személyiség, aki dekoratív történelmi szerep helyett a megvalósulás pillanatában a gyakorlati kivitelezés feladatát vállalja.” Két év múlva, 1953. augusztus 16-án a *Vasárnapi krónika* felolvasásában a „mágikus koronáról” mondott Churchill-beszéd ad alkalmat arra, hogy Márai a sértetetlen Magyar Szent Korona szétszóródásban is nemzeti egységet biztosító, öntudatformáló és nyugati szerepkörre emlékeztető „mágikus tüneményéről” elmélkedjen. Az európai szellem egységét tevőlegesen is vállaló „ideális” államférfi alakja ebben az időszakban válik plasztikussá. Márai Virginia Cowles Churchill-könyvét – *A hét könyvében* (1953. július 11.) – ismertette a személyiség sokoldalúságát állítja a középpontba. Érdekes, hogy

a szerző életére és munkáira vonatkozó bevezető részt teljesen kihúzta. Úgy véli, hogy kevés író tudja megszólaltatni ezt a regényes életrajzot. Cowles most megpróbálkozott vele, de talán Zweig, Carlyle vagy Lytton Stracey, sőt maga Churchill lenne a leginkább hivatott az igazi arcél megrajzolására. Az amerikai író könyvének legjetszetősebb vonása, hogy a kortörténeti háttérből az alakot mintegy életre kelti és előtérbe állítja. A különös ember, a „mágus” próteuszi jellemét és hajlamát a monográfus is megérti, hiszen „úgy beszél Churchillről, mint egy különös természeti alkotásról”. Az államférfi, aki idős kora ellenére még mindig „nyugtalanító bölcsességével szolgál”, aki a koronázási ünnepen, mint sereghajtó „csatahajó” vonul a miniszterek után, aki még „látta Viktória királynőt a trónon” és „megélt két világháborút”, csakugyan „regényes alak”. Tapasztalata, egyénisége érettebb és kérlelhetetlenebb, izzó életenergiája továbbra is parázsló maradt. A krónikás két nagylélegzetű mondatba sűríti mindazt, amiről a Cowles által feldolgozott életpálya, illetve az ebből számára megmutatózó jellem beszél. Az individuum fenoménje a második – (újra)értelmezői – foglatban tárul fel plasztikusabban: „Churchill lép elénk, aki néha újságcikkekéből él, Churchill, aki világ-részekben gondolkodik, s közbül dilettáns módon vízfestékekkel tájképeket festget, az író, akinek beszédei veszélyes pillanatokban komor verseknek tetszenek, a mágus, aki ismeri az embereket, közlről látott királyokat és forradalmárokat, kortársai között talán az első, aki Hitlert és Sztálint teljes veszélyességükben látja, s aki magányosan, néha a hatalom marsall-botjával kezében, néha csak töltőtollal, mindig az első sorban áll, hatvan éven keresztül mindig számolni kell vele, mindig félni kell tőle, s mindig remélni kell, hogy utolsó pillanatban, amikor a bölcsek, a módszeresek és mérsékelték pártja csődöt mond, ez a kövér, különösen öltözött, magányos öreg úr mond valamit, amitől néha nemcsak Anglia, hanem a világ és a kortársak helyzete reményteljesebb lesz!” Keith Robbins szerint a személyiség rejtélye – „nem egy ember, aki sok szerepbe bújik, hanem sok ember sok szerepben [...] és mindet Winston Churchillnek hívják”³⁷ – volt az oka a

³⁷ Keith ROBBINS: *Churchill*. Bp., 1997. 156.

honfitársak bizalmának: hittek benne, hogy nemzetüket kivezeti a válságból, és győzelemre segíti. Márai a nehezen megfogható és újra csak kisikló egyéniséget úgy ejti hálóba, s ezzel együtt a churchilli titkot úgy oldja meg, hogy nem tesz különbséget a foglalatosságok alakváltozatai között, hanem mint egységes jelenséget szemléli. Megállapítja, hogy „mindenekfelett művész”. A szónak abban az eredeti értelmében, „amikor az »artes« még egyszerre jelentett papot, orvost, szobrászt, tudóst és költőt, amikor a műfajok még nem váltak külön az alkotó ember számára, akit az istenek megjelöltek azzal a különös jeggyel, ami külön választja és ugyanakkor hívja az ilyen embereket az emberek szolgálatára. Művész, akinek számára a hatalom éppen úgy műfaj, mint a hadvezetés, vagy a történetírás.” S ahhoz, hogy államférfiként még most is Anglia első számú embere, nem kevés szerepe volt annak a tehetségének, hogy nem egyszerűen látta, hanem előre látta a történelmi eseményeket, folyamatokat, többek között a totalitárius rendszer veszélyeit, kimondta az ezekből levont igazságokat, és néha ereje volt ahhoz, hogy kortársait „reakénszerít”-se az „igazságok megvalósítására”. Időtlen érvényű mondata – „Soha nem adjuk meg magunkat” – alkalmas arra, hogy a vereségben is kitartás példáját a krónikás a szorongatott magyarság emlékezetébe idézze.

Ismeretes, hogy Márai szívesen olvasta Churchill emlékiratait, sokszor idézett belőle, kevésbé köztudott, hogy irodalmi Nobel-díjáról is papírra vetett néhány sort 1956 tavaszán³⁸. A *New York-i napló*ban elhangzott rövid híradás az írástudó államférfi egyetlen regényének, a díjazott *Savrolának* az amerikai kiadásához kapcsolódva számol be az ifjúkori alkotás korabeli szigetországi fogadtatásáról, majd az ötven évvel későbbi meglepő fordulatáról, amely a szakmai elismerést éppen ennek az egyetlen „szépirodalmi kísérlet”-nek, nem pedig az időközben több kötetre dagadt történet- és emlékirat-írói, illetve retorikai munkáinak adta. A huszonhárom éves szerző az angliai bukás után „levonta

³⁸ Churchill 1953 októberében kapta meg az irodalmi Nobel-díjat, Márai pedig 1956. május 30-i műsorában két „Bridge” közötti rövid beszámolóban emlékezik meg a művelődéstörténeti furcsaságról.

az irodalmi élet e sajnálatos balesetének következményeit”: a későbbiekben nem regényt, hanem „történelmi és tudományos könyv”-eket írt. Az a tény, hogy Churchill félszázad alatt jelentős közéleti szerepre tett szert – Márai ironikus megjegyzése szerint – „természetesen nem befolyásolhatta a Nobel-díj ítészeinek független véleményét”, azonban a jelenkori kritikába nagyon is beszűrődött. Míg a korabeli *Times* elítélően nyilatkozik az államférfi regényírói képességeiről – „Churchill tehetséges haditudósító, de nem regényíró” –, addig az ötven évvel későbbi amerikai véleményezők látnak lehetőséget a fejlődésre: „a fiatal szerző – foglalja össze a beszámoló készítője az írói és közéleti szerep különválaszthatatlanságára vonatkozó tapasztalatát –, dacára előkelő és szoros családi kapcsolatainak, amelyek Sir Winston Churchillhez fűzik, tehetséges, a mű szerzője oroszláncörmöket mutat, de sokat kell tanulnia és fejlődnie még”.

Az angol miniszterelnök szerep és ember felől reflektált kettős portréja ismétlődik meg Eisenhower esetében. Az 1952. június 1-jei *Vasárnapi krónikában* elhangzott előadás „egy [olyan] ember” jelentőségét körvonalazza, aki „felelős helyzetben” a „katoná és [...] államférfi” pozíciójából kimondta azokat a feltételeket, amelyek Európa jövőjét befolyásolhatják. Szavai, amelyekkel amerikaiaként a földrészről búcsúzott, „élni fognak” az Óvilág történetében – írja a krónikás –, hiszen a gyakorlati követelményeken – „a Schumann-terv megvalósításán”, „az állandó európai parlament felállításán” és az európai védelmi szövetség létrehozásán – túl az európai ember öntudatra ébresztésének, összefogásra való nevelésének fontosságára intett. Személyének és szavainak hitelét korábbi tettei igazolják. Szinte kívülállóként „Európát már egyszer felszabadította egyféle keresztes háború során egy erőszakos hatalom igájából”, majd a közelmúltban a Nyugat „végső védelmi gát”-ját, „végső limes”-ét erősítette meg az európai hadsereg felállításával. Fontos állomáshelye, Róma – ahol távozóban intését megfogalmazta –, az egység-szellem tekintetében az egész földrésznek jó példát mutatott a múltban – vallja a krónikás –, amikor „a pápai állam mellett, a város-köztársaságokból és a kis, vidéki királyságokból és hercegségekből egy napon filozófusok, államférfiak és patrióták szelleme életre hívta

az egységes Itáliát”, amely az első „nagyobb európai nemzettestnek” tekinthető. Az összefogásra való készsége túl a „bátor pionír szellem” birtokában az európai ember idegen földrészen – az Újvilágban – „nemzetek feletti hatalmas történelmi egységek”-et hozott létre, s ez az, ami az Óvilágnak kiutat mutathat. A „nem részek”-ben, hanem „egészében” újra felfedezett kontinens az európai nemzetek és az európai ember egyetlen esélye, ehhez egyrészt minden nemzetnek hozzá kell adnia a magáét, hiszen „a menekülésnek ára van és feltétele. Ára az önfeláldozás, mellyel a szabadságukat, nemzeti létüket és európai szerepüket megvédeni hajlandó nemzetek hozzájárulnak a közös védelmi tervhez és feltétele az öntudat, amellyel [...] a nemzetek hajlandók a közös védelem érdekében felülemelkedni egy nemzet feletti sorsközösség történelmi térfogatába”. Továbbá az egyes nemzeteken belül az európai embernek megfontoltan kell vállalnia a szerepre nevelés „nagy pedagógiai feladatát”, mivel „a federációra való készség szelleme elsőrendűen nevelési kérdés”. Európa újrafelfedezése tehát – s ez a gondolat egészen a *Röpirat* második honfoglalás-eszméjéhez nyúlik vissza – elsősorban az emberi, másodsorban a nemzetek feletti közös szellem felkutatásával és felelevenítésével nem eszmei és utópisztikus, hanem gyakorlati és valóságos tartalmat adhat kontinensnek. A fordulat lassú, organikusan építkező folyamat eredményeként, nehézségek árán következhet csak be. „Nagyon nehéz franciából, németből, olaszból, magyarból egy napon [...] megint egyszer európainak lenni. De ez a feladat, melyet az idő feladott, s ezen a vizsgán nem lehet készületlenül felelni. Megőrizni nemzeti egyéniségünket, nyelvünk egyéni szellemét, műveltségünk és történelmi életformáink alkotó erejét, s ezeket a különfeleségeket tudatos neveléssel az európai együttműködés szolgálatába, a kezdetben kisebb, később mind nagyobb federációk keretei közé illeszteni: ez a feladat, a legnagyobb és bizonyosan a legnehezebb, amelyre az európai ember most már kényszerül.” Az első portré, Churchill és Eisenhower esetében egyaránt alkalmas arra, hogy a kontinens spirituális sorsára érzékeny krónikás az államférfiak leírt vagy kimondott szavaihoz kapcsolódva saját véleményét, reményét – az organikusság tekin-

tetében némiképp módosítva – ismét megfogalmazza, illetve a második, szellemi arcképet³⁹ mintegy bevezesse.

Az amerikai elnökválasztás után – 1953. január 18-án, a *Vasárnapi krónikában* – ismét Eisenhower alakja kerül a középpontba. Mielőtt azonban a fő témára rátérne, a szerző röviden vázolja a felgyorsult világhoz igazodó műfaj lehetőségeit. A történelmi arckép-készítők két fő típusaként jellemzi a fotóriportereket és az újságírókat. Az előbbieket a közszereplők „önfelelt arckifejezéseire”, emberi mozdulataira „érzékeny masinájukkal” mintegy a történelem sarkában „ólálkodnak”. A kép, amit rögzítenek, bár rendkívül éles, nem eszményi. Velük szemben az újságírók, akiknek jóllehet közel hasonló gyorsasággal kell dolgozniuk, az ideális vonások kidolgozására is törekszenek. Érdekes, hogy az utóbbiakat, éppen mivel nem a testi, hanem a szellemi hitelesség szempontjait tartják szem előtt, a történetírás múzsa-szülötteinek tartja. „S ahogy a történelmi portréfestő szerepét átvette napjainkban a fotoriporter, úgy vállalta el Clio szerepét a mindennapok történetírója, az újságíró. Túl sok az, ami történik és túl gyorsan történik, semhogy a kortársnak módja lenne várni Clio leszűrt és megfontolt ítéletére. Ma, amikor stopperórák és hangnál gyorsabban szárnyaló gépek segítségével készül a történelem, Clio sem ércvesszővel írja észleleteit a márványtáblára, hanem írógéppel vagy éppen a villanyos erővel és gyorsasággal szárnyaló eleven hanggal jegyzi fel, ami történelem.” A krónikás a hivatalba lépés előtt két nappal az emberi szem lencséjén szűri át az európai léptékű államférfi személyiségét. A Fehér Ház, amit nemsokára elfoglal, s amelynek homlokzata eltér az Óvilág királyi rezidenciáinak – a budai Várnak, a bécsi Hofburgnak, a Buckingham-palotának stb. – pátoszos külsejétől, „egyszerű és méltóságteljes arányaiban, nincsenek tornyai, sem felhúzóhídjai”. Az ember, aki első számúként beléphet az épületbe, a West

³⁹ Bizonyos, hogy Márai szellemi arcképeket rajzol, hiszen a külső jegyekre csak olyan mértékben figyel, amennyire azok a belső tulajdonságról árulkodnak. Churchill esetében a tekintélyt parancsoló külzet mögül – „kövér; különösen öltözött, magányos öreg úr” – a bölcs, nem kiszámítható, titokzatos személyiség tárul fel. Még „a szivar és a köcsögkalap [is csak – betoldás, K. M.], úgy tartoznak hozzá, mint a védjegy egy ismert fenoménhez”. Az amerikai elnök egyszerűségének megfelelően pedig szinte semmilyen külső jellemzőt nem említ.

Point-i Katonai Akadémián nevelkedett: a Ludovikához vagy a bécsi Theresianumhoz hasonlóan „itt nevelik egy nagy birodalom katonai vezető egyéniségeit”. Harctereken szerzett tapasztalataival, józan ítélő- és szervezőképességével, egyszerűségével és emberségével meggyőzte honfitársait arról, hogy nehezebb időszakban is meg tudja állni a helyét: „tud világerőket szervezni, ért világhelyzete stratégiai megítéléséhez, s mindenek felett tud ember maradni egy korban, amikor az embertelenség, a közönyösség nagyhatalmi rendszerek intézményesített jelszava lett”. Ő maga „történelmet látott és csinált”, s aztán levonta a tanulságot, hogy a jelen valóságos tartalmát diagnosztizálni sokkal nehezebb, mint „Látók és a Nézők” bizonytalan utópiáit idéző Nagy Megoldások ködös jövőképét felrajzolni. Közvetlenül elnökké választása után a Szabad Európa Rádiót méltató beszédében hitvallását tárta honfitársai elé, mondván „az eszmék tudnak hatalmasabbak lenni, mint a nyers hatalom”. Az ellenállás, amely a jellemzés szerint – az egy személyben ember, katona és államférfi – legfontosabb tulajdonsága, méltóvá tette arra, hogy „a küzdőtérre változott világ egyik fontos parancsnoki őrhely”-ét elfoglalja.

A pozitív Eisenhower-kép – az igazsághoz való viszony alapján – Sztálin árnyportréjához kapcsolódik. A kommunizmust sajátos módon megvalósító ázsiai diktátor alakja már az emigráció előtt foglalkoztatta a publicista Márait. Az *Újság* 1933. október 22-i számában megjelent *Sztálin, a klasszikus* című írása azonban inkább oroszországi helyzetelemzés, semmint szűken értelmezett portré. A krízisről nyíltan beszámoló vezető képe mintegy pecsétnyomatként jelenik meg a birodalom nélküli tömegeinek sorsán. Az állapotok „zavarosak”, egyik napról a másikra, hol élelmiszerben, hol papírban, hol az emberi élet egyéb kellékeiben mutatkozik hiány. A tervgazdaság megállt a terv szintjén, alig tud a gyakorlatba átmenni. Bizonytalan a keret, hiszen „a világ egyik legnagyobb birodalma olyan életformák között vegetál, melyeket csaknem lehetetlen pontosan címkézni és meghatározni”⁴⁰, a rosszul felépítettség, az akadozó munkamenet jellemző az államéletre. A művészetben a „szovjet stílus” megbukott, Oroszország

⁴⁰ MÁRAI Sándor: *Sztálin, a klasszikus*. In: Márai Sándor: *Tájak, városok, emberek*. Bp., 2002. 262.

egyént, pénzt, saját reneszánszt és barokkot készít magának, s igyekszik feltalálni – bár a szerző mint igazolásra váró lehetőséget említi – a kapitalizmust. A változásban – amely mögül olykor-olykor elővillan a báb-Sztálin alakja – még a végkifejlet bizonytalansága rejlik, ugyanakkor sejthető, hogy a kuszaságban valami nincs rendben, hiszen a nyilvános programbeszédek⁴¹ ellenére „Oroszországról egyre kevesebbet tudunk”. Sztálin nyíltan hirdeti, hogy az emberek között nincs egyenlőség – mivel a szovjet csak életre való és arra alkalmatlan „egyedeket” ismer –, hogy az írók szabadon írhatnak, „különben nincs értelme munká”⁴²juknak, egyébiránt a tömegek is unják a szovjet propaganda-irodalmat, s hogy a művészetek terén a „klasszikus tendenciá”-hoz célszerű idomulni. Itt még szó sincs arról a véres kezű tisztogatóról, aki kiirtott mindent, ami az embert ember voltára emlékeztette, aki elpusztította a szabad szellemet – s vele együtt az orosz írók javarészét –, s aki élete alkonyán „beteg szíve miatt” visszavonult a hatalomtól. 1952. szeptember 21-én, a *Vasárnapi krónikában* ennek a másik, beérett Sztálinnak a fekete sziluettjét vagdálja körbe a krónikás. A felolvasás szerint „hetven és nyolcvan év között nagy emberek utolsó életfeladata elrendezni, keretbe helyezni életművüket és személyiségüket az utókor számára”, azonban a diktátorok, s különösen Sztálin számára valószínűleg nem könnyű feladat a számvetés. Nem könnyű már csak azért sem, mert 1934-től módszeres tisztogatással megszabadult azoktól, akik valaha is tükröt tarthattak volna elé. A forradalmártársaktól, s „az egész Régi Gárdától, akik a forradalmat nem személyek hatalmi érvényesülése, hanem az emberi társadalom szociális igazsága érdekében vélték szükségesnek”, a jobb lehetőségeire emlékező mintegy tízmillió paraszttól, azoktól az íróktól és gondolkodóktól, „akikben élt még a bíráló szelleme”, s köztük az egyetlen, külföldön is erkölcsi hitellel bíró Gorkijtól, aki képes lett volna alakját „maradandóan megvilágítani”. Sztálin egyedül maradt, s miután Nagy Előrelátóhoz illően kijelölte valamelyik

⁴¹ Id. 261. Mivel a „hivatalos orosz diagnózisok [...] kegyetlenül őszinték”, s Sztálin programbeszédeiben sem talál „propagandagyánús elemeket”, a szerző Márai hajlandó elhinni ezek igazságát.

⁴² Id. 264.

ravasz vadállat-utódját⁴³, félig élve, kissé meghalva, ebben a különös magányban nem szabadította meg senki félszázados tevékenysége terhétől, amellyel szembenézni kénytelen. Megadatott neki, hogy még életében „történelmi keretbe” lépjen, s mintegy „ön maga emlékművévé alakuljon át”, azonban a monumentum felületén hajszalrepedések mutatkoznak. Meg kellett élnie, hogy a világ tévedésnek ítélte az általa felépített rendszert, s „hajlandó megvédeni szabadságát”.

Fontos, hogy a krónikás Sztálinnal kapcsolatban egyszer sem használja az államférfi titulust. Az igazi államférfi tevékenysége szolgálat, a zsarnok eleme az önkényuralom. Az előbbi valóságos hatalommal az emberért, az utóbbi vágyott hatalomért⁴⁴ az ember ellen cselekszik. Élet és halál aspektusa áll szemben alakjaikban. Sztálin tette, az, hogy „idejében” és önként kibújt a hatalom bábruhájából⁴⁵, inkább politikusra, semmint államférfiúi habitusra vall.

1953. augusztus 23-án a *Vasárnapi krónikában* hangzott el a *Hatalom* című parabola. A bevezető műfaj történeti helyzetrajzában a szerző kifejti, hogy az elbeszélés Herczeg, Krúdy, Mikszáth és Molnár nevével fémjelzett, a vasárnapi magyar sajtó tárcarovatában nyomon követhető virágzása elmúlt. Ennek ellenére azonban mégis megkísérli, hogy ha többel nem is, a felvetett téma vázlatával hozzájáruljon a később új életre ébredő magyar literatúrához. Hiszen – mondja – „a műfajok önmagukban nem élnek, s mert a magyar irodalom most tetszhalott, természetesen az elbeszélés nagy műfaja is kiveszett időlegesen a magyar irodalomból. Ezért nem is ígérhetjük, hogy igazi vasárnapi tárca lesz, amit felolvasunk, inkább csak vázlata, csontváza egy elbeszélés-

⁴³ „[...] akár a szibériai rókára emlékeztető ábrázatú Beria, akár a vadmacskabajszú Molotov is az utód, bizonyos, hogy a döntés megtörtént [...]”

⁴⁴ A *Vasárnapi krónika* – Sztálin halálát követő – 1953. március 28-i előadása a visszavonulás motivációját a valódi hatalom birtoklásának hitében jelöli meg. „Sztálin személyisége volt [a] viszonylagos belső keleti statikusságnak legfőbb tartópillére. Egy aggastyán, aki a fél világ urának hitte magát, pihent babérjain és uralmának megszámlált napjait nem volt hajlandó a végső következményeket felidéző politikai cselekedetekkel veszélyeztetni.”

⁴⁵ Ugyanitt a krónikás a hatalom metamorfózisát a temetés aktusával plaszticizálja: „Sztálin fáraó-teteje bevonult a vörös mauzóleumba”.

nek, melyet később egyszer talán kidolgoz a magyar toll valamelyik mestere, később, amikor megint lesz magyar sajtó és magyar irodalom”. Megdöbbentő az a töretlen sorsközösség, ami az infernális sorokból sugárzik, ugyanakkor elgondolkodtató, miért tartotta fontosnak, hogy ezt a „felvezetést” tűzze a kifejezetten politikai célzatú parabola elé. A Hatalmas Ember, az elbeszélés-vázlat hőse, egy nyár végi vasárnap reggel szabadsághelyi palotája erkélyéről figyelte a „mélyben éledő-szunnyadó nagyvárost”. A kék-arany fény nem világította meg a városlakók valódi érzését, nem mutatta meg, „mit rakott az Isten a jobb, s mit a bal kezével”, s valóban több-e a ninivei városban a rossz, mint a jó. Azt viszont nyilvánvalóvá tette, s a Hatalmas Ember is ezen gondolkodott, hogy az emberek őt, a nyakukra ültetett idegent, gyűlölik. Most, hogy hivatalosan már nem miniszterelnök és „megegyezésre kissé árnyékba vonult”, valószínűleg még jobban figyelik, mert veszélyesnek tartják. A belső monológ, amit a gondolatolvasó krónikás lejegyzett, akár a legfőbb szovjet diktátor – az ekkor már halott – Sztálin fejében is megfordulhatott volna. Az önvizsgálat százalmas, hiszen túl azon, hogy gonosz tetteket mint az iránta tanúsított közgyűlölet okait megbánás nélkül sorolja fel, még mindig a hatalom birtokosának hiszi magát. A félisteni erő, amit ez a kis termetű, kövér és kopasz ember⁴⁶ nyolc évvel korábban, kinevezésekor kapott, nem vakká, hanem érdektelenné tette az emberek sorsa iránt. Eddigi pozíciójában nem a szolgálatukat, hanem a hatalom szenvedélyes gyakorlását tartotta szem előtt: „élet és halál ura voltam [...] az országban”. Tudta, hogy külső megjelenése és szerepe miatt nem tisztelték, s gúnynévvel illették. „Tudom, hogy Hüvelyk Matyi a gúnynevem – vallja –, láttam és figyeltem, amint néma fogcsikorgatással viseltétek el, amit az orosz szuronyok akaratóból rátok kényszeríttem. Elviseltétek, hogy a »szocializmus« címkéje alatt olyan adagokban adjam be nektek a zsarnokságot, mintha nem is eleven emberek lennének áldozataim, hanem állatkísérleteket végeznék. Most azt remélték, hogy félre állítottak, mert a Szovjet megépít a fogoly

⁴⁶ Rákosi Máttyás 1945. november–1952. augusztus között miniszterelnök-helyettes volt, Sztálin halála után (1953 júniusában) önkritikára kényszerült, s az MDP titkárává minősítették vissza.

országokban visszavonulási hidakat [...] egy általános visszavonulási periódus idejére [...] De valamit nem tudtok, akármit is reméltek: nem tudjátok, hogy még mindig enyém a Hatalom.” A léleklátó és a gyógyítás jogcímén az emberi szenvedés toleranciáját vizsgáló orvos, a nem érdeme szerint, hanem mások akaratából vezető pozícióba került kisember sorsa ezen a ponton vált ironikus-tragikusba. Dolgozószobájába vonul, majd az asztalon elhelyezett miniatürizált életórló szerkezettel babrál: s miközben még egyszer elgondolkodik a Dzsingisz káni, sztálini és hitleri vérvonalon, valamint hatalmának természetén, véletlenül megnyom egy gombot. Várakozása ellenére azonban nem rohan be titkára, aki eddig az előszobában várta a parancsait. A nyugtalanság szelétől megcsapva tovább nyomogatja a kapcsolókat, amelyek „megrettent embereket szólítottak”. Elsápadt és verejtékezni kezdett. „Műhiba, gondolta, áramzavar, valamilyen műszaki rövidzárlat. [...] S most már sorjában kapdosta fel a telefonkagylókat és nyomdosta a villanygombokat. De a szerkezet nem működött.” Megértette, hogy az elmúlt pillanatban oly határozottan érzett, könnyörtelenségének mindenható hatalma egyszerűen köddé vált. Hiába analizálta saját létdimenzióját – „A Hatalom nem főnév, hanem ige” –, meg kellett élnie, hogy bekövetkezett az, amitől titkon ő is félt. „Ledöfnének közvetlen híveim – gondolta korábban –, ha nem áradna belőlem ez az akarat, a Hatalom képessége.” Azt, hogy valójában mi történt –, „megöregedett-e” vagy „elfelejtette-e a varázsszót” – már nem tudjuk meg, de további sorsa szempontjából ez már lényegtelen. Ami fontos, hogy elbukott, hatalomnélküliségre, a titokzatos elevenség után egyfajta kifosztott életre ítéltetett.

Ezzel szemben a magyar politikai közélet követendő példaként emlékezik a tragikus körülmények között elhunyt Bajcsy-Zsilinszky Endrére, halála tizedik évfordulóján. Az emigráció előtti publicisztikát áttekintve két, a kölcsönös tiszteletre fényt derítő írást találtam. Márai *A magyar lélek útja*⁴⁷-ban – a kultúr/politikus párizsi Collegium Hungaricum felállítását sürgető cikket méltányolva – a magyar–francia kapcsolatok újragondolását

⁴⁷ MÁRAI Sándor: *A magyar lélek útja*. In: *Új Szellem*, 1938. október 1., II. évf., 19. sz., 7–8.

nyugtázza. Megjegyzi, hogy a Trianon utáni történelmi szituációban valóban célszerű különválasztani a politikai sérelmeket a kulturális lehetőségektől, viszont a magyarság számára a sors és a fejlődés példája szempontjából a nagy népekhez való orientálódás helyett hasznosabbnak találja a „kis, lelkeségben, társadalmi és politikai tagozatban, földrajzi helyzetben, belső szerkezetben [...] rokon népek” szellemiségének ismeretét. Jóllehet elismeri, hogy „a fiatal magyar értelmiségnek mindig szüksége lesz a nagy nyugati szellemiség kisugárzására”, s ez előtt a politikai határok nem szabhatnak gátat, mégis nyomban hozzáteszi, hogy a természetes értékcsere útján való szabad, nem pedig az intézmények általi mesterséges kultúraáramlás híve. „Mi magyarok – vallja – fényűzően tanulunk. Bizonyos, hogy Berlin tele van tudósokkal, Páris tele van ragyogó szellemekkel, Róma tele van műemlékekkel és művészekkel s e nagy kultúrákat nem nélkülözheti senki, aki eleven és cselekvő munkása akar lenni nemzete fejlődésének és az európai együttműködésnek. Mégis kis népek okosabban teszik, ha rábízzák a nemzetközi értékcsere esélyeire, hogy e nagy, idegen kultúrák ideadják nekünk is titkukat [...]” Gondolatainak alapja az a nem titkolt és „nem egészen fájdalommentes” kétely, amitől ő is, aki a „francia kultúra hívének és tisztelőjének vallja magát”, gyötrődött: „Sokan vagyunk – írja –, akik ma is, mint a múltban, keserű vitákat folytatunk, lélekben és hangosan is, a kétféle Franciaországgal, az örökkel és a szellemivel, s a változóval és politikaival”. Nyilvánvaló, hogy nem voltak azonos állásponton a kultúrdiplomácia kérdéskörét illetően, de ettől függetlenül az író „érdeklődéssel és jószándékkal” követte a politikus „jóhiszemű és lelkes véleményét”, sőt tiszteletteljes figyelemmel olvassa a *Röpirat* bírálatát⁴⁸. Bajcsy-Zsilinszky vitairatát „a kitűnő író [...] tehetségének szóló megbecsülés” szellemében fogalmazta, s Márai az esszé-kiváltotta polémikus kavalkádból – ahogyan azt Fried István a korabeli recepciót összefoglaló tanul-

⁴⁸ Az 1942. november 15-i a *Magyar Nemzet*-beli bírálat és a hozzá kapcsolódó reflexiók helyenként rövidített változata együtt is megjelent. *Mutassunk újból a betlehemi csillagra* (Bajcsy-Zsilinszky Endre jegyzetei Márai Sándor nevelelési röpiratáról). In: *Magyar Nemzet*, 1998. augusztus 22., 8.

mányában⁴⁹ is kiemeli – ezt az egyet méltatta válaszra. A *Magyar Nemzet* szerkesztőjéhez írott levélben az író a politikus által félreértett „az államhatárok spiritualizálása”-ra vonatkozó részt idézi. Kimért hangon, a tisztázás szándékával. A politikus a kollektív helyett az egyéni felelősséget és az ellentmondásos írói gondolatokat kéri számon. Bírálatainak középpontjában az írástudói szerepértelmezés Máraiétól részben eltérő változata áll. Felteszi a kérdést: „vajon ez-e az, amit a nemzeti közvélemény szépíróitól vár manapság?” Válaszában – a *vita activa-vita contemplativa* cicerói problémakörét felelevenítve – a gyakorlatot háttérbe szorító ideális magatartást tartja helyénvalónak. Azt várja, hogy a „lelki megzavarodás és a magyarságtól való elrugaszkodás riasztó tömegjelenségei közepette is” az írók „tisztá és magyar irodalmat adjanak”. Úgy véli, hogy a szép- és közírói szerep nem választandó külön, az írástudónak mindig „a magyar szellem betlehemi csillagára” kell függesztenie a tekintetét, sőt mivel ennek fénye az utóbbi időben meglehetősen elhalványult a nemzedék szeme előtt, szüntelenül azon kell fáradoznia, hogy „újból és újból” megmutassa „ezt a csillagot”. Szerinte a *Röpirat* szerzője – „a magyar író legfőbb publicisztikai feladatától” eltérve – akkor tévedett, amikor a „nem-alkuvás” „minden igazi művészre kötelező” érvényű parancsát figyelmen kívül hagyta és „rátéved[t] a világszemléleti és politikai kompromisszumok író számára mindig süppedékes és zsombékos talajára”. Ez az „alku”, amit a szellemi emberrel szemben a politikustól inkább elfogad a közvélemény, „az egyik fő forrása Márai némely vaskos tévedésének, elírásainak, belső ellentmondásainak, megállapításai bizonytalanságának és esendőségének”. A politikus aggályainak fulánkjaitól – és köztük a legvitathatóbbtól, miszerint „A magyar eszményekből vajmi keveset csillant meg szomjas szemeink előtt, de bizony a reálpolitikából is keveset markolhatni írásművésztének áradásából...” – a publicisztika pajzsa védheti meg az író. A magyar közélet ismeretére, folyamatainak ismertetésére fordí-

⁴⁹ FRIED István: *Márai Sándor és a nemzetnevelés*. In: *IT*, 1990. 2–4. sz., 406.: „Úgy vélem, hogy valamennyi vitapartnere közül Bajcsy-Zsilinszkyt becsülte a legtöbbre, hiszen mások több fejtegetését értelmezték helytelenül, mégsem emelte föl szavát.”

tott energia az újságírói gyakorlatban érvényesül olyan formában, amely meggyőzi az olvasót a magyarság és európaiság elvont dimenziójának praktikus – a köz számára lefordítható és példaértékű – tartalmáról, ugyanakkor növeli az író hitelét a pusztán egy esszéjére reflektálókkal szemben.

Márai nem neheztelt Bajcsy-Zsilinszky Endrére, sőt alakját a *Vasárnapi krónika* 1954. december 12-én elhangzott előadásában eszményi magasságba emelte. Tragikus halálának évfordulóját az ekkorra egységesnek érzékelt nemzeti ellenállás gondolatával, az emlékezést a jelenkori tapasztalattal elegyítve a példát élővé tette. Nem véletlen, hogy a szobrász alkotó szellemtől áthatott tevékenységét említi saját munkája kapcsán, hiszen ez áll legközelebb ahhoz az elevenítéshez, amire vállalkozik. Állítása szerint egyrészt nem törekszik az államférfi életművének részletes értékelésére, ezt meghagyja a „kortársi történetíró és politikus” számára, akinek „feladata, hogy Bajcsy-Zsilinszky életének és tragédiájának nemzeti, történelmi jelentőségét lemérje”; másrészt nem akar „ércnél maradandóbb politikai, történelmi domborművet vés[ni] tollával a magyar mártírok Pantheonjának falára”. Az államférfi szellemét igyekszik életre kelteni az „emlékező lélek hangján”: nem domborműrészletet, hanem egyedi, példaértékű és elevenné szellemített szobrot készít. „Ha egy szobrász – írja – alakot akarna adni az ellenállás eszméjének, Bajcsy-Zsilinszky szobrát mintázná meg, mert ez a fogalom: »ellenállás«, ritkán öltött alakot olyan maradéktalan és feltétlen, belső és külső összhangban, mint Bajcsy-Zsilinszky szellemében. Szobra nem lehet a mostani világban, ahol az ellenállás minden válfaja kísérteties mementó a gyáva tirannusok számára.” Az elhallgatott lényeg, az embert egyéniséggé avató, lélegző titkot formázzák agyagos ujjai. Azt, amit megalkot – s ami már egyszer megalkotta önmagát⁵⁰ – nem holt gyűjteménybe⁵¹, hanem „eleven”

⁵⁰ A szókratészi paradoxon (alkotó-alkotott viszonylagos volta) jelenik itt meg szelídített formában azzal, hogy végső soron nem a szobrászi tevékenységhez, hanem a – vele bizonyos értelemben rokon – emlékező spirituális gesztusához rendeli saját portrékészítő munkáját.

⁵¹ A holt gyűjtemény kifejezés Márai pantheon-fogalmát pontosítja. Bizonyítható, hogy a testi pusztulás az ilyen értelemben vett élettelenység elgondolásának magva. Az *Új Idők* 1942. február 15-i számában megjelent *Boz, vagy*

színpadra⁵² szánja: „Elmondjuk nevét és egyszerre itt áll előttünk, az emlékezés mágikus színpadán, két évtized távolában”. A kimondott név varázsszavától az alak egyszerre mozogni kezd abban a múltban, ahová az emlékező visszaröpíti a hallgatóságot. A színpadi kulissza a városi kultúra polgári szellemű világát kelti életre. Azét a világot, amely az írói tudatban sohasem fakult meg, hiszen a számkivetettnak kijáró hánykódások közepette a legbiztosabb kapaszkodási pontot jelentette. A Mnemosyné segítségével felidézett – az író és a kimondás által a nemzeti közösség számára egyaránt identitásképző elemként felfogott – múlt a malraux-i Képzeltbeli Múzeum magyar változatához kötődik. Ezt tanúsítja az első, idegenben – 1951. december 24-én – fogalmazott *Karácsonyi levele*, amelyben először említi a Pethő Sándor és Bajcsy-Zsilinszky közti barátságot. „Abban a különös Nemzeti Múzeumban, amit emlékezetünkben építettünk fel, a meglepő, a különös, a visszás emlékek mellett mindig felbukkan az emberszabású, a szívdobogtató, az engesztelő látomása. [...] Alkottunk [...] valamit, ami legalább úgy valóság volt, mint a múlt hibái és mulasztásai. Abban a siket magányban, ami a Duna két partján egy népet övezett idegen fajták között, felépült ez a láthatatlan és mégis valóságos Nemzeti Múzeum, amelynek emlékét mindenki őrzi, aki ért magyarul. A torz, a szabálytalan, a kitömött dúvad mellett e Múzeum polcain emberi arcok, emberi szokások, mélyen emberi életformák sorakoznak. Ez mind együtt volt valami, ami több volt, mint egy alakzat a térképen.” A szellemi Magyarország

a szív szava című írása kifejezetten a temetővel rokonítja a fogalmat: „Az angolok nemzeti Pantheonjában, a Westminster Abbey egyik szögletében, Shakespeare és Fielding sírja között mutatja egy sima márványkő, hogy itt nyugszik Dickens, a mesélő”.

⁵² A „színház az egész világ” shakespeare-i tapasztalatát az író is átélte. A *Három korszak* (*Új Szellem*, 1938. jan. 15.). *Aktuális Richárd* részében ezt a metaforát mint saját világlátása tükrét bontja ki. „A világ átkozottul kezd hasonlítani a shakespeare-i színpadhoz, ahol aggályos polgárok tolvajlámpa fénye mellett, suttogva tanácskoznak s elől, a rivaldafényben, ágál a zsarnok és teli tüdővel ad megbízásokat Első Gyilkosnak és Második Gyilkosnak.” (5.) A szellem pislákoló és a nyers erő vakító fénye az emigrációs előadásokban fordított előjelet kap. Megjegyzendő, hogy saját rádiós tevékenységét is színpadi szereplésként élte meg.

„titokzatosan egyéni és különösen összetett” valóságát magyarok, svábok, szlávok és zsidók építették fel közös erővel évszázadok alatt – miként a hívők a gótikus katedrális, amelynek téglái közé időt álló anyagból keverték kötőanyagot. A történelmi változásokban a nemzetet a megmaradás, az ellenállás ereje tartotta fenn. Ez a tudat a jövő reményét és a jelen felelősségét hangsúlyozza. „Egy és másban elmaradtunk, de sok mindenben helyt állottunk és előretörtünk. Szerencsésebb népek nagyobb erővel fejlődtek, mi kérlelhetetlen erővel tudtunk megmaradni. Most is ezt műveljük. Ez a mi titkunk, egy nemzet titkos műfaja. És titkos fegyverünk az emlékezés.” Idegenben, különösen karácsonykor az írástudó emigráns magabiztosan hirdeti az értékörzés ön/védelmi szerepét: amikor a legtöbb magyar otthon nélkülözni kénytelen az ünnep fényűzését, a szellemi tartalékok feltárását sürgeti. A szolidaritás akol-melegét izzítva arra buzdít, hogy „ajándékozunk meg magunkat azzal, ami kincseinkből megmaradt”. A közös sors közös értékeit plasztikus formában felvonultatva valódi gyertyafény helyett mindent átmelegítő és életre keltő szellemi lámpást gyűjt. A „világítsuk meg az emlékezés titokzatos kis színpadát!” – imperatívuszával önmagát is serkenti, sorstársait is hívja a húsz évvel ezelőtti emberszabású idő felelevenítésére. Egy pezsgő szellemű főváros képe bomlik ki a feledés iszákjából, amellyel a vendéglők, a cukrászdák és a kávéházak között színészek, politikusok és írók rohannak a dolguk után. A villanásnyi emberéletet idéző helyzetképek közül a „költők és varjak” lakta budai oldalról a szerkesztőségbe igyekvő Kosztolányi, a kávéházi lapmustrára induló Schöpflin Aladár, a tükörablak mögüli emberfigyelésben már-már kővé meredt Szabó Dezső, a halálos kórtól szenvedő, ám szüntelenül tevékeny Babits alakja; a pesti részről pedig a hordárral „zsémbeskedő” Csontos Gyula, a Szervita téren Bánffy Miklóssal beszélgető „lengyel bundás” Teleki Pál és a Petőfi utcán loholó Pethő Sándor alakja emelkedik ki. „Pethő Sándor jön szemközt [...], már megírta az ünnepi vezércikket, amelyben megkongatta a vészharangot az idegen imperializmus felett. A Hangliba siet, ahol pillanatok múltán haragó vitát kezdenek a magyarság sorsa, a 67-es kiegyezés kihatásai és Kossuth dunai tervei felett.” Három esztendő múltán az

emlékező krónikás pásztázó tekintete elhagyja az utcákat, a tereket, csak a Philadelphia kávéházra fókuszál, ahol a „magyar szellemi élet nagy magányosai” otthon érezhetik magukat. „Szabó Dezső bámulja, mint egy hindu bálvány, mozdulatlanul, merev pillantással, a tükörablakon át a Horváth-kert és a Budai Színkör látképét, az oszlop tövében Schöpflin Aladár, a *Nyugat*-nemzedék egyik utolsó nagy kritikusa olvassa a reggeli lapokat, néha betér Babits Mihály, aki mindig félénken, elvonultan viselkedik, mint ha nagy preceptor szerepét, a klasszikus magyar műveltség költőjének és tanítómesterének szerepét leplezné a nyilvánosság előtt. Felhajtott kabátgallérral, nyaka köré csavart sállal, kalaptalan, zilált hajzatú fővel siet végig a kávéházon Kosztolányi Dezső, hóna alatt a viseltes, dagadt irattáskával, melyet folyóiratok, kéziratok, levonatok és francia, angol, spanyol, olasz könyvek sokaságával tömött meg, idegesen ül le az egyik asztal mellé, dupla török kávé helyez elébe a pincér, s Kosztolányi zöldesszürke szeme cinkosi villanással tart szemlét a kávéház, az irodalmi kortársak, a Krisztinaváros látképe felett.” A nagy előd tekintete a múltba néző krónikás figyelmét a bejárat felé irányítja: a forgóajtó fordultával szellemi nagyságok lépnek a terembe. Nyáron a Hangliba, ősszel és télen ebbe az örökké működő kávéházba vonulnak, hogy a magyarság sorsáról élethosszig tartó vitájukat folytassák. A Pethővel megkezdett diskurzus Bajcsy-Zsilinszky alakját és szerepét egyfajta emberi lehetőségen túli dimenzióba vonja. Márai már 1941 augusztusában, az újságíró halála kapcsán a nagy egyéniség sokoldalúsága mellett – történetfilozófus, tudós, tanár, politikus és közíró volt –, a jellem és magyarság⁵³ elválaszthatatlan voltát, az utóbbiért vállalt felelősséget és a „töretlen erkölcsi vonalat” mutató szellemi működést hangsúlyozza, hiszen amikor Pethő a közírást választva kilépett a tanári kötelességből, hivatását nem hagyta el, csak biztonságos katedráját egy „nyugtalanabb és felelősségteljes” pulpitussal cserélte fel. A „szerkesztőségi szobában is – írja – nemzetének tanítómestere maradt. Ez

⁵³ MÁRAI Sándor: *Pethő Sándort Balatonfüreden halálos gépkocsi-szerencsétlenség érte*. In: *Pesti Hírlap*, 1941. aug. 27., 193. sz., 5.: „Pethő Sándor jellemének a magyarság természetes feltétele volt, léggör és éghajlat másíthatatlanul magyar volt körülötte.”

a legnagyobb szerep, melyre szellemi ember vállalkozhat: legjobb hite szerint oktatni akart egy nemzeti közvéleményt, igaz meggyőződése szerint tanítani akart egy nemzetet, veszélyes időkből, mikor a nemzetnek szüksége van sorsának teljes ismeretére, hivatásérzésének teljesítésére”. Vitatársa is tanító, csak más értelemben: ő az ellenállás példájával örökös készenlétre és felelőségre nevel. Pethő a nyugati, Bajcsy-Zsilinszky a keleti magyar – analizálja az emlékező tíz év távlatából felidézve különös személyiségüket. Ugyanarról beszélnek, csak másképpen, s diskurzusuk lényege „nemcsak politika, nemcsak történelmi számvetés, hanem egy mítosz szenvedélyes-monoton hullámverésének hangütése. Ki a magyar, honnan jött, hová tart? Hol a helye a világban, kivel tartson, kihez húzzon, kitől féljen? Történelmi és tárgyi érvekkel vitatkoznak, de a vita hangzavarából kicseng egy szenvedélyes, titokzatos, vallomásszerű énekhang”.

A közíró és az államférfi szellemi vitája az európai helyzetű magyarság mítoszáról időfeletti érvényű, soha véget nem érhet, mert értelme a nemzet léte és sorsa. S ez magyarázza, hogy az emlékező az időtlen szellemű párost Don Quijote–Sancho Panza kettőséhez hasonlítva plaszticizálja. „Úgy lépnek be, mint Don Quijote és Sancho Panza, de kettejük közül a szikár Pethő a józanság, a sancho panzai valóságsszemlélet megtestesítője, míg a tömzsi, zömök Bajcsy-Zsilinszky a testet öltött magyar Don Quijote, ha nem is testi külzetében. Mindig együtt járnak, mert vitatkoznak. Mindig együtt járnak, mert nem értenek egyet. Mindig együtt ülnek, [...] mert a vita, amelyet elkezdettek, soha nem ér véget [...]” Nem a cervantesi, hanem annak az Unamuno⁵⁴ által újra- és átértelmezett alakjai jelennek meg az emlékezet fényében. Nem a mosolyt kiváltó lovagregényhősök, hanem a nemzetüket féltő, az azt felrázni akaró, a problémákat megfogalmazó és azok-

⁵⁴ Unamunóval, s a körülötte csoportosuló spanyol emigránsokkal a párizsi évek alatt találkozott Márai. Az *Egy polgár vallomásaiban* a filozófus bölcsességét, „szelíd mosolyá”-ban tükröződő derűtséget, az emigránslétet türelmesen viselő magatartást említi (319). 1937-ben *A száműzött* című tárcájában állít emléket a vele való találkozásnak. Valószínűleg ismerhette az 1905-ben, a cervantesi mű tricentenáriuma megjelent *Don Quijote és Sancho Panza élete* című írását is.

ra megoldást kereső, minden korban és nációban egyaránt jelenlévő hazafi-példák. A vitapartnerek egyenrangúak, annak ellenére, hogy a Sancho Panza-i Pethő figurája kevésbé kidolgozott, árnyékszerűbb és csak a kimondott szó, az örökérvényű beszéd révén jelenlévő, míg a Don Quijote szellemét idéző Bajcsy-Zsilinszky örökös szélmalomharcot vállaló, mindig küzdő és mindig magányos személyiségének emléke jobban körvonalazott: legfontosabb tulajdonsága az a nemzeti karakterjegy, ami a magyarság keleti és nyugati népek közötti idegenségtárgyát meghatározza. Az a „süket magány”, amellyel a magyar irodalom is hangtalanságra ítélte a világban az államférfi egyéniségének különös velejárója. „Mindaz, amit ez a fogalom: »magyar« magába zár. S amit nem ismerhet és soha meg nem érthet a világ: érzelmességünk, pátoszunk, iróniánk, ábrándjaink, valóságérzékünk, szenvedélyeink, mindaz, amiben különbözünk Kelettől és Nyugattól, a népek közötti nagy magányosságunk, mindez testet öltött ebben az ősz hajú, szenvedélyes, fiatalos arcú emberben.” Szabó Dezső-i⁵⁵ merengő alkat, akinek tekintetében a keleti múltú magyarság szüntelen honkeresése, honfoglalása és önvédelemmel egyenértékű belső ellenállása villan. „Örökké honfoglaló volt, mert tudta, hogy egy hazát nem lehet csak egyszer elfoglalni, hanem minden korban, minden nemzedék újra és újra kénytelen megjelölni egy haza belső és külső, emberi és szellemi határait a világban. És örökké ellenálló volt, mert veszélyt érzett. A magyarságot érezte veszélyben, belső és külső ellenségekre figyelt, a németre és a szlávra, a szegényre és a birtokosra, az árulóra és a kufárra, mindig figyelt, mindig ellenállt, de nem a dialektikusok mániás ellentmondási kényszerével, hanem azért, hogy közelebb jusson az igazsághoz.” Bajcsy-Zsilinszky alakjában a nemzet sorsfordulóiira érzékeny, a szüntelenül figyelő, mindenfajta árnyékváltozásban veszélyt gyanító és őrt álló államférfi jelenik meg. A nacionalizmus egyik fajtáját, a magyarság-sorvasztó náciizmust megtapasztalta – „ő volt az első, a kevesek egyike, aki

⁵⁵ „A budai kávéház tükörelakán át, vita közben, olyan ködös pillantással tudott a Horváth-kertre nézni, mintha Kelet és Nyugat között nézne körül ma is, lóhátról, titokzatos, mitikus vándorút közben.”

[...] fegyverrel felelt a támadóknak” –, de túl nem élte. Nem a németek, hiszen azok, miután megéreztek a nagy ellenálló „lovagias, emberi nemességé”-t, szabadon engedték, hanem a kollaboráns nyilasok, tehát a németekkel „cinkos” magyarok fosztották meg életétől. A bolsevizmus hazai rettenetével már nem találkozott, de „aki ismerte őt”, annak számára bizonyos, hogy ezzel a rendszerrel is felvette volna a harcot. A nemzeti múlt történelmi korokon, jelenen és jövőn átsugárzó varázsereje a nemzeti létet a pusztulás ellen védi, s éppen ezért a közvetítő államférfi alakjának különleges patináját nem a tragikus halál, hanem az életében megfogalmazódó kérlelhetetlen és magyarságvédő helytállás adja. „Lénye, szelleme, ez a különös magyar tünemény csak hozzánk szól, csak mi értjük. Hangja az időből kiált, rekedten. Ugyanazt mondja: nem tíz, hanem ezer év távlatából mondja.”

B. A tudós

A krónikás szemléletében a tudósnak kitüntetett a szerepe. Már az emigráció előtt jele van annak, mennyire tisztelte a kutatását és művét az emberek szolgálatába állító alkotó embert. Az *Új Szellem* 1938. január 1-jei számában megjelent, Szentgyörgyi Alberttal készített interjúja a hitelesen alkotó magyar, s egyszerűsmind európai tudós portréjának jellemző jegyeit foglalja össze. Különleges kapcsolatuk az első pillanatban nyilvánvalóvá válik, hiszen az újságíró Márait azonnal hatalmába keríti az ismerőség érzése. „Hol láttam ezt az arcot – kerességek emlékei között –, melyet személyes érzékeléssel nem ismertem eddig? Berlinben, egy könyvtárban, amint a kikölcsonzott könyv fölé hajol, Londonban, a British Múzeumban, amint aggódó, feszült érdeklődéssel áll egy ötezer éves babyloniai tárgyakkal tömött üvegszekrény előtt, Párisban, a Nemzeti Könyvtár kiállító termének valamelyik kéziratá előtt, Firenzében, az Uffiziben, amint hunyorogva néz egy képet, ezzel az aggályos-komoly pillantással, mintha nagyon erős fénybe pillantana. Találkoztam már ezzel az arccal. Egyszer-

re megértem, ez az európai ember arca.”⁵⁶ Az őrjáratok katedrális-csillagképének emberi párhuzama jelenik itt meg. A ködbe vesző földrészen, az őrhelyeiken gondosan munkálkodó, az onnan tájékozódó és sugarat vető, a nem megalkuvó szellemi emberek nagy családja az a csoport, amely életjeleket ad a másik, az örök, a nemzetek feletti spirituális Európáról. Ebben a szellemi családban⁵⁷ – az 1934-es (!) *Egy polgár vallomásai* szerint – Goethe ősapai spiritusza a leszármazottak – így saját alkotói identitását kereső Márai – világszemléletében munkálkodik és tevékenységében öröklődik tovább. A tudós, ha a „szellem médiumá”-vá válik, „öntudatos életet él”-het, hiszen „tudja helyét a világban, köze van mindenhez, ami a szellemre és az emberre tartozik”⁵⁸. Szentgyörgyi személyiségében a lelki egyensúly adta tartás emberi szolidaritással és kutatói kérlelhetetlenséggel párosul. Lobog benne egyfajta „hideg láng”, mely a megszállottakra jellemző. Zseni, hiszen „kegyetlen és pártatlan erővel tudja megszövegezni az igazság értelmét”, azét az igazságét, amely szellemének táplálója és fermentuma is egyben. Alkotói munkájának etikai magvával tisztában lévén, meggyőződéssel vallja, hogy „legfontosabb [...] hűségesnek maradni ahhoz az erkölcsi, [...] vallás-erkölcsi követelményhez, mely a gyakorlati lehetőségek között figyelmeztet, ez a dolgunk és nem más. Minden ezen múlik”. Nem hisz a szobatudósokban, akik emberekkel való kapcsolat nélkül, csupán odafigyeléssel, tanulással és kísérletezéssel képesek „ki-

⁵⁶ MÁRAI Sándor: *Szent-Györgyi. (Egy ember arcéle)* In: *Új Szellem*, 1938. január 1., II. évf., 1. sz., 5.

⁵⁷ MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Bp., 1990. 284.: „Valamilyen szellemi családhoz tartozik az ember; e család hierarchiájában számomra Goethe volt az ősapa, aztán időről időre új családtagokat fedeztünk fel, elfajzott szellemi testvérek és nagybácsik jelentkeztek. [...] Ezekkel a lelkekkel mintegy családi tolvajnyelven társalog a rokon lélek, fölösleges a magyarázkodás, rögtön értem, mire céloz, mit akar. Az író magányát ezek a lelkek népesítik be; barát vagy szerető soha.” Ugyancsak ebben a fejezetben az emberi lélek valódi tartalmának kifürkészésére irányuló alkotói gyakorlatát csillagvizsgáló tevékenységéhez hasonlítja. „Minden ember elé azzal a figyelemmel léptem, mint a csillagász ülhet távcsöve elé, aki valamely matematikai képlet birtokában csalhatatlanul tudja, hogy a ködfoltok mögött adott pillanatban megjelenik majd valami fényes és [...] új világ” (286).

⁵⁸ L. 56. jegyzet. 5.

találni” valamit, ami addig nem létezett. A goethei organikus szemléletet a tudományos életben, a problémamegoldás kapcsán különösen, érvényesnek ítéli: „a problémák beérnek. Az idő telítve van bizonyos kérdésekkel, a probléma határvonalai szűkülnek, mindenfelé keresik a titkot, aztán az eredmények egyszerre öszszevágnak, valaki észreveszi és kimondja [...] A tudós nem dolgozhat egy kézzel; ezer kéz szükséges ugyanahhoz a munkához, ezerfajta kísérlet, mérés, megfigyelés.” A magyar kutató munkatársaitól kapott ösztönzést és segítséget az eredmény eléréséhez. Sokoldalúsága, minden részletre kiterjedő, aprólékos figyelme megnyugtató hatást kelt.

Az emigrációt követően a krónikást az einsteini példa foglalkoztatta leginkább. Jóllehet a tudós eredményei – a magyar példával szemben – nem az emberi biztonságérzetet⁵⁹ növelték, az alkotói sorsban hasonló tényezők mutatkoznak. A diptichon, a kettős portré 1. darabja a Shaw által nyolcadikként a világépítő szellemek csillagképébe emelt fizikus legújabb felfedezését, a makrokozmosz mozgatóerőinek titkát vázolja. A krónikás úgy gondolja, nem érdektelen a hétköznapi ember számára a világűr jelenségeinek ismerete, hiszen „remélni kell, hogy az ember, amikor megbízhatóan ismerni véli a nagyvilágot, eléggé felvilágosult lesz egy napon, hogy értelmesen és emberszabásúan rendezze el a kis-világ, az emberszabású világ képleteit”. A tudományos tétel hétköznapivá válásának folyamata rendkívül hosszadalmas, s a megértést a világról alkotott felfogás változása, s ezzel együtt az alapok megrendülése kedvezőtlenül befolyásolja. Ptolemaiosz, Kopernikusz, Kepler és Galilei, Newton és most Einstein egyaránt megrengette a mindig biztosnak vélt fundamentumot. A Princetonban tevékenykedő tudós kezdettől fogva „az univerzumot mint egyetlen jelentőségteljes, egységes egészt akar[t]a megtapasztalni”⁶⁰, ennek első lépéseként kifejtette a tömeg és

⁵⁹ Az 1947-ben – tehát még az emigráció előtt – megjelent *Európa elrablása* szerint az einsteini időszemlélet a legnagyobb emberi megrázkódtatás forrása. A „vagyok” és „történekm” közötti érthetetlen különbséget – véleménye szerint – „néhány társadalmi forradalom” talán képes lesz feloldani.

⁶⁰ Eisteint idézi – a könyvében a tudósok külön fejezetet szentelő – Daniel J. BOORSTIN: *Keresők (Örök kérdések régen és ma)*. Bp., 2002. 425.

az energia azonosságáról szóló tételét, majd 1916-ban megalkotta a relativitás-elméletet, amely szerint a gravitáció egy tér-idő kontinuumban értelmezhető görbült tér, s nem pedig erő, amint azt Newton vélte. Az *Annalen der Physik* 1905-ös számába függetlenül beküldött egyszerű formula – $E = mc^2$ – a későbbiekben az atombomba-kutatás⁶¹, s ezzel együtt új világszemlélet alapja lett, amelynek kibontakozásához hozzájárult az egy évtized múltán kifejlesztett speciális elmélet is. E szerint a tér és az idő észlelése nem független a megfigyelő helyzetétől, pontosabban attól, hogy „álló vagy mozgásban lévő rendszerekben” vizsgálja a változást, így végső soron az abszolút egyidejűség lehetetlenségét igazolja. Az einsteini tér- és időszemlélet szoros kapcsolata, az általa megfogalmazott tétel(ek) nem függetleníthetők a fény természetéről szerzett tapasztalatától – a fénysebesség konstans voltától –, valamint attól a tényről, hogy évszázados kutatási hagyományt folytatva a biztosnak hitt eredmények felülvizsgálatára törekedett. Saját egységkeresése az 1950-es évek elején az „egyesített tér-elmélet”-be torkollott, s ennek mérföldkő jellegére figyelt fel a krónikás. „Amíg egy nagy tudományos felfedezésből – mondja a *Vasárnapi krónika* 1953. április 26-i előadásában – köznapi valóság lesz, hosszú az út. Ptolemaiosztól, aki még azt hitte, hogy a világot egy elefánt tartja a hátán, Kopernikuszig, Keplerig és Galilei tételéig évezredek teltek el. Néhány évtized előtt Einstein, a matematikus, megfogalmazta tételét, melynek lényege, hogy az energia egyenlő az anyag és a fénysebesség négyzetének szorzatával. Erre a fizikai tételre felépült egy világkép: az emberiség néhány évtized alatt átlépett a kopernikuszi és newtoni világképből az atomkorszak világképébe. Einstein most tovább jutott, s egy matematikai képletet adott közre, amelyet Egyesített Világkép teóriának nevezett el.” Az idősz tudós a „világegyetem erőinek és összefüggéseinek titkait magyarázó új, minden eddigi feltevését összegző és lezáró képleté”-t – amint azt egy másik fórum, a *Christian Science Monitor* rovatvezetőjének megírta – eddig még nem tudta meggyőzően bizonyítani. Ugyanazzal a nehézséggel

⁶¹ Vö. Ernst Peter FISCHER: *Arisztotelész, Einstein és a többiek. (Kis tudománytörténet portrékban elmesélve.)* Bp., 1998. 301.

került szembe, mint annak idején Newton a gravitáció tételével kapcsolatban. Koránál fogva kénytelen átengedni a bizonyítás feladatát kortársainak és utódainak. Az einsteini problémát nem lehet leegyszerűsíteni. Bár a krónikás elhatárolja magát attól, hogy elméleti alapon ismertesse és magyarázza a mikro- és makrokozmoszt összekapcsoló elméletet, nem vonhatja ki magát a gondolati háttér vázolója alól. Ezáltal a teória érzékeny megvilágításba kerül, hiszen nemcsak a tudós életművét erősíti meg, hanem a kutatásai nyomán kialakult „nagy tudományos skizma” állítása is egyben. Az előadó által név szerint nem említett, de nyilvánvalóan az 1930-as években Niel Bohrral kiéleződő vitája a bizonyosság arra, hogy kortársi viszonylatban lényeges eltérések mutatkoztak a világ felfogását illetően. Einstein, aki azt állította, hogy a világ „lényege és tartalma az, hogy cselekmény”, „állandó folyamat”, szembefordult azokkal – köztük a dán tudóssal is, akivel ugyanabban az évben (1922) kapta meg a Nobel-díjat –, akik szerint „a világ nem állandósult folyamat, hanem kvantumoknak, részecskéknek, energia-egységeknek egymáshoz való viszonyából felépített tünemény”. Elméletének mikrokozmosz, tehát emberre vonatkozó vetületében minden bizonytalansággal szerezpe lesz annak a mindent átható, „állandósult világtörvénynek”, ami egyéni esélyek kiszámíthatóságát teszi lehetővé. „Két évtized sem kellett hozzá – utal az atomkísérletek szomorú tapasztalatára a krónikás –, amíg az energia lényegét sűrítő einsteini képletből egy, a mindennapok valóságát döntően befolyásoló gyakorlat, az atomkorszak gyakorlata bekövetkezett”. Persze homályban hagyja azt a reakciót, amivel az a tudós viseltetett, aki maga is – jóllehet a náci kutatások „előrehaladottságától” való félelmében – az amerikai atombomba-készítés serkentője volt. Einstein megdöbben az áldozatok láttán, hiszen vélhetően nem elsődlegesen a pusztítás járt az atom praktikus „hasznával” kapcsolatban a fejében. Az előadó jövőre vonatkozó reménye – bár a határozott jóslatoktól általában tartózkodik – sejthető abban a nyomatékos és ismételt megállapításban, amely szerint a makrokozmosz törvényei előbb-utóbb az emberi világot is emberszabásúvá teszik. „Ki tudja – kérdezi –, mikor változik meg döntően a mikrokozmosz, tehát a mindennapok világa az új einsteini tétel, a makrokozmosz

titkának képlete következtében? Einstein [...] kénytelen volt kortársai ellen fordulni, mikor azok a kvantum-elméletet úgy fogalmazták meg, mintha a világ dualisztikus tünemény, anyag és energia kölcsönhatásának következménye lenne. Ez a tétel, amelynek eredeti megfogalmazásában Einsteinnek része volt, a tudós mai értelmezése szerint nem feltétlen többé. [...] Einstein most eljutott oda, hogy hisz egyféle állandósult világtörvényben, amelyen belül nem részecskék esetlegessége szabja meg a történetét.” A tudós szállóigévé vált – s egy 1949-es, Bohrnak címzett levélben⁶² is megtalálható – kérdésének, pontosabban az erre adott pozitív válasznak a felidézése az emberi világot illetően egyfajta optimizmusra ad okot. Az eredetileg „vajon Isten kockázik-e” kételye és aggodalma az 1953-as krónikában a „nem hiszem, hogy Isten kockajátékot játszik a világgal” hitvallásaként hangzik el. Ezzel együtt érthető a krónikás summája mind az alkotói életművet, mind az összegző képletet illetően, amely nemcsak „szellemi”, hanem sokkal inkább szabad szellemi vállalkozás eredménye. „Egy minden következménnyel felépített szellemi életmű legtöbbször nem más, mint rendszeresen és következetesen rektifikált tévedések összessége. Einstein most összegezte mindazt, amiben kora tudósai vele együtt, eddig hittek és tévedtek. Ez a végső lezáró einsteini világgép lényegében spirituális.”

A diptichon második darabja Einstein halálát követően született, s az utolsó szó jogán nem a tudóst, sokkal inkább az embert idézi emlékezetbe. Azt az embert, aki a hitleri Németországból zsidó származása miatt menekülni kényszerült, aki a száműzetés terhének vállalásával ellenállt a testi és lelki pusztulás lehetőségének, s egyszersmind példáját adta a szabad szellem alkotáshoz való jogának. Az 1955. május 29-én elhangzott *Vasárnapi króni-*

⁶² Ernst Peter FISCHER: i. m. 307. „Einstein „aggódó kérdése”, hogy „vajon Isten kockázik-e”, megtalálható egy 1949-ben Niels Bohrnak írott levélében is, melyben köszönetet mond a hetvenedik születésnapjára küldött jókívánásaiért.” Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a német származású tudós gyakran tiszteletlenül beszélt Istenről, s ezt Bohr nem is vette jó néven. Válaszában – melyre viszontlevelet már nem kapott – ezzel kapcsolatban azt írja, „hogy senki, még maga a Jóisten sem tudhatja, hogy egy ilyen összefüggésben mit akar jelenteni egy olyan szó, mint kockázni”.

kában az előadó a számkivetettség hasznáról és káráról vallva Einstein sorsán keresztül saját alkotói keserűségét és a vállalt feladatának magasztosságát közvetíti. A kettős portré első darabja még az életművét lezáró tudós „magasztos magányát”, a második darab pedig az idegen nyelvi közegben a halálos ágyon elhangzott szavak – talán éppen az embereknek szánt utolsó üzenet – elillanását, a magára maradottság és a némaság végső terhét rögzíti. Einstein „emigráns volt, ennek a lelkiállapotnak minden fájdalommal és szenvedélyességgel. Máskülönben is kritikus lélek volt, minden igazságtalanság felindította, élete végéig az emberi egyenrangúság, a társadalmi igazság eszméiért küzdött.” A tudós szellemi rangját az utókor fogja megállapítani, a kortárs krónikás csak a műve kapcsán megállapítható tényről rögzíti: azt, hogy az általa megalkotott energia-képlet következményeként az emberiség átlépett az atomkorszakba. Vajon „mit mondott” búcsúzóul ez a nagy szellem? Mondanivalóját németül fogalmazta, s bizonyos – vélekedik az előadó –, hogy „anyanyelvén, a halál pillanatában, [...] mindig anyját hívja a haldokló, szó szerint, vagy képletesen, de az utolsó szóval mindig hazagondol a vándor”. Emlékei végső villanása a szülőföldet idézi fel, amely elbocsátotta, amely megfosztotta emberi rangjától. Az idegen ország mindent megadott neki, szabadságot, megbecsülést, katedrát, alkotói közeget, csak az anyanyelvet nem. Ezért az a hatalmas magányérzet, ami körülveszi őt s minden idegenbe szakadt sorstársát. Bár hozzá csak kevesen mérhetőek, „vívódó szellemek, az anyanyelv ismerős és meghitt légkörén kívül sorvadó lelkek szép számmal akadnak”. De a számkivetett helyzete nemcsak tragikus, hanem felemelő is egyben, hiszen ha „lelkiismereti okból hagyta el hazáját, mert még néma jelenlétével sem akart alibit nyújtani, igazolást adni az erőszakos hatalomnak”, akkor „nem elismerést, diadalkaput remélt az idegenben, hanem hosszú és szívós küzdelem csatásorába állott be közkatonának, hazája eszményei védelmének ügyében”. Vállalása és a halálos ágyán mondott szavai egyaránt a másik hazát éltetik, az ahhoz való kötődését erősítik.

A krónikás negatív példaként jeleníti meg azokat a tudósokat, akik jellemgyengességük vagy az erőszakos hatalom természetét

illető vakságuk okán képtelenek vállalni a minden alkotótevékenységgel együtt járó felelősséget, és dezertálnak a honi értékek védelméért folytatott küzdelemből. Az otthonmaradottak közül a korábban történész, majd a második világháborút követően (1946. jan., illetve 1948. máj.–szept.) moszkvai követséget, az ötvenes években pedig országgyűlési és elnöki tanácsi tagságot vállaló Szekfű Gyula portréját (*Vasárnapi krónika*, 1955. júl. 24.) illeszti ebbe a sorba. Figyelemre méltó, hogy nem az államférfi, hanem az útját tévesztett tudós személyét faggatja. Azét a tudósét, aki a negyvenes években még Szabó Zoltánhoz hasonlóan a *Magyar Nemzet* hasábjait választotta nemzetvédő, -felrázó gondolatai fórumául. A *Valahol utat veszítettünk* szerzője a nagy magyar reformerek „szellemi világosság”-ával igyekezett megmutatni, hogy a múlt századi liberalizmus ugyan nem támasztható fel, de legfontosabb értékei megőrzésével és kereteinek tartalommal való megtöltése által reményt adhat a jövőre nézve. Az „áprilisi törvényekben – írja ott – keretet kell látnunk, melyet kitölteni a későbbi nemzedék, s ezek úgy vélem, épp a mi korunk feladata. [...]z akkor megszerzett szabadságjogok nem örökre szerezettek – vallja Bajcsy-Zsilinszkyvel egyetértésben –, hanem minden nemzedéknek újra meg kell azokat hódítani a maga számára, az ő új viszonyai között új biztosítékokkal kell körülbástyáznia”⁶³. Azt tapasztalja, hogy kora politikai életéből a nemes tartalom, az emberek egymás iránti szolidaritása eltűnően van, s ez az, amit igazán fáj. A krónikás, amikor nekrológiájában a tudós érdemeit méltatja és elhajlását, azaz idegen rendszert kiszolgáló államférfivá válását mint az életművet bizonyos értelemben hiteltelenítő tettét számba veszi, éppen az elillanást, a tíz év alatt bekövetkezett pálfordulást kéri számon. „Mi készítette a történelemtudóst, hogy odaálljon a bolsevisták oldalára, lényétől, hivatásától idegen szerepet vállaljon, hitvallásokat tegyen, melynek őszinteségében kételkedni kell?” A motiváció firtatása – „Miért viselkedett úgy...?”, „mi készítette...?”, „mi történt Szekfű Gyulával...?” – azt sejteti, hogy ilyen változás többnyire külső hatásra történik,

⁶³ SZEKFŰ Gyula: *Valahol utat veszítettünk*. In: *Esszépanoráma 1900–1944*. II. kötet, Bp., 1978. 116.

jóllehet a végeredményen, egy emberileg hiteles alkotás besározódásának tényén semmit sem változtat. Bravúros, ahogyan a krónikás a tudós szellemtörténeti helyét egyetlen mondatban meghatározza, majd a rákövetkezőben a pályáiv kezdő- és végpontját összefogja, végül megismétli korábbi kérdését. Gondolatmenetének kulcsa a fejlődés, pontosabban a fejlődés irányának a megváltozása: „Szekfű Gyula, a tanító hozzátartozott annak a »három nemzedék«-nek szellemi fejlődésvonalához, melynek történelmi szerkezetéről egyik ilyen című, sokat vitatott könyvét írta. A *Száműzött Rákóczi* című nagy világnézeti viharokat felvert művétől a *Forradalom után* című, a bolsevista rendszer mellett hitet tevő vitairatig hosszú az út. Mi történt Szekfű Gyulával ezen a hosszú úton?” S mintha a Szekfű-írásoknak az lenne a sorsuk, hogy szerzőjük életébe is átszóljanak, a *Három nemzedék*-párhuzamon túl az 1943–44-es cikksorozat, a *Valahol utat veszettünk* az 50-es évek közepéről, a megtörtént dolgok szemrevételezésének pozíciójából akár „Szekfű Gyula önvallomása” is lehetne. Lehetsz akár az övé is, hiszen erről a pontról az emlékbeszéd általánosabb irányt vesz. Szekfű példája, az általa képviselt „fejlődés” nem egyedülálló jelenség. A következtetés első pontján egy tényközlő kérdésben a tudós pályáját derékba törő politikai tett kapcsán Hóman Bálint nevét említi. A két világháború között történészként még együtt tevékenykedtek a Magyar Szemle Társaságban, s együtt írták a *Magyar történet* köteteit, de politikai útjaik csakhamar szétváltak. Hóman „részben a kulturális adminisztrációban elért gyors sikerei, részben baráti társasága révén jut közel”⁶⁴ a politikai élethez. A húszas évek elején az Egyetemi Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatói székéből, s családi kapcsolatai által – anyja Darányi Ignác földművelésügyi miniszter unokahúga – egyre nagyobb rálátása lett a vezető konzervatív-liberális társaságok életére. 1932-től 1941-ig, a Gömbös-, Darányi- és Teleki-kormány – amelyekben mindvégig megőrizte befolyásos szerepét – idején fokozatosan a fasiszta Németország felé tájékozódott. Óvatos politikájára jellemző, hogy a szélsőjobb beállítottságú Mályusz Elemér

⁶⁴ GLATZ Ferenc: *Hóman Bálint életpályája*. In: *História*, 2003. 1. sz., 24.

később azt vetette a szemére, hogy hatalmi helyzetét nem használta fel „az általa kívánatosnak tartott »reform« keresztülvitele-
lére, »úgy, ahogyan azt Hitler Németországa megcsinálta«”⁶⁵.
Mindezekkel együtt Glatz Ferenc életpálya-summázata⁶⁶, amely
szerint a tudóst karriervágya és az e tekintetben sikerekkel ke-
csegtető jobboldali lehetőségei készítették elhajlásra hivatásától,
egyéni vonatkozásban világítja meg a kérdést. Jóllehet Hóman
1944 után kiábrándult jobboldali elveiből, a szovjet hatalomát-
vételt követően – 1946. március 20-án – mégsem kerülhette el a
felelősségre vonást. Ezen a ponton veszi fel életének fonalát a
krónikás, s kapcsolja a hajdani barát és munkatárs, az ekkor már
moszkvai nagykövet, Szekfű sorsához. „Mi történt ezzel a magyar
tudóssal, nemzedékének egyik legműveltebb egyéniségével, aki
tudós társával, Hóman Bálinttal a tiszta történelmi kutatás és
tanítás dobogójáról átlépett a politikai arénába? Hóman elpusztult
a bolsevisták börtönében, ahol, úgy hírlik, a tudós, a vallásos
ember nagy lelkierejével viselte a fogság kínjait. Szekfű Moszk-
vába ment a kommunisták akaratából, nagyköveti szerepet vállalt,
majd később a magyar bábvilág egyik előkelő bábuja, az Elnöki
Tanács tagja, a bolsevisták által kivételezett, tisztelt társadalmi
előkelőség lett belőle. Hol vesztett utat Szekfű?” Személyiségének
kulcsa a félelem, amely a munkaszobáján kívül mindig hatalmá-
ba kerítette, amely a nácik előli bujkálásra s a szovjetek karjaiba
készítette. „A nácik nem törődtek az előlük bujkáló tudóssal, a
bolsevisták elégedetten fogadták Szekfűt, aki félelmében belé-
jük bújt.” Ez a kijelentés sokat sejtetően körvonalazza az iden-
titását vesztett alkotó egyéniség tragédiáját, annak nemcsak
egyedi esetét, hanem általánosságban is tapasztalható elterje-
dését. A gyenge idegrendszer nem indok a magatartásra, legfeljebb
mentőkörülmény lehet. A magyarázat abban rejlik, hogy gyakran
hivatása ellenére is esendő marad az ember, holott a morális tar-

⁶⁵ KOSÁRY Domokos: *Emlékeim Hóman Bálintról*. In: *História*, 2003. 1. sz., 27.

⁶⁶ GLATZ Ferenc: *Hóman Bálint életpályája*. In: *História*, 2003. 1. sz., 25.: „A konzervatív középosztálybeli karriervágya elnyomta benne a tudóst, és a karriert kínáló jobboldali kurzus a konzervatív liberális reformert.”

tás, az emberi tényező az, ami hitelesíti a szellemi alkotótevékenységet. Szekfű esetében a történelmi szituáció is kedvezett a jellemhibák érvényesülésének. „Ez az erős szellem riadozó, gyönge ember volt – írja a krónikás. – A történelem, melynek titkait ismerte, nem adott lelkiezt neki ahhoz, hogy tanításait magartartásának nagy példájával erősítse.” S ez a kiüresedett, hivatásának magasztos tartalmától megfosztott tudós – az emlékezés tragikus-leleplező csúcsán – „őszinte szánalmat” kelt a kortárs szemlélőben, aki a kívülálló pozíciójából némi távolságtartással, némi kérlelhetetlenséggel és kevés együttérzéssel fogalmazza véleményét. Ezt erősíti a hajdanvolt barát keserű sorsának⁶⁷ párhuzama, amely egy morálisabb válaszlehetőséget kínál a minden alkotót érintő adott problémára. „Szekfű Gyula példája nem volt egyedüli – ismétli gondolatait a krónikás –, de nagyon jellegzetes példája annak, mi történik a szellemi alkotó emberrel az erőszak világában. Szekfű és Hóman életük legjobb éveit közös vállalkozásra, a magyar történelem korszerű feltárására szánták. A történelem mindkét tudóst eltiporta: Hómant emberi sorsában, Szekfűt morális sorsában.” Arra, hogy kinek a büntetése a rosszabb, nincs egyértelmű válasza, hiszen egyrészt mindketten „tévedhettek a politikában, tévedtek is”, másrészt csak az egyik fél ez idej gondolatai kerültek nyilatkozat formájában a nyilvánosság elé. Hóman sorsa tragikusabb, hiszen ő beismerte elvi tévedését, mégis halálra kínozták, Szekfű sorsában az állandósult, de be nem ismert morális tévedés emberpróbáló ereje veti fel a további kérdéseket. Hóman büntetését egy „jogtalan és kegyetlen rendszer” „igazságtalan” és „kegyetlen” módon hajtotta végre: a börtön falai között hallgatásra ítéltetett. Szekfűnek politikai pozíciójánál fogva joga és kötelessége volt ahhoz, hogy véleményt nyilvánítson. De vajon milyen terhet rótt rá a gondolkodás szabadsága? Mit érezhetett...? – kérdezi az anaforikus ismétlés retorikai eszközével élve a krónikás –, amikor szembesülnie kellett

⁶⁷ GLATZ Ferenc: *Hóman Bálint életpályája*. In: *História*, 2003. 1. sz., 24.: „1945–46-ban Népbíróság elé állítják, életfogytiglani fegyházra ítélik. 1949-ben Vácra szállítják, rendszeresen bántalmazzák, a durva bánásmód miatt keletkezett betegségbe belehal.”

a valósággal, amikor látnia kellett, hogy a magyar nemzet „ezeréves múltjának letragikusabb átmenetét éli”, amikor a fegyházban senyvedő „tudóstársára, Hómanra” vagy a „világban senyvedő szellemi menekültekre gondolt”, akikkel nem vállalhatott sorsközösséget, amikor „a bolsevisták parancsára [...] történelmi hamisításokat” és a magyarságot a szovjet rendszer, valamint a ködös „nagy cél” megvalósítása alá rendelő valótlanúságot kellett leírnia, s végül, amikor meghallotta, hogy hajdani társa meghalt a kínzások miatt. „A történelem ítelt” – vallja a krónikás –, s Szekfű, a hitehagyott tudós büntetése sem jobb annál, ami Hómannak jutott osztályrészül, hiszen őt „a bolsevisták nem börtönbe, hanem szellemi kínzókamrába zárt[á]k”. A szellemi katorga pedig egy alkotó szellem számára, főleg ha a hallgatás kegyelmében sem részesülhet, különösen fájdalmas és lassú halált ígér. A nagy kérdés – vajon el tudja-e hagyni az embert a szellem, ami élete nagy részén elkísérte, sőt egyéniségének természetes velejárója volt – nem hangzik el. S a válasz is csak sejthető abból a faggatásból, amivel a krónikás a tudós személyét szüntelenül piszkálja, mert nem hagyja nyugodni a tény, hogy a „fűtött szoba” nyugalma nemcsak hazuggá, hanem vakká is tud tenni egy hajdan nagy szellemet.

Lesújtóan nyilatkozik a krónikás arról a tudósról is, aki külföldről – az ott megszerzett tudás birtokában – önként tér haza, hogy tehetségét az idegen vezetés szolgálatába állítsa. Az 1955. november 25-i *Vasárnapi krónikában* a mintegy fél évtizede önként remigrált Jánossy Lajos közelmúltbeli sajtónyilatkozata keltette fel a figyelmét. A tudós, aki egyébiránt Lukács György nevelt fia, az 1930-as évek közepétől Berlinben, Londonban, majd a manchesteri egyetemen dolgozott. Később Dublinban tanított, ahol 1947-től a kozmikus sugárzással foglalkozó kutatócsoport vezetője lett. 1950-ben azonban a magyar kormány hívására visszatért szülőföldjére. A krónikás a professzor *New York Times*-nak adott nyilatkozatát, végső soron azonban utazásának tartalmát kommentálja. Abban, hogy Jánossy beszélgethetett egy nyugati újságíróval, valószínűleg nagy szerepe volt annak, hogy hazatérte után kitüntetett helyre került – s ezzel mintegy szavatolta a szovjet rendszer létjogát. A Központi Fizikai Kutató Intézet osz-

tályvezetőjévé nevezték ki, „ahol [...] mintegy száz fiatal fizikus segítségével folytat[t]a tudományos kutatásait”. Nem vonták meg tőle a kutatási lehetőséget, sőt egyfajta hatalmat kapott. Persze kérdéses, s ezt a problémát más helyen a krónikás szívesen boncolgatja, hogy a vasfüggönnyel elzárt területeken milyen esélyekkel tevékenykedhet a tudós, fejlődhet-e a nyugati kutatókkal való véleménycsere szabadsága nélkül. Jánossy nyilatkozata példaértékű a számkivetett magyarok számára: „Amikor egy ilyen kiváló fizikus – írja a kommentátor – magyar nyelven leckét ad a világnak, a külföldi magyarság nagy érdeklődéssel figyeli minden szavát.” Válaszaiból a kevésbé vájtfülűek is az igazság tudatos elkendőzésére vagy emberi vakúságra gyanakodhatnak. A hang mindenestre hamis, ironikus értékelésre sarkall. Jánossy tagadta, hogy bármilyen köze volna az atomkutatáshoz, s kellő szakértelem híján a kommentáló még távol tartja magát a véleménynyilvánítástól, de azt, hogy a fizikus munkatársa, az atomkutató (!) Gombás professzor azért tért haza Amerikából, mert „csalódások érték”, illetve egyes magyar tudósok – köztük Teller Ede, Neumann János, Szilárd Leó – azért nem követték a példáját, mert félték az esetleges otthoni megtorlásoktól, már nem hagyja szó nélkül. Sőt tovább bőszíti a hatalmi státusban politikai szócsős szerepre vállalkozó, morálisan tévedő és elvakult tudós kijelentése, miszerint „a népi demokrácia tárt karokkal vár minden hazatérő tudóst és szellemi embert, nemcsak kenyeret, hanem fehér kalácsot, s ami mindennél fontosabb, szabad és korlátlan munkalehetőséget biztosít a megtért tékozló fiúk számára”. Mivel egyrészt Amerika feloldotta a hidegháború miatt életbe léptetett utazási tilalmat, másrészt „a tudós szabad, mint a madár”, minden feltétel adott ahhoz, hogy Jánossy megnyugtató nyilatkozata, kecsegtető ajánlata foganatra leljen. Ezzel együtt a kommentáló szavak szkeptikus-ironikusra sikerülnek. „Érdeklődéssel várjuk tehát, az elkövetkező időben, Jánosi [sic!] professzor megnyugtató szavai után, az említett világhírű tudósok közül hányan és mikor térnek haza tudományos szolgálattételre a népidemokratikus Magyarországra abból az Amerikából, ahol Gombás professzor csalódott és azokból a nyugati államokból, amelyek egyikében, Írországbán, Jánosi professzor ugyancsak csalódott, noha senki

nem bántotta ott és mindent megkapott, amit tudós kívánhat, végül még az államfő útravaló szerencsekívánatait is.” A kérdés, ami a tények rögzítése után felmerül benne, összetett. Első fele egyszerűbb: miben csalódott – ha csalódott egyáltalán – a két tudós? A második fele bonyolultabb, „mélyebb távlataiban” veti fel „a nagy problémát”: mit vár a szellemi ember a vasfüggöny két oldalán állandósult rendszerektől? Ez utóbbi a Kelet és Nyugat közötti harc valódi természetét tárja fel, hiszen véleménye szerint nem háborús arénában, hanem szellemi téren fog eldőlni az, hogy a különböző – elzárt és szabad – életformát biztosító nagyhatalom közül melyik az életképebb. A krónikás ellenpéldaként és – véleményét sejtetve – egyúttal lezárásként említi Wilhelm Starlinger, königsbergi kutatóorvos esetét, akit, mivel túl sok orosz kegyetlenkedést látott, a bolsevisták erőszakkal hurcoltak el Nyugatról Keletre, s a Szovjetunióban „hat évet töltött el börtönben és koncentrációs telepen, míg most végül sikerült hazajutnia hazájába”. Tapasztalatait a *Szovjethatalom határai* címmel könyvben adta közre, amelyben kifejti, hogy a rendszer a színpalak mögött korántsem működik olyan olajozottan, ahogyan azt a képviselői a megszállt országokban állítják. A „mamuthatalom [...] belső, potenciális limitje”-ivel – az alacsony népsűrűséggel, az élelmiszerkészlet, a gép és tanult munkás hiányával – nehezen boldogul. Ráadásul nem tudja orvosolni sem az orosz ember jellemének defektusait, sőt azt inkább „kifejlődni segített”-e, sem pedig a „nemzetiségek nacionalista elégedetlenségét”. A német kutatóorvos is csalódott, „de másképp”, mint az önként hazatért magyar tudósok, mert a szovjet rendszer leplezetlen és könyörtelen oldalát látta.

A tudósportrék gondolatmenetéhez, az azokban megfogalmazott eszményekhez, igényekhez szervesen kapcsolódik a felfedező és a feltaláló ember világszemléletet változtató szerepét határozottan vagy visszafogottabban méltató, a *Nyugati levelek* közé illesztett⁶⁸ előadások sora. 1953. november 25-én hangzott el a

⁶⁸ A Lindbergh-kötetet ismertető előadás előtt zárójelben *A hét könyve*, a többinél a *New York-i napló* szerepel. A hangzó irodalom találmányával foglalkozó előadás előtt csak egy sorozatcím van feltüntetve.

lindberghi vallomás, a *Spirit of St. Louis* kötetének ismertetése. Az „emberiség »egyik« nagy conquistádorá”-hoz több „személyes” emlék is fűzi a krónikást. 1927 májusában az *Újság* párizsi tudósítójaként adott hírt a pilóta sikeres repüléséről⁶⁹, amellyel elsőként szelte át Amerika és Európa között az óceánt. Jelen volt, amikor a gép földet ért, s ezzel szemtanúja lett az ősi emberi vágy beteljesülésének. Az Ovidius által megörökített történetben Icarus⁷⁰, aki nem vette komolyan apjának azt az intését, hogy ég és föld között tartsa a helyes magasságot, még kudarcot vallott és életével fizetett. A „madárember” archetípusa azonban tovább öröklődött. A mítoszból a XX. században valóság lett. A krónikás számára Lindbergh tette elsőrendűen a rögeszme megvalósulása. Az 1952-es washingtoni – közvetlenül az amerikai partraszállást követő – naplóbejegyzés szerint az író és a repülni vágyó ember között e tekintetben szoros a kapcsolat. „Az irodalom lehet hitvallás: ez kissé patetikus; mégis, ez is egy lehetőség. De lehet játék is... s talán ez végül minden művészet igazi értelme. Minden író, művész, hasonlít alkotás közben a gyermekre, aki elmélyülten épít kockakövekből valami csodálatosat, amit csak ő lát. – S a következő bekezdésben, de még mindig ugyanabban a bejegyzésben így folytatja: – A washingtoni gép-múzeumban viszontláttam Lindbergh repülőgépét. Huszonöt év előtt láttam megérkezni ezt a gépet a Le Bourget-repülőtérrre. Ott voltam a tömegben, megérintettem szárnyait.”⁷¹ A tapinthatóvá váló és beteljesült emberi vágy áhítatot kelt a szemtanúban, aki a technikai találmányban a csoda eszközét érzékeli és simítja. A rádió-előadó a pilóta kései könyve alapján már nemcsak a tény, hanem a személyes és az általános emberi következményt is fontosnak ítéli. Miután egy tömör mondatba szűri a vallomás „valóságos tartalmát” az időközben férfivá érett felfedező átalakulását is megvilágítja: gyakorlati emberből elméletivé vált. Ezt támasztja alá az, hogy a

⁶⁹ Lindbergh 24 évesen 1927. május 20-án szállt fel a New York-i Roosevelt repülőtérről és 33 óra 30 perc múltán a párizsi Le Bourget repülőtéren landolt, megnyerve ezzel azt a 25 000 dolláros díjat, amit egy New York-i szállodatulajdonos ajánlott fel a sikeres óceánrepülésnek.

⁷⁰ OVIDIUS: *Metamorphoses*. VIII., 183–235.

⁷¹ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 183.

kötet nem a szakember tapasztalataira, hanem az egyén fejében kavargó „gondolatok és érzések” felidézésére épül. „Huszonhat év előtt, magányosan, átrepülte az óceánt, s most megírta, mit gondolt útközben, egyedül a tenger felett és a felhők között, harminchat órán át. [...] Aki ezt a könyvet írta, nem költő. De az elmúlt huszonhat év a nyurga, fiatal madáremberből filozófust értelt [...], egy élmény költőt hevített.” A krónikás a visszaemlékezés tényszerű adatai, a gondolatokat rögzítő sorok mögött lüktető elvontabb tartalomra figyel. Lindbergh vallomását mitikus történetként olvassa, amely egyszersmind a rögeszme geneziséét is nyújtja. A repülés iránti kíváncsiság a fiatal ember életét kalanddal töltötte meg, az inasévek alatt az „ejtőernyős mutatvány”-aival, majd – nem utolsósorban a megélhetés miatt – gazdag amerikaiak légi utaztatásával szórakoztatta a közönséget. Mindez többnyire pénzért végrehajtott mutatvány volt, amelyben már ott parázslott a levegő meghódításának vágya. A krónikás hangsúlyozza, hogy a fiatalkori „bohóckodások” után az emlékező „leírja, hogyan született meg, hogyan hatalmasodott el lelkében a rögeszme, melynek ösztönzésére egy napon átrepülte az óceánt”. A magányos útra minimális élelmet, egy liter vizet és egy szalmakalapot vitt magával. A készülődés emberi, bizonyos fokig aszketikus gyakorlatát emberfeletti vállalkozás követte, hiszen a repülés előtti napon egy szemhunyásnyit sem aludt. Fáradtan, de a nagyapától örökölt pionírszellem veszélyeket áthidalni képes ösztönös mozdulatával irányította a maga szerelte repülőt. „Ebben a vállalkozásban van valami az örületből – vallja a krónikás. – Ha most, [...] útközben, két kontinens között a levegőben átlapozzuk Lindbergh könyvét, az olvasónak az az érzése, hogy mitikus történetet olvas, egyféle mondabeli griffmadár-történetet, amelyben a meseszerű, a pszichotikusan, rögeszmésen felnagyított elem fontosabb, mint a technikai valóság. Ez az ember lelkében megőrzött valamit a madarak és a költők létezési képességéből. Természetes életeleme a lebegés, az imbolygás a végtelenben. Lindbergh nagyapja svéd pionír volt. Ő maga egyféle megnemesedett kalandor, mint mind a conquistádorok és pionírok, minden időben. Kalandor, a szónak ősi értelmében, tehát egy emberfajta, aki az életben nem nyugalmat keres, hanem kalandot.” De ez a

bátorság, az ismeretlennek nekivágó akarat, a veszélyekkel való szembenézés képessége vitte előbbre mindenkor az emberiséget és nyitotta meg előtte a világ addig ismeretlen távlatait. A rögeszme eszközét Lindbergh maga készítette – „leírja, hogyan drótozta össze gépét” –, miként görög elődje, Daedalus⁷². Egyek voltak a szerkezettel, s a nehézséget mindkét esetben az emberi természet okozta: amott a becsvágy, emitt a fáradság. De ami a fiúnak, Icarusnak a mítoszban nem sikerült, az a XX. században valóra vált. Lindbergh „a gépről úgy beszélt, mint az atléta tulajdon szervezetéről. Ez a madárember teljesen egy volt a szerkezettel, amely szárnyakat adott neki. Bízott abban, hogy tud repülni, a navigációs szerszámok, az iránytű, a nanométer, mindez másodrendű volt számára. Szívében vitte erre az útra az iránytűt, mint Kolumbus”. S a félálomban, élet és halál határán eltöltött órák élménye, az ösztönök megtartó ereje a kísérletező embert egyszerre madárrá és költővé változtatta. „Félig bóbiskolva repül. Már nem is értelme vezeti a gépet, csak ösztöne, mint a fáradt madarakat, amikor vándorútjukon, a földrészek között, vakon repülnek, egyenletes, de halálfáradt szárnyalással. Ezek az oldalak csakugyan költőiek. Ki a költő? Egy ember, aki mindig egyféle gyermeki, szűzi áhitattal és borzongással tud a világra nézni. Lindbergh, fáradtan és álmosan a gépben, mely először szeli át az utat két földrész között, álmodik, mint egy költő, mikor képzelete élet és halál látomásainak partjai között csapong.” Ezen a ponton, a homályos órákban a rögeszme valódi értelme, „a világról alkotott új látomás” világosodik meg eszméletében, ez a tapasztalat alakítja a madárembert költővé és filozófussá. A magányos emberi erőfeszítés nyomán feltáruló új értelem pedig nemcsak az egyén, hanem az egész emberiség életére hatással van. A palermói Goethe-élmény – és az ehhez szorosan kapcsolódó platóni idea-, valamint arisztotelészi entelecheia-elmélet – hibátlan foglalatában az emberiség sorsát befolyásoló egyéni tettek legmélyebb

⁷² OVIDIUS: *Átváltozások*. Bp., 1982. (Ford.: Devecseri Gábor.) 216.: „Tollat sűrű rendbe rakosgat, / kezdi a kurtákon, melléjük rakja a hosszút, / mint lejtősen ahogy nőnének: hajdan a pásztor / síja eképp magasult nem-egyenlő nád-darabokból; / majd középtűt szállal, köti lentebb össze viasszal, / és az egész toll-sort kicsikét görbére konyítja, / mint a valódi madár szárnyát.”

tartalma csillan meg. „Így készülnek a nagy emberi vállalkozások: minden nagy cselekedet mélyén látomás van – vallja a krónikás. A szaktudás, a végrehajtás, a kivitelezés lendülete és alapossága, minden ennek a látomásnak hajtóerejétől kap áramot.” Lindbergh vállalkozása, miként Galileié vagy Einsteiné, a világról alkotott képet alapjaiban változtatta meg. Megszűnt a nagy távolságok áthidalhatatlansága azzal, hogy az ember birtokba vette az eget: „a világ néhány óra alatt az ember számára összezugorodott, menetrendszerűen kicsi lett. A többi már ipar, gyakorlat, szaktudás. [...] Nincs többé sziget, nincs többé izolált földrész sem, s huszonhat év múltán az ember felnéz a levegőbe és tudja, hogy nincs többé izolált emberi sors sem. A repülés, s minden, ami erre a lehetőségre reáépült, az emberiség sorsát jó és rossz értelemben újjáalakította”. Bár a levegő meghódításában Lindberghet senki sem előzte meg, a repülés irodalmában már élt egy gyakorló pilóta előtte: Saint-Exupéry, aki éppen a légtérben alkalmazott emberi veszélynek esett áldozatul.

Az 1953. november 18-án elhangzott előadásban egy New York-i kirakat látványa készíti újabb elmélkedésre a krónikást a találmányok fejlődése és sorsa, valamint a feltalálók elszemélytelenedése témájában. Polacsek, szabadalmi ügyintéző a közelmúltbeli és újabb civilizációs találmányokat válogatás nélkül rendezte el az üzleti élet egyik épületének földszinti vitrinjei mögé, hogy mindenki lássa, hogyan fordult a világ kereke az elmúlt időszakban. Kiállítása egyfajta kibővített palackpostaként, jövőnek szánt üzenetként is felfogható. A szemlélődő számára elsősorban nem is az alkotó, hanem csak maga a találmány, vagy annak egyre tökéletesebb változata, az életet valamely vonatkozásban megkönnyítő és mindenki számára hozzáférhető termék válik érdekessé. „A Leonardo da Vincik éppen olyan ritkák az emberiség életében – hangzik a magányos alkotó szelleme szórtságára vonatkozó tétel –, mint az Edisonk, vagy a Marconik. A hivatásos feltalálók, amikor elszánják magukat, hogy feltalálj[ana/á?]k, általában nem a villamosságot, nem is a repülést akarják feltalálni, hanem a kézzelfoghatóbb, értékesíthetőbb, s ugyanakkor az ember és a világ alkatelemeiből összerakható lehetőségek nyugtalanítóan meglepő változatait.” Az emberi in-

venció praktikussá alakított, adható-vehető formája jelenik itt meg. Ennek nem a feltalálás gondolati szikrája és heurisztikus öröme, hanem a szakmányban naponként úzhető, bíbelődő finomítás és tökéletesítés áll a középpontjában. A gyakorlat, és nem a gondolat maga. A krónikás szerint azonban az effajta tevékenység is szükséges, hiszen „nem lehet belenyugodni abba, hogy a világ olyan, amilyen”, mindig a jobbításán kell fáradozni. A kirakat arról győzi meg, hogy a „jóra-való-restség csakugyan az emberi főbűnök egyike”. A fejlődés nemcsak ugrásszerűen, egyik pillanatról a másikra, nagy egyéniségek gondolatai nyomán, hanem gyakran aprólékos és állhatatos, naponkénti kísérletezés eredményeként is bekövetkezhet. Az amerikai ipar éppen az utóbbi változat jogosultságát mutatja, hiszen „e pillanatban, mintha nem is elsőrendű használati cikkek” gyártásán fáradozna, hanem minden egyében, „ami többlet, ami részlet, ami tökéletesebb”. Már nem is a találmány, hanem „a fokozás, a tökéletesítés, az új részlet-többlet a fontosabb”. Továbbá, ha az emberi fejlődés útját jelző alkotások múzeumszerű kirakatba állíthatók, akkor nemsokára el kell következnie annak az időnek – s az emberi civilizáció legfontosabb állomása lesz ez a pillanat –, amikor a veszélyt jelentő atombomba „avult modellje” is helyet kér magának a sorban: „nagyon komoly újságok nagyon komoly közleményekben értekeznek arról – mondja a krónikás –, hogy ez a félelmes titok, a prometheusi energia nem maradhat örökre hétpecsétes misztérium, s ha az emberiség történelmének egyik legnyugtalanítóbb korszakából ép bőrrel tovább akar jutni azon az úton, amit »fejlődés«-nek neveznek, – s ami soha nem meghatározható cél, hanem állandó készenlét, – akkor közös akarattal, s megfelelő biztonsági feltételek mellett fel kell tárnai ezt a találmányt az emberiség egészének tudata számára”. Ha ez a pillanat elérkezik, akkor van értelme az olyan nagyszerű találmányoknak, amelyek válságba jutott műfajoknak adhatnak újabb lökést. Egy évtizeddel ezelőtt – a *Pesti Hírlap*-ban közölt cikk szerint – a mozgókép megújulását várta attól a francia filmtől, amelyben „olajnyomatszerű” típusok helyett hús-vér emberek, egyéni alakok játszanak, „kikről elhisszük, hogy egyszer éltek csak, egyetlen kiadásban. [...] Még a szélmalom is, mely szerepel és forog e mozgó-

képen, olyan, hogy visszaemlékezünk e tüneményre, mint valamilyen látomásszerű tüneményre”⁷³. A hiteles ábrázolás, amely a befogadó emberi lélek katarziséhoz szükséges, különbözteti meg szerinte a művészi alkotást a közepszerűtől, az értékest az olcsó szórakozást nyújtótól.

Az 50-es évek elején, amikor az amerikai mozik látogatottsága a televízió elterjedt használata és az átalakult szórakozási szokások⁷⁴ következtében visszaesett, a krónikás feszült figyelemmel kíséri a megújulást ígérő technikai változásokat. 1952. november 26-án a Cinerama⁷⁵, egy év múltán – 1953. november 18-án – pedig a CinemaScope első, közönség előtt bemutatott kísérletét értékeli. A szélesvásznú film kezdeti és továbbfejlesztett változata a részvétel illúziójának érdekében egyrészt sztereóhangzást biztosított, másrészt a korábbi egysíkú vetítőfelület helyett szélesebb panorámavásznat használt. A költségesebb bemutatást igénylő *This is Cinerama*⁷⁶ című produkciót a krónikás kölcsönjeggyel láthatta a „Broadway egyik kisebb színházából sebtiben mozivá alakított helyiségben”. A találmány nevének etimológiája után – „cinema” és „panoráma” szavak összekapcsolásából keletkezett az elnevezés – annak működését részletezi.

⁷³ MÁRAI Sándor: *Egy mozgókép*. In: *Pesti Hírlap*, 1942. dec. 2., 273. sz., 6. (Az *Eltévedt emberek* című filmről a Napi hírek rovatban Caliban álnéven közölt cikk.)

⁷⁴ *Új Oxford filmenciklopédia*. (Szerk.: G. Nowell-Smith.) Bp., 2004. 272.: „...új szórakozási szokásokat alakított ki a heti negyvenórás munkaidőhöz való visszatérés, az egy-két hetes fizetett szabadság bevezetése, valamint a szabadon elkölthető jövedelem arányának növekedése. A fogyasztók felhagytak az olyan passzív szórakozási formákkal, mint a filmnézés, és az aktív pihenést választották: kertészkedtek, vadásztak, halásztak, csónakáztak, golfoztak és utaztak. Ezek a tevékenységek pedig a második világháború utáni nemzedék szabadidejének mind nagyobb részét emésztették föl, míg a rövidebb ideig tartó passzív szórakozással kapcsolatos igényeiket kielégítette a televízió.”

⁷⁵ A Long Island-i Fred Waller találta fel a Cineramát, 1952-ben. Az író ezzel kapcsolatos élményének az előadásával szinte megegyező, két rövidebb részlete az 1952-es *Naplóban* is olvasható. (MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 194–6.)

⁷⁶ *A film enciklopédiája*. (Szerk. Markó László.) Bp., 1995. 248.: „1952. IX. 30. Az USA-ban bemutatják a »This is Cinerama«-reklámfilmét, ezzel a nagyközönség első ízben láthat szélesvásznú filmet.”

„A színpadon felállított vetítővászon háromszorosa az eddig általánosan használt vetítővászon hosszának és szélességének. A vászon nem lapos, egysíkú, mint eddig volt, hanem kétoldalt domború, közepén homorú hullámban szerkesztett. Három, a nézőtér közepén felépített vetítőfülkéből vetítik egy időben a vászonra ugyanazt a filmet. A »Cinerama« felvételei úgy készülnek, hogy [...] három felvevőgép fényképezi egy időben ugyanannak a tájnak, vagy színnek három részletét, s ezek aztán a vetítésben egymás mellé sorakoznak és valamilyen, a találmány titkos lényegének jóvoltából, plasztikus képet adnak. A filmek színesek és a hanghatás nagyon közvetlen és erős, mert ezt a filmet nem egy, hanem tizenhat hangszalag zengése festi alá.” A kísérletet a 30-as évekbeli változáshoz hasonlítja: akkor a némafilmet a hangos, most ez utóbbit a plasztikus film váltotta fel. Az új válfajon, miután technikai feltételei adták, „»csak« reszelni, vésni, fűrni és faragni kell”, s akkor elég tökéletes lesz ahhoz, hogy végleg kiszorítsa a mozgókép „mély-dimenziótlan” formáit. Jóllehet a látványt csak tájak és események laza hálója, nem pedig egy valódi, „cselekményes” történet szervezi, s a vetítés keltette érzés sem mindig hibátlan – „egyféle imbolygó elválasztóvonal marad a három filmrészlet között”, bizonyos helyein „eltorzul a kép és kezdetlegesen ferdek az alakok, mint a görbe tükörben” –, mégis a „mutatvány” néhol eléri célját, és a nézőben az illúzió káprázatát kelti. Azok a részek a legsikerültebbek, amelyek a messzeséget mutatják: a „folyosó”, a „velencei lagúna” vagy az erdő fái között igyekvő folyószalag a néző tekintetét egyaránt a képek mélyébe vonja. „A néző úgy érzi – rögzíti saját tapasztalát a krónikás –, pillantásával, sőt személyiségével a képben és a térben halad előre. A hullámvasút-felvétel – folytatja – valóságosan a szédülés érzését kelti, mintha együtt rohanna a néző a robogó coney islandi játékvonattal a mélységbe.” Az élmény újabb referenciatartományt nyit meg, hiszen a perspektíva, ami a mozgókép megújulásának ezen a fokon sikert garantál, a krónikás tekintetét – a látvány csalogató mélységei mellett – a távoli múltba, a reneszánsz korába húzza. Benvenuto Cellini írta azt a „felvillanyozó és megrázó olvasmány”-t, amit már az 1944-es napló egyik jegyzete is említ. *A kassai polgárok* János mesterét idéző

firenzei ötvös kötete az életet szüntelen cselekvésként megélő alkotó embernek állít emléket. Az önéletrírás „hőse és szerzője – írja Márai – úgy kezeli a tollat, mint a vésőt, mellyel remekeit mintázza, s úgy kezeli a vésőt, mint a »kis tört«, mely mindig ott van a kezeügyében, ha az élet valamely ügyletét alaposan el kell intézni [...]; ez a firenzei a XVI. század teljes életritmusát éli művében és művészetében.”⁷⁷ A szigorú normákat követő mester könyve 3. fejezetében⁷⁸ kifejti, hogy nem tudott engedni annak a Piero Torrigiani angliai munkára való csábításának, aki a firenzei Santa Maria del Carmine-székesegyház Masaccio-féle kápolnájában tanuló festőnövendékek egyikeként nem átallotta betörni az őt ingerlő – és Benvenuto által mesterként tisztelt – Michelangelo orrát. A krónikás a történetből a tanulás motívumát emelte ki és ehhez kapcsolja saját elképzelését a történekről, ugyanakkor nyilvánvalónak tartja, hogy a XX. századi mozi technikai vívmányát éppen az teszi ígéretessé, hogy Masaccio találmányát tökélyre fejleszti. A Torrigiani–Michelangelo verekedésnek – jóllehet Cellini írása nem a perspektíva tanulmányozását, hanem a későbbi mester gúnyolódó természetét említi az összetűzés okaként – az újítás, illetve az újítás és a zseni viszonyának szempontjából van jelentősége a krónikás olvasatában. Az „új műfaj”-t – írja a plasztikus filmről – „meg kell tölteni emberi és művészi tartalommal”, hiszen „minden új műfajnak van Homérosa, mindeniknek olyan, amilyet megérdemel. A perspektíva valamikor fellázította a képzőművészetet. Valószínű, hogy a »Cinerama«, a plasztikus film által nyújtott lehetőségeknek úgy örülnek majd a kortársak, mint ahogy a XV. században megörültek a festők, amikor megpillantották a firenzei S. Maria Del Carmine templomhoz épített kápolna falán egy Tomaso Masaccio nevű huszonöt éves festő képeit, aki Péter apostol életének jeleneteit festette a falra, s az etruszk sírok és az aranyra pingált bizánci alakok merev és élettelen alakjai után először ábrázolt a geometria törvényei szerint perspektívába beállított hús-vér em-

⁷⁷ MÁRAI Sándor: *Napló 1943–1944*. Bp., 1990. 198.

⁷⁸ *Benvenuto Cellini mester élete és munkássága, amiképpen ő maga megírta Firenzében. (La vita di Benvenuto Cellini.)* (Ford.: Füsi József.) Bp., 1968. 43.

bereket. A festőket akkor önkívületbe ejtette az új lehetőség: a geometria, a perspektíva látványa”. Az új módszert követő, ugyanakkor a világot új szemmel láttató festmények szemlélete kezdetben örömet, később – jelezve, hogy száz év múltán zsenije is feltűnt – vitát váltott ki. „Ebben a kápolnában történt – folytatja gondolatmenetét a krónikás – [...], hogy [...] a festőnövendékek között, akik a forradalmi találmány geometriai törvényeit tanulmányozták Masaccio faliképein, vita tört ki, s az egyik, egy Torrigiano(!) nevű – így tudjuk Benvenuto Cellinitől – vita közben betörte tanuló társának orresontját. A törött orrú festőnövendék Michelangelo volt. Ő már ismerte a perspektíva élményének minden titkát. Száz év kellett hozzá, amíg a merev etruszk és bizánci alakok a festészetben életre keltek.” S mivel a zseni mindig egyszeri jelenség, „a mozinak nincs és nem is lesz Michelangeloja”, a távoli jövőben azonban bizonyosan akadnak majd zsenik, akik a plasztikus film műfajában remekműveket hívnak életre. A krónikás ekkor csak sejthette a technikai újítás hatását, Cellinivel ellentétben a kezdetnek, s nem a beérettnek a szemtanúja, ugyanakkor számára legalább olyan lenyűgöző ez a jelenlét, mint elődjének a mester-zseni iránti odaadó csodálata. „Szép ott lenni – zárja beszámolója moziról szóló részét – az ilyen emberi és művészi vállalkozások kezdeti pillanatában, akkor is, ha a kezdet még tökéletlen.”

Esztendő múltán már a mozgókép tökéletesedési folyamatának következő állomásáról, a Cineramához képest egyszerűbb CinemaScope⁷⁹ vetítési módszeréről tudósíthatott. Jellemzően ekkor már nem a technika varázsa ejti ámulatba, hanem a film

⁷⁹ 74. jegyzet 273.: „A 20th Century Fox által bevezetett CinemaScope a Cineramát igyekezett a filmipar egészének az igényeihez átalakítani. A CinemaScope-technika középpontjában egy alaktorzító optika állt, amelyet még 1927-ben fejlesztett ki Henri Chrétien francia tudós.” A sztereoáhangzást nem külön filmszínház használatával, hanem egyszerre négy csatornát rögzíteni képes mágneses oxideszék segítségével érte el, lecsökkentve ezzel a működető gépezetek számát. 1954 végére a Paramount Pictures kivételével valamennyi mozivállalat ezt a módszert alkalmazta, 1957-re pedig „az amerikai és a kanadai filmszínházak 85 százaléka rendelkezett [...] vetítésére alkalmas berendezésekkel” (274).

nézőkre gyakorolt hatása. A televízió és a mozi párharcát különösen fontosnak ítéli ebből a szempontból, hiszen míg az előbbi – legújabb találmánya, a lakásokban felszerelhető „automatapersely” jóvoltából – „nevelő, vagy káros hatású” új mozgóképek vetítését teszi lehetővé, addig ez utóbbiban jele van a válságból való kilábalás – 1942-es cikkben említett – egyetlen módjának. Az első CinemaScope-film, *A köntös*⁸⁰ (*The Robe*) néhány hét alatt tízezreket csábított a moziba: a Megváltó ruhadarabjának történetét adaptáló alkotás a technikai újdonsággal összekapcsolható igényes témaválasztás első bizonyítéka. „Egy ipar, a mozgóképipar válságba jutott, s ez a válság nem csak »üzleti«, nem is csak »műfaji«. Minden művészet válságba jut, amikor nem tudja az embereket katarziszra készíteni. [...] A mozi, tehát a korunkbeli tömegszórakoztatás leghatalmasabb, legelterjedtebb műfaja válságba jutott, mert [...] feltételei a színészt, az író, a rendezőt gyakran olyan teljesítményre kényszerítették, melyek nem szolgálták minden művészet végső és igaz célját: azt, hogy nevetés vagy sírás közben, de tisztultabb lélekkel hagyják el az emberek a nézőteret. *A köntös* egy új, rendkívüli mutatványos lehetőség első nagy kísérlete [...]. Egyféle spirituális igényérzet van ebben a mozgóképben: [...] azt akarja, hogy a néző, amikor a nagyszabású látványosságok lekötik a képzeletét, befele is forduljon, lelkiismerete felé. Ez a kísérlet a mozi világában nem új, de [...] ilyen dimenziókban még nem volt példa rá.” S a film, ha képes szellemi igényérzettel megtölteni a „tömeg lelkét”, a jövő tekintetében reményt adhat mindazoknak – köztük a krónikásnak is –, akik „hiszik, hogy a tömegben belül az egyén lelke, a személyiség lelkiismerete adja meg a választ a kor kérdéseire”, mivel a megújult műfaj közvetítette érték részükről nem maradhat felelet nélkül. Csakis ez a hit adhat értelmet a televízió és mozi párharcának, amelyben végső soron a pénzbeszedő találmány a magas igényű film segítségére siet azáltal, hogy biztosítja az előállításához szükséges

⁸⁰ *A film enciklopédiája.* (Szerk. Markó László.) Bp., 1995. 256.: „1953. IX. 16. Az első szélesvásznú film Henry Kostler *A köntös* c. monumentális alkotásának ősbemutatója.” Az alkotás – Márai is utal rá – Lloyd C. Douglas regényének adaptációja, a főszerepet Richard Burton játssza.

anyagi fedezetet. „Így kerülgetik egymást a korszerű technikai lehetőségek, az üzleti szándék, s a közönség magasabb szellemi igénye” – summázza a tudomány, a tőke és az etika körkörös – kimerásterű – viszonyát az ember spirituális haszna, tágabb perspektívában pedig megmaradásának lehetősége felől értékelve a krónikás.

A könyv, az olvasható irodalom változásait figyelve azonban nem ennyire bizakodó. A találmányát népszerűsítő „új Guttenberg” New York-i feltűnése a literatúra írásbeli és szóbeli hagyományozódása közti különbségtételre, az előbbi prioritása melletti írói-olvasói állásfoglalásra készíti. A kaliforniai származású Raymond Tiersten „beszélő könyv”-e – latolgatja a lehetőségeket – talán „nagy ajándék lesz a vakok számára, pótolja vagy kiszorítja [...] Braille-könyveket”, talán az új kihívásnak megfelelő új könyvkiadói szakmát hív életre, „amely régi és új műveket rögtön hangos, beszélő tálalásban nyújt át azoknak, akik nem hajlandók többé az olvasás erőfeszítésére, beérik azzal, hogy nem olvasók többé, hanem hallgatók”. Még talán az lenne a leginkább ildomos – olvasható a kézirat kihúzott részében –, ha a „milliméternyi térfogaton [...] hatalmas újságoldalakat rögzíteni” képes mikrofilmhez hasonlóan „egyféle segédeszköz” lenne „csak”, de valószínűbb – az elmondott véleményből ez következik –, hogy az emberek gyorsabb életvitelét követve leszállított igényszintet fog biztosítani. „A vállalkozás egyelőre csak az Új Testamentumot jelentette meg teljes, hangos kiadásban”: a huszonöt dollárért forgalmazott huszonnégy lemez meghallgatása alig kevesebb mint egy egész napot igényel. „Afféle érték nélküli mintá”-kat, azaz tíztizenöt perces mutatóanyagokat is hozott a kaliforniai gyárból az ötletgazda, akinek eltökélt szándéka, hogy a „világirodalomnak most már rendszeresen hangosított változatban” adjon alakot. Ebben nyújt neki segítséget az a négy főből – „egy mérnök”-ből, „egy kereskedő”-ből, „egy újságíró”-ból és „egy esztéta”-ból – álló csoport, amely számítása és tervezése szerint „egy húszíves beszélő könyv, a korszerű lemez- és hangszalagfelvételek technikai tökéletesedése jóvoltából, nem lesz a hallgató számára drágább, mint egy keménykötéses, jó papírra nyomtatott könyv”. A washingtoni Kongresszusi Könyvtár állományában őriznek koráb-

ban készült, hangosított irodalmi és tudományos műveket, amelyek főként tanulmányi és könyvtári célokra készültek – írja a krónikás –, de ez a kísérlet elszigetelt jelenség maradt. Vajon lehetséges, hogy a korban, amikor már semmi sem lehetetlen, amikor az ember már nem is az elsődleges találmányokon, hanem ezek részleteinek finomításán töri a fejét, a felnövekvő „új nemzedék, amely gyorsabban jár, hall, közlekedik, beszél, már nem akar időt áldozni annak a lassú, különös szertartásnak, ami az olvasás”? A krónikás nem jósolja a betű halálát, jóllehet látja a veszélyt, ami alig tíz évvel később a Guttenberg-galaxis (McLuhan) végét artikuláló teóriákhoz vezetett. Az új találmány csak az előre/láthatatlan jövő szemszögéből ad bizalmatlanságra okot, abban az esetben is csak akkor, ha kizáró és nem kiegészítő, megengedő összefüggésben értelmezik a lehetőségeket. Az utóbbi – bizonyos szempontból az ongi elmélethez, a szóbeliséggel kiegészített írásbeliség kultúrájának tanához kapcsolható – felfogás közelít az előadóéhoz. „Aki azt mondja – jegyzi meg –, hogy nagy veszély fenyegeti a könyvet, az olvasmányt, valószínűleg elhamarkodottan túloz. Olvasni mindig más volt, mint hallani. Aki olvas – folytatja magabiztosabb hangon –, újraalkotja az írott művet. Egyénisége, személyisége teljes készségét kénytelen a könyvnek adni: csendre van szüksége, magányra, egyféle lelki készületségre, szellemi erőfeszítésre, máskülönben a könyv süket és néma marad.” A hallgatás, az audiális befogadás ezzel szemben nem követel feszült és odaadó figyelmet, hiszen lehet közben, amúgy mellékesen mással, például „varrógép járat”-ásával is foglalkozni. A ráfordított idő és energia alapján eltérő élményben részesül a kétféle ember. „Valószínű – hangsúlyozza a krónikás –, hogy soha nem szívódik olyan mélyen a hallgató lelkébe az elmondott szöveg, mint ahogy átítatja az olvasó lelkét a nyomtatott betűből ópiumfűstszerűen felszálló, mágikus varázs.” Bár ironikus megjegyzése nem kerüli el a technika adta lehetőséggel élő, homéroszi lant helyett hangfelvevő készüléket, toll helyett mikrofont ragadó írástudót, hiszen az írottól eltérő irodalmat – s egyúttal „dallamosabb” vagy „deklamálóbbs” új műfajokat – hoz létre, amely „nem »leír« többé, hanem »elmond«”, mégis elfogadja a változást mint lehetőséget. Nem győzi meg saját tapasztalata arról, hogy a

találmány magasrendű igényt elégítene ki, mivel számára az irodalomhoz kapcsolódó bármely élmény – írás és olvasás, beleértve a könyvtári anyaggyűjtést – a csendhez, az intimitáshoz, a cella magányához kapcsolódik. „A világirodalom gépesített hangja hörög, átkoz, eped, nyög, előad, a shakespeare-i hang már nemcsak a színpadról harsog a kortárs felé, hanem a lakószoba magányában is.” Kénytelen beismerni, hogy a „meghökkenítő” találmányoktól senki sem függetlenítheti magát, legfeljebb abban reménykedhet, hogy hatására az ember szellemi kvalitása nem változik. „Én még a könyvre esküdtem fel – de ezt nemcsak leírtam, hanem elmondtam most, mert a beszélő könyvről nem írok, hanem beszélek, s nem olvasóknak beszélek e pillanatban, hanem hallgatóknak. Ezért maradjunk bátran kortársak, nézzünk szembe a lehetőségekkel, de ugyanakkor figyeljünk meghökkenően, mint változik át kortársi szemünk előtt minden, amibe születünk, amit megszoktunk, amit szerettünk, s ami műfajilag is feloldódik ennek a korszaknak térfogatában: átváltozik, hangos lesz, vagy láthatóan mozgalmas, *más* lesz. Csak az ember nem lesz *más*, akár nyomtatott, akár beszélő könyvből olvassák, vagy kiáltják fejére az írók az örök igazságokat.”

A médiumváltás az irodalomértésre, sőt bizonyos fokon az irodalom-fogalom tradicionális értelmezésére is hatással van⁸¹, ezzel együtt a krónikást az alacsonyabb igényszinthez való igazodás, a befogadás erőfeszítés nélkülisége sokkal jobban nyugtalanította. Aggódásán és vallomásán, a csendes könyv mellett tett hitvallásán kívül saját szerepét – a cineramát bemutató előadás Cellini-párhuzamához hasonlóan – ismét a szellemi ember tevékenységéhez kötve mutatja be. A gyors vázlat hirtelen váltással az évfordulós Emerson alakját idézi, akit a közelmúltban a szovjet rendszer a „haladó szellemű” társutasok, „valahol Leonardo da Vinci és Victor Hugo” közé próbált felvenni, s akinek egyénisége – miként a legtöbb szovjet által ősei sorába idézett halottaké

⁸¹ Az előadás elején személyes élményét eleveníti fel, amikor – a New York-i lakásán – meghallgatta Dosztojevszkij regényéből Raskolnyikov vallomását és elzárta a gépet; „[...] nézem a gépet – írja – [...] és úgy érzem magam, mint akinek nem egészen biztos a lába alatt a talaj”.

– a spirituális ellenállás jegyében bontakozott ki. A krónikás az organikusság tanától érintve megjegyzi, hogy „Emerson valóban amerikai író volt, a szónak múlt századbéli, mélyen humánus, az európai szellemi örökséget az Új világ klímájában továbbplántáló értelmében”, s „életének nagy erkölcsi problémáján”, a néger sorsának rendezésén túl minden olyan amerikai kérdés foglalkoztatta, amely faji és lelkiismereti, sőt „társadalmi és szellemi peranyag volt”. Az általa megtestesített – s egyben átörökített – lelkiesség munkálása révén Amerika képes volt megújulni, s „olyan mélyen, olyan tökéletesen” megváltozni, „hogyan talán – kapcsolja a látszólag távolról indított portrét a gondolatmenetbe – a technikai világkép változását sem lehet ehhez a fordulathoz hasonlítani”. Az alkotó személyiségen átszűrte, az emberi nem jobbulásán fáradozó szellem hatása minden találmány esetlegességén túlnő, hiszen nemcsak cselekvésre, hanem gondolkodásra, sőt értékelésre és rendszerezésre készített. Az élete végén mérleget készítő Goethehez hasonlóan Emerson is „szellemi takarékpénztárba hordta minden nap az aggályosan megtakarított tapasztalatok filléreit – s 1872-ben arról ír a naplóba, hogy megélte a gőzhajó, a vasút, az elektromos távírógép, a csillagászati spectroscopé és a fényképezőgép felfedezését, ezenfelül az olcsó postaszolgálatot, s [...] anaesthesiát. [...] Az író – folytatja a vallomás hangján az írástudó krónikás –, aki ma mérleget csinál az Emerson halála óta eltelt korszakról, hozzáfűzhetné, hogy látta Lindberghet megérkezni a Páris-környéki repülőtéren, megélte az első atomrobbantást, megtudta, hogy a világegyetem a kitágulás állapotában van (de ez nem biztos), s valószínű, hogy ez a nemzedék megéli az ember kirándulását a Holdra”. Az ember gáttalan gondolatai és vágyai a találékony elme technikai újításai révén előbb-utóbb mérhető és igazolható, beteljesíthető és tapasztalható valósággá válnak. Ám az élet ismeretlen térfogatainak felfedezése, az emberi látókör tágulásának, az értelmi gyarapodásnak szomorú következményei is vannak. Az elsődlegesen az emberiség épülésére kifejlesztett eszközök a használat során negatív lehetőségeiket is megmutatták: méltóságától megfosztva az embert alacsonyabb sorba züllesztették. „Ezenfelül megéltünk két világháborút, a diktatúrák kiteljesedését és erkölcsi nihilizmusát. [...]

S az író, aki ma naplót ír, feljegyezheti még, hogy megélte a beszélő könyvet. Emerson még tollal írt. Nem tudjuk, mit hoz írónak és olvasóknak a jövő, de bizonyos, hogy a tollal még lehetett csendesen írni. S ennek a csendes írásnak néha nagy következményei voltak.” A gondolkodó szemtanú, azzal, hogy papírra veti korának alakváltozásairól szerzett tapasztalatait, egyszerre folytatja a naplóirás tradícióját, tesz tanúságot a jelen mellett és ad útmutatást a felnövekvő nemzedéknek, s ugyanakkor biztosítja a kultúra tartalmának továbbörökítését, a kulturális identitás folytonosságát. Ezzel együtt válik érthetővé, miért tartja fontosnak, hogy ne csak a nagy egyéniségekre emlékezzen, hanem az emberi lelemény eszközeit, a fel- vagy leszálló ágban működő értelem instrumentumait leltározza, azaz a civilizációs újításokat a kultúra szempontjából mérlegelje. Ez az oka annak, hogy a látszólag hétköznapi események mögött az emberi szellem munkáját fürkészi, s emiatt tartja fontosnak azt is – különösen egyéni identitását veszélyeztető – ingatag pillanatokban, hogy alkotói tevékenységét a biztos és bevált értékekhez rögzítse, s a passzív figyelmet kívánó audiális irodalom helyett az írás és olvasás erőfeszítésén alapuló vizuális literatúra mellett tegyen hitet.

C. Az író

Az önmagáról és művészetéről újságíróknak ritkán valló Márai Sándor, akitől egy ízben megkérdezték, hogy nem tartja-e kényelmetlennek a könyvnapi sátorban való nyilvános szereplést, a következőt válaszolta: „[...] minden írónak kötelessége ez. A könyv propagálása olyan szent dolog és ma különösen annyira nemzetvédelem, hogy alóla senkinek nem szabad és nem lehet kivonnia magát”⁸². Örömmel nyugtázza azt is, hogy a könyvnap végre

⁸² Márai Sándor a könyvnapról, a politizálásról és a vitatkozásról. In: *Film, Színház, Irodalom*, 1941. június 13–19. = *Márai beszél (interjúk, nyilatkozatok)*. Miskolc, 2004. 115.

igazi feladatát teljesíti, hiszen „tömegek érdeklődését hívja a könyvre” egy olyan korban, amikor „az emberek” valósággal „menekülnek a valóságtól a lélek csendesebb tájai felé...” A háborús időszak nyilatkozata az írói tevékenység egyik legfontosabb – haláláig vállalt – aspektusáról tanúskodik. Munkásságának kutatói egyetértenek abban, hogy az írás sérthetetlen gyakorlata mellett eltökélten és kötelességszerűen merítkezett szinte napi rendszerességgel mások gondolataiban. Ezek a szellemi utak valóságos tájak helyett az emberek közé vezették, városok kapui helyett írói világokat tártak fel előtte. Jóllehet a könyv tisztelete szempontjából elsődlegesen a kassai polgári miliő a meghatározó, de az egész európai kultúrkörhöz, s különösen annak határokon átnyúló értékeihez való ragaszkodás a vándorévek során erősödött meg benne: „életem hátralevő szakára nagyjából visszafordultam az európai tájakról az európai könyvek láthatára felé”⁸³ – írja az *Egy polgár vallomásaiban*. Publicisztikája a legfőbb bizonyíték arra, hogy újabb kori felfedzőként otthonosan közlekedett és szívesen kalandozott az európai műveltség szerteágazó ösvényein, ismerte a kezdetet és miként Kolumbusz, szívével sejtette a fő irányt, amelyhez tekintetét igazíthatta. A hibátlan hangú és eredeti könyv úgy repíti olvasóját az emberi lélek útvesztői között, mint a jól ácsolt és biztos kézzel vezetett vitorlás az új földrészre igyekvőt. Mindkettőt az ismeretlen, a még feltöretlen, az elfeledett iránti vágy hajtja, de míg a valódi táj meghódításához segítők és kedvező szél, addig a hallgató könyvekbe zárt írói világok szóra bírásához magány és könyvtári csend – egyfajta cellaszerű állapot kell.

A krónikásnak az önkéntes száműzetés szabadsága megadta az íráshoz és olvasáshoz szükséges csend örömét. Mikó utcai magángyűjtemény híján a városok biztosította lehetőséggel élt: mint istenhívók a templomba, olyan áhítattal lépett a könyvtárba. Az 1952 júliusában jegyzett, s a „szellemi honfoglalás” kapcsán már idézett *New York-i naplója* szerint az európai nagyvárosokban szerezte a szükséges tapasztalatot. Nem egyszerűen csak ellátogatott és körültekintett az efféle szent helyeken, hanem igyekezett

⁸³ MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásaiban*. Bp., 1990. 339.

birtokba venni, sajátos dolgozószobává alakítani ezeket. Úgy vélte, hogy feltűnés nélkül kell berendezkedni valamelyik szegletben: meg kell keresni „az olvasóteremben azt a sarokasztalt”, amelyhez „az idegen világban, az idegen nagyvárosban” az otthonosság érzetével tud letelepedni az „utas”. A vállalkozás sikerét a kellő önismeret és a gyakorlat szavatolta. „A honfoglalás a könyvek világában – írja – lassú, óvatos vállalkozás. Gyakorlat, terepismeret, saját igazi érdeklődésünk és képességeink ismerete kell hozzá, mert a csábítás nagy, a lehetőségek végtelenek és nemcsak a könyvtári órák végesek, hanem az élet is. Ahogy múlik az idő és forog a világ, tanácsos megfontolni, melyik könyvvel kötünk szerződést az élet egy rövid idejére?” A New York-i Public Libraryben, a nagyváros jól felszerelt „területen kívüli hely”-én minden adott volt az olvasó elmélyüléséhez: gazdag könyvállomány, gyors kiszolgálás, s nem utolsósorban kiváló világítás. „A new yorki nyilvános könyvtár számunkra, magyarok számára különösen becses – vallja –, mert úgyszólván minden magyar könyvet megtalálni itt, amit odahaza az elmúlt években erőszakkal kiselejteztek a magyar szellemi öntudatból a bolsevista és náci cenzorok.” A központi részleget „a szakmabeli lehetőségek legtökéletesebb alkotásá”-nak tartotta, ugyanakkor, különösen a műveltség széles körű terjesztése szempontjából, a városi fiókok könyvküldő szolgálatát, majd a négy év múlva átadott kölcsönkönyvtárat nagyon hasznosnak ítélte. Ez utóbbi „egyetlen célja – jegyzi meg az 1956. április 25-i *New York-i napló*ban –, hogy tömegek számára ingyen, egyszerű módon betűt és zenét közvetítsen”, s éppen emiatt „nevelő hatása [...] felbecsülhetetlen”. A kétmillió kötetes gyűjtemény idegennyelvű osztályának egyik állványa előtt meghitt nyugalom tölti el: „egy ötpolcos könyvállvány felett ez a felírás olvasható: »Hungary«. Ez az öt polc, meg rakva régi és új magyar könyvekkel, az idegen, mamut városban a magyar vándor számára ritka pihenőhely. Ez a szó itt – »Hungary« – szellemi névjegyünk a világban. A könyvek ezeken a polcokon mondanak valamit, amit csak mi értünk.” Hiszen – folytatja az 1952 tavaszán elhangzott szabadegyetemi előadás-sorozat egyik legfontosabb passzusát – „amit [...] lefordítanak, legtöbbször félreértés. Egy magányos nyelv titkait őrzik ezek a polcok”.

Könyv és ember viszonyának, illetőleg a magyar irodalom fordításának dolgáról mint újságíró nem az 50-es években nyilatkozott először. A *Pesti Hírlap* rovatvezetőjeként reagált a *Temps* híradására, amely arról számol be, hogy a háborús Párizsban az emberek sorban állnak egy kölcsönkönyvtár előtt, s örömmel szorítják magukhoz a megszerzett „szamárfüles” klasszikust akkor, amikor a napi betevő is gondot jelent. „Európa oly mohón, komolyan, szorongó lélekkel olvas, mintha vezekelve – írja. – Mintha a könyvektől várná a választ a jelen és a jövő kérdéseire, mintha át kellene ismételnie a jövő nagy vizsgája előtt a múlt egész tananyagát Platónától Goethén át a kortársakig [...] A számvetés, az önmegismerés, a számonkérés idejét éljük. Tudnunk kell, miben hibáztunk, meg kell ismernünk a valóságot, fel kell készülnünk [...] a jövő mindenfajta feladataira. Egyetlen, pártatlan tanácsadónk az igazi könyv: kihez fordulhat az emberiség a szorongattatás és a nagy kérdések nehéz óráiban?”⁸⁴ Lélektelen korban az európai ember a szellemi hazát keresi, azt, amely az alkotó emberek gondolatain keresztül mindig társakat adott mellé, amely megtanította hinni és megvédte a pusztulástól. „Amíg könyveink vannak, nem vagyunk egyedül a világban” – hangzik a tapasztalati igazság axiómája. Majd saját könyvtárszobájába lép és a műveltség elkötelezett hangján folytatja: „[...] e vad világban, ahol minden ég, ez egyetlen igazi otthonom, melynek tárgyi valóságát talán nem tudom megmenteni a végzet kegyetlen szeszélyei elől, de tartalmi valóságát köteles vagyok megmenteni, mert ez Európa rangja, értelme: ez a másik valóság, melyet a könyvek zárnak magukba”. Az olvasás gesztusában tehát nemcsak ennek a másik Európának a személyre szabott segítsége érvényesül, hanem paradox módon éppen az olvasó ember által menekül meg a szellemi haza. Felejteni, a könyvtől időszakosan elfordulni lehet, de emlékezés és olvasás nélkül „az életnek értelmet adni nem lehet”.

1942-ben a *Röpirat* a francia és a magyar nemzet szellemi vezető szerepére figyelmeztet, ugyanekkor a publicisztikája csak

⁸⁴ MÁRAI Sándor: *A könyvek bosszúja*. In: *Pesti Hírlap*, 1941. dec. 14. (*Vasárnapi krónika* rovata).

az utóbbit találja alkalmasnak az európai olvasmányéhség enyhítésére. „Megfontoltam és kimondom: a magyar irodalom ma az egyetlen Európában, amely irodalmi élet formájában, eleven és küzdő művekben képviseli az európai szellemet. [...] Egyszerűen arról van szó, hogy egy nemzetnek, amely eddig nyelve tündéri börtönében élt, módja van kitörni ebből a varázsos börtönből s teljes joggal bevonulni az európai szellem fellegvárába, melynek gőgös kapuit és felvonóhidjait eddig csak ritkán nyitották meg előtte.”⁸⁵ Úgy véli, hogy néhány nagy klasszikus és kortárs magyar író „szórványos szellemi kitörése”-t, az eddigi „nomád portyázások”-at felválthatja egy sokkal elevenebb és szervezettebb kapcsolat, egy meghatározóbb szellemi jelenlét. A felelősségteljes pillanatban, amikor a háború utáni nagy nemzetek levegő után kapkodnak, a magyar irodalom megfelelhet az európai elvárásnak, elismertetheti értékeit a szellemi porondon”, híret – „tudják, hogy vagyunk, szellemünk magyar és európai” – aprópénz helyett aranyra is válthatja. Ehhez azonban az szükséges, hogy a magyar könyv fordítása szervezeten, „világnyelveket [...] ismerő, írói képességekkel rendelkező szakemberek” bevonásával, ne pedig iparszerű formában történjen. A csomagolás, a „köntös” rendkívül fontos a „szellemi áru” kivitele szempontjából, hiszen „elsikkadhat (rajta) egy irodalom minden varázsa és ereje”.

Sajnos, hamar megbizonyosodott, hogy a magyar irodalom éppen a fordítás miatt nem tudott érvényesülni a nemzetközi szinten. Erre a kudarcra azonban mintegy rácáfol a New York-i könyvtár gyűjteménye, amely éppen arról győzte meg, hogy a magányos nyelven beszélő magyar literatúrának elszigeteltségében is van joga az élethez. Hiszen annak a spirituális korszakváltásnak, amit Toynbee nyomán⁸⁶ a krónikás a modern világ egyetlen lehetőség-

⁸⁵ MÁRAI Sándor: *Magyar könyv és Európa*. In: *Pesti Hírlap*, 1942. ápr. 12. (*Vasárnapi krónika* rovata).

⁸⁶ *A Vasárnapi krónika* 1955. április 10-i előadásában az emberi érték kontinuitása mellett foglalt állást. Az atomkorban új Ulyssesként tartózkodik a végső pusztulás lehetőségétől és Toynbee „nagy történelemszemléleti panorámájá”-ra hivatkozva kijelenti, hogy az utóbbi „tíz évben az emberiség olyan küszöbre jutott, amelyen átlépve egy szellemibb, vallásosabb, spirituálisabb világkép dereng”.

gének tartott, szerves része a nyugati műveltség értékeit közvetítő irodalmunk. Hitt a szellemi értelemben vett Nyugat jövőjében, s abban, hogy a szétszórt és az otthon szenvedő magyarságot közösségi tudatában erősítheti meg a könyvek közvetítette emlékezet. A rádió hullámhosszán a „janicsárnevelő telepekre” zárt ifjúságot olvasásra, a hallgató hazai írókat kitartásra, a megszólalókat pedig lelkiismeret-vizsgálatra, és az idegen hatalom által eltorzított fogalmak tisztázására ösztönözte. Ilyen értelemben a száműzött és a hazai magyarok sorsközösségét valló gondolatát kiegészítette a magyar írók és a magyar olvasók közötti láthatatlan kötelék szorosabbra fűzésének feladatával. Az 1952. december 28-án elhangzott *Vasárnapi krónika* hit és feladat organikus kapcsolata szempontjából érdemel figyelmet. A vándor krónikás az „esztendő utolsó napjai”-nak „kilátópont”-járól tekint „a magyar szellem tájai felé”. Hite szerint, ha a vasfüggöny két oldalára rekedt, s a nyugati szellemiség jegyében cselekvő magyar írók és olvasók keresik az egymáshoz vezető utat, s képesek megszervezni azt „a láthatatlan Spirituális Idegen Légiót, amelynek tagjait íratlan eskü köti, hogy harcolnak a magyar lélekért, ahol tudnak”, akkor a magyar szellemnek lesz jövője. Az egésztől a rész felé hajló logika első pontján a földrészeket összekötő nyugati szellem, majd ezen belül a magyar műveltség, s ennek „felsőfokú kifejezése [...] az irodalom” megmaradásába vetett hitét, majd a hazai és az idegenbe szorult magyar írók, s végül a nyugati szellemű irodalomhoz „titokban és elszántan”, újra és újra odaforduló magyar olvasó feladatát összegzi. A lelki ellenállás eszerint nemcsak a magyarság – különösen a művelt értelmiség és a felnövekvő nemzedék – legfőbb köteleossége, hanem menekülésének egyetlen útja. Ezért nem szűnik a krónikás már-már Gorgó-szerű tekintetét általában a nyugati szellem és irodalom, ezen belül főként a magyar irodalom válságjelenségeire függeszteni. Ezért olvassa kitartóan az otthoni folyóiratok híradásait az idegen hatalom magyar szellemiséget reguláló, műveltségpusztító és álszellemiséget konzerváló gyakorlatáról, arról a „tragikus majomszínház”-ról, amelynek „vörösbugyogós idomított mutatványos”-ai nem a valódi értéket, legfeljebb annak paródiáját képesek közvetíteni. Hisz viszont abban, hogy a hangos és

igénytelen sematikus irodalom mellett létezik egy másik is, amely szóltalanul és felelősségteljesen őrizi a szellemi értékeket, s amely meghatározza az emigráns írók kötelességét a külső végeken. Miként „a gazdag, tündökletes magyar irodalmi múlt”-ban az írástudók, a vasfüggöny két oldalán álló belső és külső emigránsok is ugyanazt a spirituális átmentő és közvetítő szerepet látják el. „Hiszünk abban – vallja a krónikás –, hogy a magyar szellem odahaza ma katakombában él és alkot, hiszünk abban, hogy az igazi magyar írók mély titokban őrzik és tovább építik a magyar irodalom szellemvárát. A szabad világ magyarsága is érzi a nagy felelősséget, amely éppen a magyar irodalom megmentésének kötelességével reáharul. Az emigráció nehéz munkafeltételei közepette is *épülnek már az őrhelyek mindenütt a világban, ahonnan a magyar lélek fényjeleket küld hazafelé.* [Kiemelés tőlem – K. M.] Londonban, Rómában, az amerikai kontinensen, de Európában is, mindenféle alakulnak magyar könyvkiadó vállalatok, amelyek a külföldi magyar olvasók és a szabad földön élő magyar írók egyesült akaratával remélik életre kelteni a magyar irodalmat. Különbéféle világnézetű, származású, meggyőződésű magyar írók találkoznak ezeken az őrhelyeken, hogy megmentse a magyar betűt, hogy megmentse a magyarság lelkét.” A 30-as évek őri-járatí írásainak végvári tematikája, a gilleti katedrális képi spirituális tradíciója⁸⁷ ötvöződik tehát az elkötelezett írói gyakorlattal az 50-es évek publicisztikájában. Feladatának tekinti „a nyugati szellem új szempontjai”-nak megismerését, magyar nyelvű közvetítését, és a Kafkától való⁸⁸ az emberi szellem integritá-

⁸⁷ Egy húsvéti magyar templomlátogatás kapcsán kifejti, hogy az emigránsok nemzeti öntudatát a szent hely és a magyar könyv együttesen biztosítja. „A magyar diaszpórában, különféle kontinenseken, mi őrizi még a szétszóródott magyarság lelkét? A vallás, néhány ilyen templom, néhány pap, s itt-ott egy-egy könyv, a magyar betű, amelyből a származás, a sorsközösség, a közös nyelv, az eredet emléke szól a messzi, messzi idegenben a magyarsághoz. Ezek a kapcsok rendkívül erősek.”

⁸⁸ A lélek halhatatlanságáról akár Platónnál – pl. a *Phaidroszban*, a *Szókratész halálában* –, akár Szophoklésznel olvashatott hasonló gondolatot. Kafka műve – különösen *A per*, és a naplójegyzetei, ahonnan egyébként a mondat is származik – azért volt számára meghatározó élmény, mert a szerzőt a korabeli emberpusztító viszonyok lélektani háttérének gazdag árnyalása nem az embertelenség, hanem a humánus melletti állásfoglalásra készíteti.

sát valló hittétel bizonyítását. „A nyugati szellem él, hisz a lélekben és hisz abban, hogy az ember elpusztíthatatlan.”

Márai mint rádiókrónikás – miként azt az igazi írástudótól elvárta – nagy gondot fordított a fogalmak tisztázására, az igazságot érvényesítő szavak használatára. A figyelmes hallgató számára – a szovjet propagandisták által eltorzított fogalmak helyébe – Márai rovata egyfajta hangos szótárt nyújtott. A szavaknak erejük van. Ha pontatlanul, tévesen vagy túlzóan használják őket, akkor veszélyt jelenthetnek az emberre, hiszen a szókincs végső soron az élet értelmi aspektusának lenyomata. Már 1938 nyarán ingerült kirohanásra ragadja a felelőtlen szóhígítás, amit az európai válság legfőbb okának tart. A láttelelet értő orvos tapasztalatával jegyzi meg, hogy a betegségből való kilábalásnak egyetlen lehetősége van: a szavak pontos használata. „A szó nagy méreg és nagy gyógyszer – írja. – Az évfordulókon [...] nem árt figyelmeztetni a világot, hogy az elmúlt húsz esztendő minden gyalázatáért a szó a felelős, az üres, a hazug, a nagyképű, a dagályos fogalmazás. Erkölcsösen, bátran és nemesen élni annyi, mint pontosan, bátran és nemesen gondolkozni.”⁸⁹ Mint lélekmentő gátőr a parttalan áradás elé, maga is zsákokat készít, de homok helyett regulázott szavakkal tölti meg azokat. S egyúttal alkalmas ellenszernek tartja a „félelmesen elhatalmasodott” kifejezések felülvizsgálatát és a „kis szavak ércfedezetéhez” való visszatérést. Ha az irodalom az „élet mágikus tükre”, akkor a szó a lélek tükre; s mivel hite szerint „a nyelv olyan érzékeny anyag, mint a hanglemez, válogatás nélkül felvesz és rögzít mindent, amit az élet feléje kiált”⁹⁰, nem szűnik ostorozni mindenféle elhamarkodott próbálkozást, ami silányítja a szellemi közjót. Példát arra, hogy az írónak áldatlan viszonyok, keserű élethelyzetek közepette is őrködnie kell a szavak és a nyelv tisztaságán, nem kisebb nemzet, mint a francia nyújtott. Tisztelet tölti el a megszállt ország akadémikusai – az élen Duhamellel, Mauriackal és Valéryvel – iránt, akik számban megfogyatkozva ugyan, de lélekben meg nem törve, „csendes és konok” kitartással látják el kö-

⁸⁹ MÁRAI Sándor: *A szókincs*. In: *Pesti Hírlap*, 1938. júl. 10., 7.

⁹⁰ MÁRAI Sándor: *A közkiki*. In: *Pesti Hírlap*, 1942. okt. 8., 5.

telességüket: „örködnek a balsorstól sújtott nép nyelvének és szellemének tisztaságán”⁹¹, hiszen „legfőbb gondjuk [...] a hivataltal szótár fejlesztése és módosítása”. Mint a hivatásukat gyakorló orvosok, maguk is látják, hogy az „élet minden pillanatban új szavakat és kifejezéseket dob a gondolkozás véráramába”, ezért vigyázniuk kell, nehogy a „francia szellem kifejező és megállapító ereje” csorbát szenvedjen. Folytonos figyelmük tehát spirituális önvédelem, „az emberi szellem folytonossága” iránti felelősségérzet megnyilvánulása. Barikádok között különösen „veszélyesen élnek”, hiszen mindenáron az értékek átmentésére törek-szenek. Tudják, hogy „az emberi szellem együttese olyan csodálatos, szerves alkotás, melynek építését [hasonlóan a gótikus katedrálisokéhoz – megjegyzés tőlem, K. M.] nem lehet átmeneti időszakokra félbehagyni”, ezért tudós és író egyaránt „a szótárra mutat, melynek értelmi és fogalmi tisztaságát, nyelvi erejét ápolni kell zavaros időkben is. Ez a dolga”. A szelleműj intése független a változástól. Az 50-es évek rádiós gyakorlatában éppoly elevenen érvényesíti hatalmát, mint korábban az újságok hasábjain. A krónikás szójegyzékeket olvas, valóra váltva azt az Anatole France-i gondolatot, amit némiképp módosított, hiszen míg a francia író „a pálya végén” álló, műfajoktól megcsömörlött írástudónak izgalmas olvasmány gyanánt könyvjegyzéket, addig Márai „egy jó lexikont” ajánl. (*Vasárnapi krónika*, 1954. jan. 31.) Meggyőződése szerint „a világ tüneményei és az emberi fogalmak nem statikusak, [...] s az elmúlt évtizedben nemcsak a közlekedés, a politikai és a gazdasági térkép, a tudományos világkép változott meg alapvetően, hanem az emberi együttélés kanonizált alapfogalmait”, s ennek legfőbb bizonyítékait nem is annyira a francia enciklopédia óta eltelt időszak, sokkal inkább a közelmúlt szómagyarázataiban lehet felfedezni. Megváltoztak az „ős-fogalmak” – az egyén, a család, az állam –, sőt elképzelhetőnek tartja azt is, hogy a „tisztán gondolati fogalmak” – a szeretet, az erkölcs, a hűség, az igazság – sem ugyanazt jelentik a mai ifjúságnak, mint a hajdaninak. Az *Enciklopediæ Britannica*, hasonlóan a *Palla*shoz, vagy a *Révai*hoz pótkötetben adja közre a megváltozott

⁹¹ MÁRAI Sándor: *A szótár*. In: *Pesti Hírlap*, 1942. márc. 22., 5.

értelmű szavakat, így többek között a „drága »címszó«”, Magyarország alatt sem ugyanazt értik a nyugati világban most, mint tíz évvel ezelőtt. Amit néhány évszázad több-kevesebb változtatással megőrzött, az egy évtized alatt átalakult. „Nemzetek, néptörzsek, évezredes jogi fogalmak, a világ és a természet szerkezetéről, mikrokozmoszról és makrokozmoszról alkotott címszavak e tíz évben mélyen, lényegükben megváltoztak”, s míg a nyugati gyűjtemények igyekeznek erről az értelemfrissítő kötetekben beszámolni, addig a szovjet jegyzékek szerkesztői „ollóval” távolítják el a hasonló sorsú szavakat. Az utóbbi nem a valóság, hanem egy rendszer hatalmi elvárásait követi, s mint ilyen törésre ítél mindent, ami ellentmond az érdekeinek. Ez ellen a torzítás és szóirtás ellen harcol rendületlenül a krónikás láthatatlan szótárával, amelybe a megtisztított szavak (pl. sajtószabadság, értelmiség stb.) mellett újakat (pl. nemzetgyilkosság) vesz fel. Vallja, hogy „az irodalomnak elsőrendű feladata minden korban a fogalmak tisztázása” (*Vasárnapi krónika*, 1956. jún. 3.), ezt várja a magyar írótól – legbizakodóbban talán az 1956-os könyvhét után –, s ennek az elvárásnak igyekszik maga is megfelelni. Az a történelmi helyzet, amely lehetőséget teremtett az osztrák államszerződésre, a magyarság helyzetének és a „Nyugat” fogalmának felülvizsgálatára készíti: „a nyugati szolidaritás-érzés nagy történelmi hatóerő, s most, amikor tíz kegyetlen esztendő megpróbáltatásai és kísértései után megint valóságosabban számolni lehet azzal, hogy a magyarság közelebb kerül természetes érdekköréhez a Nyugathoz, nem árt szemügyre venni, lélekben és valóságosan hol a helyünk Kelet és Nyugat között, kik és mik is vagyunk valóságosan, nyugatiak-e vagy keletiek?” (*Vasárnapi krónika*, 1955. máj. 8.) Az önkéntelen válasz, a János mester szájából elhangzó mondat variánsa: „Keletről jöttünk és a Nyugathoz tartozunk”, félszázad előtt még világosan lokalizálható volt. Akkor elsősorban Európát, főleg Nyugat-Európát értették rajta, kis jóindulattal a határait egészen a Kárpátok vonaláig nyújtották. Az elmúlt ötven évben a „»Nyugat« fogalmi súlypontja eltolódott”, hiszen egyre inkább a műveltségre épült Európától, az ősi kulturális fészektől nyugatra eső kontinenst, a gazdasági és civilizációs hatalommá váló Amerikát jelentette.

A „szellemi tektonikus mozgás” csak lassan követi a hatalmi változást, s „az a Nyugat, amelyhez ezer éven át tartoztunk, amellyel összekötöttük sorsunkat, s amelytől lélekben és a valóságban elszakadni [...] a magyarság soha nem volt hajlandó, megint közelebb került hozzánk, s ugyanakkor ez a Nyugat hihetetlenül kiterjedt, óceánokon és földrészeken át alakult hatalmi, gazdasági és szellemi sorsközösséggé”. A krónikás kettős láttelepet készít, amikor a Nyugat és Magyarország egymáshoz viszonyított helyzetét egy kedvező politikai szituáció kapcsán értékeli, sőt miként a szakmájához értő filmesszakember – találó szójáték kettős nyomatékával élve – fókuszálja: „[...] tény: Magyarország közelebb kerül a Nyugathoz. És ebben a perspektívában nem sötét az, amit ma a világban látunk”. Bár Amerikára mint a nyugati szellem végső limesére tekint, látja, hogy az örökölt felelősség⁹², a nemcsak államhatárig tartó, de világméretű emberi jóléért és békéért folytatott küzdelem súlyos terhe nyomja vállait, soha nem feledkezik meg az események, a változások, a benyomások perspektivikus magyarázatáról, tehát arról, hogy mindent a megszállott haza viszonylatában értelmezen. Nagy és kis népek hivatásáról elmélkedve ekképp értékeli a poláris világon belül a kettőszakadt magyarság sorsát. „A kis nemzetek fiai ma is [...] hiszik, hogy tovább őrizhetik nemzeti műveltségüket, életformáikat, – tovább, mint a nagy nemzetek polgárai, ahol a konformizmus átalakító törvényei közvetlenebbül hatnak a személyes életre is. [...] De] kis nemzetnek lenni egy nagyhatalom békés bástyáinak közelében nem ugyanaz, mint átjáró területnek lenni a népek országútján. A [...] vasfüggöny mögötti népek, elsőrendűen Magyarország [...] tudnak erről a különbségről. De a nagy leckét feladta az idő. A kis népeknek van egy elsőrendű feladatuk és kötelességük: segíteni a kis népeket, hogy megmaradhassanak. A szerepeket kiosztotta a történelem.” (*Vasárnapi krónika*, 1953. nov. 8.)

A nagy kérdés: vajon ebben a – nem új, de mindig változó – szereposztásban hogyan artikulálnak és mit mondanak az egyes

⁹² *Vasárnapi krónika*, 1953. nov. 8.: „[...] Amerika kénytelen átvenni a világ ügyeinek részbeni vezetéséért a felelősséget, Amerika ezt a szerepet soha nem kereste.”

részvevők, a kultúra, a művelődés, legfőképpen pedig az irodalom vonatkozásában foglalkoztatta. 1952-es előadás-sorozatában még azt fürkészte, miért nem tudott a magyar literatúra a világirodalom részévé válni, négy évvel később, a kölcsönkönyvtár magyar nyelvű polcai előtt állva pedig azon gondolkodott, hogy van-e eleven kapcsolat a kettő között, s ha igen, akkor „hol, miben kapcsol a vasfüggöny mögötti magyar irodalom a [...] korszerű világirodalomhoz”. A kérdés paradoxnak látszik, hiszen a nyugati szellem életfeltételét, a konszenzust, az együttműködést, tehát a szabadságot mint lehetőséget az elzárt országban minden eszközzel irtották. A krónikás ennek ellenére nem adja fel a hitét, hogy a támogatott magyar irodalom csak egyfajta álca, s a hatalom elvárásait az írók hosszabb távon nem tudják lelkiismeretükkel összeegyeztetni. Hiszi, hogy van jövő ott, ahol van múlt, ahol talán van egy valódibb jelen akkor, amikor a vasfüggöny nemcsak az országokat választja el egymástól, hanem a világ szellemi életét is kettéhasítja. A két oldal közötti kapcsolatot abban a szellemi ellenállásban látja, amely szabadon érvényesülhetett a múltban, s annak indexre tett, a kortárs katakombai-irodalom szintjére süllyesztett alkotásaiban, amely megnyilvánul az olvasó, a gondolkodó és alkotó ember kivonuló magatartásában. A krónikás Márai egyrészt nekrológok, másrészt könyvek kommentálása révén idézi fel azoknak az íróknak az alakját, akiknek élete és műve a szellemi ellenállást példázza, s másokét, akik az egyszerűbb megoldást, a hatalommal való megalkuvást választották. Így példa és ellenpélda, irodalom és irodalom/politika egymástól távol eső, mégis együtt ható jelenségei az emersoni gondolattal átítatott – ti. „a világirodalom igazában néhány ötlet és néhány mese változata csak” – organikus szemléletet a literatúra vonatkozásában is érvényre juttatják. Jelképesnek tekinthető, hogy a New York-i kölcsönkönyvtárból Babits európai irodalomtörténetét viszi magával, amely a nyugati szellem kontinuitásának legfőbb bizonyítéka, s amely felől az újrafogalmazott kérdés pozitív végkicsengést kap: „Az a titokzatos villanyütés, amellyel, Babits szava szerint, a világirodalom szellemei Homérosztól Shakespeareen át a mai napig hívják, szólítják egymást, függetlenül az időtől és a tértől, felvillan-e még az otthoni homályban?” Nem

sötétség és végleges pusztulás, hanem homályos szellemi élet dereng a látomásban, s a reményt, a spirituális párbeszéd örökévalóságának hitét a választott mű tovább erősíti. Nemcsak a világirodalom „arisztokratikus” értelmét, tehát a tömeg helyett az egyéniség alkotó erejét hitelesíti ez az alkotás – „mindig csak az egyén ír, a magányos, a különc, az arisztokratikus egyén” –, hanem babitsi megvalósításáról is számot ad. „Többször olvastam – hangzik a krónikás vallomása –, de most [...] innen, Amerikából látni csak, milyen nagy ez a könyv. [...] Nem ismerek még egy könyvet, amely a világirodalomról ilyen közvetlenül adna hírt: mint egy alkati, személyes élményről. A ritka írás, amikor az író nem »valamiről« ír, hanem egyszerűen kifejezi önmagát azzal, amit ír, úgy, ahogy lélegzik, vagy a szíve dobog.” Babits értően és érzékenyen fordult a nyugati szellem írásaihoz, köztük ahhoz a Shakespeare-hez, aki a reneszánsz kor cselekvő embereként Hamlet cselekvés- és döntésképtelen figuráját állította „művének előterébe”. A krónikás „félelmesen időszerű”-nek véli ezt a halhatatlan alakot – „az emberiség egésze mormogja a hamletti monológ »lenni vagy nem lenni« kezdősorait” –, de nem elégszik meg a diagnózissal és hamar hozzáolvassa *A vihart* kommentáló részt. Lehet, hogy a tömeg lelkiállapota Hamlet alakjával mérhető, az alkotó egyénnek azonban a prosperói sors jutott, a varázslóé és a megbocsátó tanítóé, aki elégtételt vevő pálcáját eltörte a következő nemzedék boldogulásáért. „Babits azt is mondja, Prosperóban a költő megmutat valakit, aki nem akar a maga számára boldogságot. Csak egyet akar még: azt, hogy az emberek, akik körülötte élnek, boldogok legyenek. Mert ez a legnagyobb, feltétlen cselekvés.” Hatalma a könyvektől való: az olvasás szertartásos gyakorlata – s nem utolsósorban lánya bomladozó szerelme – visszatartja attól, hogy trónbitorló öccsét és annak társait számkivetett helyzetéért megbüntesse. A neveléssel feloldó, lelkiismeretet kiegyensúlyozó, ugyanakkor egyéni érdeket háttérbe szorító magatartás példává vált a mindenkori szellemi ember előtt. Prospero „humanizmusát” a válságos esztendőben is értékőrző Babits és a később számkivetett krónikás egyaránt folytatta. A könyvekhez, a szellem örök mécseseihez a végső erkölcsi posztulátumot kereső szándékkal fordultak, mindent át-

szűrtek egyéniségük sűrű szövésű hálóján, s ami fennmaradt, azt kiemelték. Az általános szellemtörténeti folyamat összefüggéseinek feltárására törekedtek, s az egyes életművek kapcsán önportrét is rajzoltak széles ecsetvonásokkal, a perspektíva szabályai szerint. Az, amit és ahogyan az irodalomról és az írókról papírra vetettek, szubjektív értékelés alapján született. Babits két kötetben, Márai naplójában, mely „részben olvasónapló”⁹³, és rádiós előadásában. Az írás etikája mindkettejüknél a szellemi ember tértől és időtől független spirituális párbeszédében válik plasztikussá. „Ő írta – vallja Márai Babitsról –, hogy a világirodalom egységes áradás, a lelkek megszólítják egymást és visszafelelnek.”⁹⁴ S ebbe a szüntelen dialógusba az olvasás antik értelmű – *legere*, vagyis kiválasztani, kiszemelni – gesztusa által valamennyi alkotó ember bekapcsolódik. Van, aki csak magatartásával és van, aki művével és magatartásával. Márai számára az irodalmat emberi értékörzés alapján rendszerező Babits egyéni sorsával is példázta a szellem hatalmát. Betegségében emberfeletti türelmével mutatta meg „az emberi szellem ellenálló erejét”⁹⁵, hiszen „ez a lélek nem alkudott meg az anyag otromba lázadásával, égett, utolsó pillanatig”. Babits nagysága, a magatartásban is reprezentálódó szellem nagysága. „A mű nemcsak betű, hanem magatartás is – zárja gondolatait az emlékező Márai. – Babits haldoklása éveinek idejében írott műveivel bebizonyította, hogy a világ minden támadása erőtlen az emberi szellemmel szemben. Addig élt, ameddig az utolsó betűt le nem írta, amíg pontot nem tett műve végére.” A halál pillanatában beteljesedő babitsi életmű becses hagyatéka az a horzskő, amely a krónikás irodalmi portréit – művön átvillanó és valódi íróportréit – egységes rendbe csiszolja.

A csaknem harminc esztendeig készülő Thomas Mann-i arc-képet az 1955. szeptember 11-i *Vasárnapi krónikában* elhangzott előadás foglalja keretbe. Az *Újság* 20-as évek végétől megjelenő beszámolóit részint az egyes művekre, részint az alkotó karizma-

⁹³ SZÁVAI János: *Márai és a világirodalom – a világirodalom és Márai*. In: *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*. (Szerk.: Kenyeres Z.–Gintli T.) Bp., 2002. 223.

⁹⁴ MÁRAI Sándor: *Oidipus*. In: *Pesti Hírlap*, 1941. okt. 23., 5.

⁹⁵ MÁRAI Sándor: *Lélek*. In: *Pesti Hírlap*, 1941. aug. 7., 5.

tikus személyiségére reflektálnak. 1929-ben a „felfedezés”⁹⁶ örömét és tapasztalatát rögzíti, s mint aranymosó az első rögöket gyűjti össze mindazt, ami néhány jelentős alkotásból az emlékezetében megmaradt. Azonnal ráérez a korai írások, *A Buddenbrook ház*, a *Halál Velencében*, a *Tonio Kröger* gondolati magvára, amely származás és hivatás okán – másfél évtized múltán erőteljesebben – őt is foglalkoztatta. A *Lübeck mint szellemi életforma* című esszéjében a magát „polgári elbeszélő”-nek nevező Thomas Mann megjegyzi, hogy voltaképpen egyetlen téma, a „végső elpolgáriatlanodás történet”⁹⁷-ének megírásán dolgozott egész életében. A polgár és művész szellemi kettősének közös szólamra hangolását a válságos esztendők egyetlen túlélési lehetőségének tekintették. Nem véletlen tehát, hogy elsődlegesen éppen a polgári tematika érinti meg a Mannt olvasó Márait. A betegséghez, a halálhoz való viszonyulás érdekli az aggályos formatisztelettel ellenálló Buddenbrook Tamás alakjában, a felfogadott és menet közben Kháronná alakuló velencei gondolás irányíthatatlanságába beletörődő Aschenbach figurájában, vagy a bomlási folyamat utolsó jelenségeként polgárból bizonytalan helyzetű művészé változó ember a *Tonio Krögerben*. Az állandó „Thomas Mann-i tétel”-t fürkészte, „ami alatta zúg az egésznek”, s ami egyrészt a rendetlenséget, a zavart kompenzálta, másrészt az író alkotásait egységes kompozícióba rendezte. Az 1936-ban megjelenő *József Egyiptomban* hasonló felfedezésre csábítja. A bibliai történet monumentális feldolgozását mint hatalmas írói vállalkozást tiszteletre méltónak ítéli, várja a következő – negyedik, de szerinte nem az utolsó – kötetet, ugyanakkor kiemeli, hogy a nagy tér- és időbeli intervallumot átfogó alkotás „amilyen szörnyeteg, amilyen idomtalan, ahogy együtt dagadnak méretei a történettel és az idővel, olyan arányos [kiemelés tőlem – K. M.] is részleteiben, olyan feledhetetlen egy-egy kivágásának távlata, olyan üdítő egy-

⁹⁶ MÁRAI Sándor: *Thomas Mann*. In: *Újság*, 1929. nov. 15., 3. = MÁRAI Sándor: *Írók, költők, irodalom*. Bp., 2002. 173. „Ha egy író életének munkásságára kritikai szándék nélkül, inkább csak az emlékezés örömeivel visszagondolunk, olyasféle emlékek tödülnek fel, ahogy az utas gondolhat az idegen földre, melyet beutazott valaha [...]”. (Kiemelés tőlem – K. M.)

⁹⁷ Idézi MÁDL Antal: *Thomas Mann ember- és világbépe*. Bp., 1999. 79.

egy párbeszéd oázisa [...]”⁹⁸. Éppen a magával ragadó stílus miatt nem tudja letenni a könyvet, s vállalja az olvasás erőfeszítését. „Zihálva” halad a mitikus időben kezdődő és a homályos jövőbe vesző emberiségtörténet két partja között, s közben az írói technika organikus jegyeit is rögzíti. Úgy véli, hogy a hajdan „csillagos ég alatt kuporgó” pásztorok sarjaként az elbeszélő mintegy az emberiség helyett, „nehéz légzéssel, ráérősen és időtlenül” meséli az eseményeket, s alakja, a bibliai nemzedékek öröklődő figuráihoz hasonlóan homályba vész. „Ahogy ezeknek az embereknek, a *József*-regény hőseinek, nincs még fejlett időérzékük [...], s ahogy nincs pontos személyiségérzékük sem – Jákob egy kissé még Ábrahámnak véli magát, és József egy kissé Ráhelnek érzi magát –, úgy a költő alakja is elmosódik ebben a műben: Thomas Mann mesél itt, de közben a pásztorok is megszólalnak.”⁹⁹ A monográfus Mádl Antal¹⁰⁰ szerint az író érdeklődését a húszas évek közepétől két fő irány: egyrészt a világismerettel önismeretét mélyítő ember kapcsán a freudi, másrészt a kollektívum kényszerűségével szemközt álló egyén lehetőségei tekintetében a bachofeni elgondolás befolyásolta. A mások nyomába lépő, tehát egyedi mivoltában mitikus szerepet betöltő ember típusa azonban a kollektív boldogulás, a humanizáltabb világ érdekében nemzedékről nemzedékre alakul. Nemcsak a *József*-regény, hanem a manni esszék bizonyos csoportja sem hagyja figyelmen kívül a példaképek és követők viszonyát. Az 1935. januári előadókörút alkalmával Budapesten elhangzott Wagner-felolvasás után Márai az író és a szellemi előd kapcsolatát elemzi. Thomas Mann-nak a zene humanizáló hatására és az élet organikus törvényei szerint létrejövő, az alkotóval „mintegy a műfaj kötöttségei [...] ellenére”¹⁰¹ megtörtént műre vonatkozó felfogása az esszé hibátlan hangjában és átélt zeneiségében értékelődik fel. „Minden mondatából, szókötéséből, első és utolsó

⁹⁸ MÁRAI Sándor: *Thomas Mann*. In: *Újság*, 1936. nov. 6., 5. In: MÁRAI Sándor: *Írók, költők, irodalom* Bp., 2002. 178.

⁹⁹ Id. 178.

¹⁰⁰ MÁDL Antal: *Thomas Mann ember- és vilásképe*. Bp., 1999. 93.

¹⁰¹ MÁRAI Sándor: *Thomas Mann felolvas.* In: *Újság*, 1935. jan. 29., 5. = MÁRAI Sándor: *Írók, költők, irodalom*. Bp., 2002. 179.

szavából zene árad, amely titokzatos készséggel siet az értelem segítségére, s közölni akar azon túl is, amit a szavak ténybeli korrektséggel megállapítanak: a Thomas Mann-i »zene« iparkodik közölni valamit a wagneri »irodalomról«. Ennek a zenének, a Thomas Mann-inak egyetlen fals dallama sincs többé.”¹⁰² Az előadás hallgatói a német író felelős, nevelő szándékú közlésre, a tisztázatlan kérdések alapos magyarázatára való törekvését a „német tanár-típus” (Zsolt Béla) jellemző tulajdonságának tekintették, aki tiszta hangon tudott megszólalni, mert az igazság mélyköreiben szerzett tapasztalatait érzékletes formában rögzítette. „Az írásról nem tud ma senki többet, mint ez a schulmeister-szerű jelenség; mert lényében, modorában, hanghordozásában olyan szerényen-heroikusan, olyan szókratészien tanítós, mint minden művész; az író mindig praeceptor is, amikor közöl és továbbít, a szó mélyebb értelmében tanít.”¹⁰³

Márai vallomása a német író művésportrékban is önarcképét festő technikájának értő alkalmazását bizonyítja. Nemcsak megállapítja, hogy az író, amikor Wagnert, a zsenit, az alkotót felépíti, s az alkotás mechanizmusát boncolgatja, egyúttal „önvallomáásszerűen a közös végzetre” reflektál, hanem saját hitének és gyakorlatának is biztos fogódzót talál, hiszen naponkénti munkájával – az olvasással, tehát a készülődéssel, az anyaggyűjtéssel és az írással, azaz alkotással – maga is a polgári szellem érték-közvetítő és identitáserősítő szerepéhez járul hozzá tevékenyen. A német író élete jó példa arra, hogy a jellembe átoldódó polgári értékeknek – „tiszta és nemes, ítéletében kemény és mértéktartó, spleenjében szerény, gyengéd és megértő” – szorongatott helyzetben megtartó erejük van. Archaikus mosolya, amely tudatos iróniát és egyensúlyt áraszt, az emigrációs prózájának különleges tónust ad. A munkaszobából való kiűzetésig hosszú út vezetett. Az 1934-es *Bonni levél*ben a hallgatás jogának megvonását (a *Föld, föld* tanúsága szerint Márai távozásának is ez volt az oka) sérelmezte leginkább, amikor a fasiszta Németországot elhagyva svájci emigrációba vonult. Nem azt az utat választotta, amelyiket

¹⁰² Id. 179.

¹⁰³ Id. 179.

Hauptmann, hanem a kivonulását. Nem a belső, hanem a külső emigrációét. Bravúros, ahogyan Márai a *Garrenek művének* befejező részében kettejükből építi fel a német – és egyben európai – polgári szellem ős-atyját, a falon keretben függő „Goethe-arc-képet”. A többszörös tükrözés – „volt valamilyen Berten-szerű az arcban”¹⁰⁴, vagyis a Goethében; a „nem időszerű” Berten megállapítása a korabeli ifjúságról: „titokban Thomas Mannt olvassák”¹⁰⁵; a *Garrenek* és a *Bertenek* rokonságára vonatkozó kijelentés¹⁰⁶ – révén az ábrázolt alak, aki kissé Goethe, kissé Thomas Mann, kissé Hauptmann és kissé Márai, próteuszivá válik. Az ismeretlen művész által készített képmás, ahogyan maga a goethei mű, eltakarja a valódi Goethét: „a művész soha nem hasonlít... – mondja Berten – művére sem hasonlít, még sokkal kevésbé a tüneményre, mely művén és lényén át kialakul az emberi öntudatban”¹⁰⁷. De azok, akik igazi művészekként megtalálták „az idő műfaját”, és hisznek a nevelés és a stílus emberformáló erejében, a „nagy Eszmény” határtalan hatóerejét bizonyítják, akkor is, ha szembesülniük kell a vívódás hiábavalóságával. Thomas Mann, akit ha külső vonásai nem is – szemben Hauptmann-nal –, de értékszemlélete, tisztelete Goethe követőjévé avatta. Ezt a kapcsolatot hangsúlyozza Márai az 1935-ös budapesti tartózkodáskor papírra vetett *Az emigráns* című üdvözlő írásában. A cikk párizsi emléket idéz fel. 1926-ban Thomas Mann, „mint a német szellem rendkívüli követe” Párizsban beszélt a két nemzet viszonyáról, kultúráról és civilizációról, Európa egyetlen lehetőségéről, az egységvilágról, s arról, hogy az európai népek, hite szerint, semmilyen új dolgot nem mondhatnak egymásnak, mert a „napnyugati birodalom élmény- és gondolkozási lehetőségeinek egész komplexuma egyszerre él a birodalom minden népében”¹⁰⁸. Elmondta, hogy a hajszálcsovesség elve szerint olyan mértékben „kap életre Németországban a demokrácia esz-

¹⁰⁴ MÁRAI Sándor: *Jelvény és jelentés*. Bp., 1996. 114. vö. 129. „ez az ember [...] testi külsejében is különösen hasonlított Goethe-re”.

¹⁰⁵ Id. 127.

¹⁰⁶ Id. 112.

¹⁰⁷ Id. 115.

¹⁰⁸ MÁRAI Sándor: *Az emigráns*. In: *Újság*, 1935. jan. 27., 1–2.

méje”, amennyire hajlamosak felmenteni őket a franciák a háborús felelősség alól, azaz az európai földrész megbékélése, egészzé alakulása inkább „belátás” és „szükségesség”, mintsem kiérlelt erkölcsi gondolkodás következménye lesz. Ugyanakkor nem szóval, hanem magatartással: „lényével és művével *demonstrálta* [kiemelés tőlem – K. M.] azt a másik Németországot, amelynek minden szándéka természetesen és minden következménnyel európai”. Legalábbis így látta Márai akkor, szemtanúként. Ez az író, aki a német szellemet igyekezett megóvni az európai kirekesztődéstől, csaknem tíz évvel később a hazátlanok sorsára jutott. A fasiszta Németország bár hivatalosan nem taszította a határokon kívülre, könyveit sem vonta ki a forgalomból, mégis, mivel nem volt képes tehetségét és művészetét a szolgálatukba állítani, azaz nem tudott megalkudni, Nansen-útlevelet, „afféle ég és föld között bolygó vándor”-oknak járó botot – vagy mankót – nyomott a kezébe. Ez a lebegés kísértetiesen idézi az őst, akinek személyisége „finomodott alakban” évszázad múltán is jelen van a városban, ahol meghalt. „A zseni – Weimarban megtanulja az ember, – nemcsak az, amit alkot, nemcsak a személyiség, aki félelmes arányaival túlnő mindenben, s *mintegy a háztetők felett sétál és egy nagy felhő a kalapja* [kiemelés tőlem – K. M.], a zseni mindenekfelett légkör, mely áthatol a környező életen, az időn, az emberek ellenállásán.”¹⁰⁹ S miként a zseni szellemét nem lehet megkötni, akképpen a teste felett sem uralkodhat senki, hiszen az „nem más, mint laza, összekötő anyag a világ és a lélek között”¹¹⁰. Thomas Mann sorsa éppen attól válik közüggé, „a némettség és az európaiság közüggé” – folytatja a számkivetett művészt üdvözlő sorait Márai –, hogy ő „nem irodalmár, hanem költő”: „költő, mint Goethe”. Aki nemcsak egy nemzetet, hanem az európai polgári szellemet, s annak legfőbb eszméjét, a humanizmust képviseli, ezért kell húnek maradnia „egy kultúraellenes, tehát életérdekeit megtagadó kor”-ban „hazához”, „nyelvhez”, és mindenekfelett „a közös végzethez, az európaisághoz”. Thomas Mann¹¹¹ tehát

¹⁰⁹ MÁRAI Sándor: *Weimar*. In: *Új Idők*, 1939. jan. 1. (Újév), 1. sz., 12.

¹¹⁰ Id. 13.

¹¹¹ Vö. Mádl Antal idézi: „Hosszú belső harc után emigráns lett ugyan, de »soha nem jutott eszébe, hogy írónak is emigráljon«. (GWF XI, 483)” In: M. A.: i. m. 146.

emberként vállalta a „magányt” és a „számkivetettséget” azért, hogy íróként továbbra is „rejtélyes mágiával” közvetíthesse az emberbe vetett hitét: hivatása szabadságot, súlyos teherrel járó szabadságot követelt tőle. Nem szűnő érdeklődéssel figyelte az európai, s azon belül a német szellem fejlődését, nem alkuvó szellemével parázsló hiteket táplált. Jelenléte – Márai számára – egyértelmű lett a napnyugati műveltség létéért folytatott magányos küzdelemmel, azaz civilizáció és kultúra – a *Párizsi számadásban* már körvonalazott párharcával, ami jelképesen *A varázshegy* két szereplője, a „terrorista Naphta” és a „humanista Settembrini” közti dialógusban ismétlődik. S bár Naphtáé volt az utolsó szó, amíg bárki hiszi, „hogy az érdekek irtózatos küzdelmében már csak a spirituális erők tartják egy civilizáció egyensúlyát”, addig van remény arra, hogy a másik fél is megszólal. Két évtized múlva, az író halálának „váltópillanat”-ában ez a párbeszéd különösen felértékelődött. A krónikás úgy véli, hogy a Goethe hitét¹¹² igazoló, azaz a változó világban az elmúlt fél évszázad ennek a vitának a jegyében telt el, s Thomas Mann halálakor – „aki lényében és írásaiban” a polgári műveltség megtestesülése volt – a nyugati világnak időszerű elgondolkodnia azon, „mennyire eleven az a műveltség”, amit képviselt. Életműve organikus képződmény, amelynek kezdő- és végpontja, a *Buddenbrook ház* és *Felix Krull* története között a „polgári világkép” változása kapott formát. De valóban ennyire eltorzult volna a hajdan műveltségalkotó és -hordozó polgárság? A krónikás egyszerű válasz helyett az írói életmű összetettségére hivatkozik. Egyfelől arra, hogy Thomas Mann életműve a nyugati világ elmúlt ötven évének „olyan tökéletes mása, mint ahogy egyetlen atommagban” a világűr „törvény”-e és „berendezés”-e sűrűsödik, azaz ebben az írói „mikrokozmosz”-ban alakot kap „minden tünet, indulat és eszme”, amely nemcsak az alkotót, hanem a kortársakat is befolyásolta, másfelől azonban arra, hogy az életmű korántsem egyenletes: „Thomas Mann életműve [...] tele van lapályokkal, melyekből váratlanul magasságok, katedrálisok emelkednek ki”, sőt az ő esetében ki-

¹¹² *A Jelvény és jelentés* Bertenje szerint Goethe egyvalamiben hitt: „A változásban.” (I. m. 130.)

váltképp fontos, hogy a művének nemcsak az írások, hanem a másik „nevelő princípium” a vállalt „szerep”, a „világnézeti magatartás” is része. „Alakja”, magányos kiállása a számkivetettségben a humanizmusért „a mi tragikus és forrongó időnk viharában” példátlan jelenség – vallja a krónikás –, mindazonáltal változatlanul Settembrini vitája a Naphta-arcú hazával és kortárs világgal. „A vita, amely közötté és hazája, a németység között, s aztán hazája határain túl közötté és a kortárs szellemiség között kialakult, változatlanul Naphta és Settembrini vitája volt, de az utolsó évtizedben néha nehéz volt pontosan megjelölni, ki az, akivel közösséget vállal a nagy író.” Szellemi ellenállóként a totalitárius diktatúrák embertelenségét célozta, elsősorban a náciizmust, „mint terrort és erőszakot”, másodsorban – de kevésbé kérlelhetetlenül – a bolsevizmust. A második világháborút követő kelet-berlini látogatását, amikor „iparkodott egyféle pártatlan, az össznémetiség indulatai és szemlélete felett álló preceptor szerepében fellépni”, a világ félreértette. A közelmúltban nyilvánosság elé került, a bolsevisták által félig idézett, félig elhallgatott nyilatkozata szerint ugyanis a „diktatúra alakjában jelentkező” bolsevizmust is elítélte. A krónikás 1946-os személyes emléket idéz fel arra, hogy az író műveinek félretolása és olvasása a szovjet magyarországi rendszerben – a Naphta–Settembrini vita korszerű változataként – összefonódott emberi sorsokat választott ketté. A kommunista ifjú és a művelt polgári családból származó fiatal leány felbontott jegyessége már a hatás vonatkozásában tágtítja a háttérrel. S miközben azt bizonyítja, hogy „egy író hatását soha nem [...] a sikeren, [...] hanem az [műve által kiváltott] ellenálláson” (*New York-i napló*, 1955. szept. 28.) lehet lemérni, Szent Jeromos példáját idézi, akit álmában a Megváltó Cicero-olvasásért büntetett. A klasszikus nyugati műveltség ebben az összefüggésben az értékek védelmét és őrzését vállaló olvasók, valamint a magányos szellemi alkotók magatartásán múlik: „vannak korok – írja néhány évvel korábban –, amikor a művész egyedül marad a mágia igéivel, s mint az eretnek magányosan mormolja a varázsszavakat. Lehet, hogy a mi korunk is ilyen”¹¹³.

¹¹³ MÁRAI Sándor: *Szent Jeromos álma*. In: *Szabadság* (Cleveland), 1950. márc. 17., 2.

Thomas Mann a számkivetettségben is megmaradt német írónak, s az anyanyelvhez kötődésének kétségtelen bizonyítékaként a halált sem idegenben várta be.

Az angolszász polgári szellem elevenen ható alakja Dickens, aki „az angolok nemzeti Pantheonjában, a Westminster Abbey egyik szögletében, Shakespeare és Fielding sírja között”¹¹⁴ nyugszik. Ez a közte-lét személyiségének múlhatatlan hatást biztosít, hiszen míg az előtte és az utána következők vagy a világ kalandjára, vagy az emberi jellem végtelenségének felfedezésére hívták olvasóikat, azaz az ismeretlen felé hajtotta őket a vágy, addig a viktoriánus kori alkotó a polgári idill világáról készített műveiben alapos helyzetrajzot. Válaszolt arra a nemzet sugallta hangra, amely a napóleoni harcok esztendői után végre nyugalmat, munkát, az őrzés szellemében biztonságot, nem pedig gyors változást és hirtelen megújulást akart. S akkor, amikor a „polgári biztonság”-ról vett látéleletet, „óvatos”-an és „szelíd”-en szólította meg a nemzet lelkiismeretét. Nem volt forradalmár, de az a szerep, amit vállalt, s ami a problémákat ismerő és megmutató prédikátor alakját kelti életre, lassú változást idézett elő. „Dickens nem lázít, hanem érzelmessé tesz, nem követel, hanem megmutat. Túlozva és érzelmesen mutatja meg a szenvedést, de hatása, mely nem ütközik ki soha közvetlen társadalmi következményekben, talán mélyebb, mint a politikai mozgalmak hatása. [...] Forradalom helyett felelősséget, részvétet és irgalmat prédikált.”¹¹⁵ Az a változás, amit ez az írástudó elérhetett, organikus volt, mert a nemzeti lelkiismeret lassú működtetésével fejtette ki hatását. Dickens „maga az angolság”, akinek szavai által az angol nemzet saját hangja röppent fel. Ez a ritka hang, a költői képzelettel megáldott mesélő, amilyen a világirodalomban csak Balzacnak és Jókainak volt, megbocsáthatóvá teszi, hogy „nem tudott teljesen megmenekülni” a siker, a visszhang „veszélyes vonzás”-ától, és „kiszolgálta kora társadalomszemléletét, ízlését és szórakozásvágyát”. Költő volt tehát, tartózkodóbban, mint Goethe vagy Thomas Mann, azonban művét ugyanúgy átvilágítja a „költészet

¹¹⁴ MÁRAI Sándor: *Boz, vagy a szív szava*. In: *Új Idők*, 1942. február 15., 185.

¹¹⁵ *Id.* 186.

sugárzása” azzal az „örök és nemesebb fényvel”, „az írói látomás igézetével”, amely halhatatlanok sorába emelte. A krónikás *A hét könyve* 1953. március 7-i előadásában az író életét feltáró újabb kutatási eredményeket, s különösen Edgar Johnson *Dickens tragédiája és győzelme* című monográfiáját kommentálja. A tanulmányok arról győzik meg, hogy Shakespeare mellett egyre inkább mint az angol öntudat másik jelentős képviselőjét tartják számon a világban: „ahogy Shakespeare műve tovább épült az évszázadokban, ahogy a titok, személyének és művének titka, izgatja a kutatókat, s minden nemzedék vésőkkkel és lámpákkal ereszkedik ebbe a királysírba, hogy újabb adatokat hozzon napvilágra onnan, úgy épült tovább a mi időnkben az angolszász öntudatban, a másik nagy író, Dickens műve és emléke”. A New York-i egyetem tanárának alapos és kimerítő, kétkötetes kézikönyve végre „áhitatos kegyelet” és „óvatosság” nélkül igyekszik közelebb kerülni a „műve, legendája, szerepe vendégfala mögött rejtőző Dickens”-hez, ahhoz az íróhoz, aki nemzetére ugyanolyan ösztönző erővel hatott, mint reneszánsz társa. Shakespeare életműve a „nagy flatus, [...] az eszmélet és a kaland ösztönzése az angol öntudat mélyeiben”. A „tragikusan vívódó” Dickens erősebben húrokat pengetve lelkiismereti kérdésekre keresi a választ. Ő, aki kora társadalmi problémáit kétellyel és nyugtalansággal szemlélte, a maga módján lázadt fel „az igazságtalan Rendszer” ellen. „Dickens lázadó, de nem forradalmár” – summázza személyiségét a krónikás. Nem dob kesztyűt az emberietlen világnak, hanem a megbocsátás, „a jóság, az érzés, a szeretet törvényé”-nek szellemében fogalmazza újra hitét az emberben. „Könyveiben feketét fest fekete alapra, de soha nem veszíti el hitét az egyénben, mindig hisz abban, hogy az egyén hite, jósága, emberisége nélkül nincs semmiféle társadalmi polgárosodás.” Dickens életműve a Szentírás időtlen igazságát, a szeretet megnyugtató erejébe vetett hitet visszhangozza minden olyan kor és társadalom számára, amely lemond a humánus értékeinek tiszteletéről.

Az orosz szellem kiemelkedő képviselőjének, Dosztojevszkijnek a cári önkény kegyetlen színjátéka adott tapasztalatot és hajlamot arra, hogy a korának nemzeti problémáira sűrű atmoszférájú regényeiben válaszoljon. A Petrasevszkij-féle összeesküvés miatt

rárótt halálos ítélet, majd az azt követő feszültség és megalázó feloldozás életére és művére egyaránt hatással volt: egyrészt „gyorsította [...] szervezetében a titokzatos és tragikus betegség kifejlését”, másrészt végtelen „emberi távlatot” nyitott fel lelkében – írja Márai 1941 végén. Dosztojevszkij hősei azt az utolsó „pillanatot készítik elő, amikor az ember megmutatja lényének nem ismert, fel nem tárt mélységeit, mikor az ember a legmélyebb megalázottságból, szenvedésből, vagy gyalázatból fordítja arcát Istene felé”¹¹⁶. Nem a világ és a díszletek, hanem az ember kettős, „emberi és isteni lényének összeütközéséből következő, reménytelen harc” érdekelte. Minden részletet tudott erről, pontosabban, mint Goethe vagy Shakespeare, hiszen a legtöbb szenvedést változatos életútja során maga is átélte. S ez a részvétel, a sors e kegyes-terhes ajándéka lehetőséget adott neki arra, hogy jellem és ösztön vetélkedésének dolgát ne csak kívülállóként beszélje el, hanem a beavatott ismeretével mutassa meg, tárja fel. Külföldi vándorlásai után született Puskin beszédével a „megváltó szlávság rögeszméje”, a szlavofil gondolat mellett áll ki, s ezzel életmű és szerep csakhamar el is lobban. Ám ő, aki „minden szenvedést megélt, s néha látni vélte a szenvedés alvilági tüzeinek fényében az igazságot”, halála pillanatában elevenebben kezd hatni, mint valaha. Kitért ugyanis az orosz forradalom, a „megváltás”- és „küldetés”-hit fényénél bekövetkezett az a „szláv robbanás”, aminek kezdő lökéseit előre jelezte. Az orosz öntudat mélységeinek morájára, „egy nagy népi közösség ösztönvilágában erjedő hívásra” válaszolt, s a szavakon átsugárzó szellemét megértette a közösség. Csaknem másfél évtized múlva, amikor Dosztojevszkij – immár holtában – másodjára is megszabadul az orosz – már nem cári, hanem szovjet – önkény katorgájából, a krónikás a hazai magyar írókat az eszmei harc hiteles példájának belátására buzdítja: „ebben az időben nagy jeladás, hogy Dosztojevszkijel nem bírt a Szovjet” – vallja 1956. március 4-én a *Vasárnapi krónikában*. Halálának hetvenötödik évfordulója, s az egyidejű irodalmi tisztogatás ürügyén ismét hagyják, hogy „eleven sugalommal szól[jon] az élőkhöz” a nem egyszerűen csak lázadó, hanem forradalmár

¹¹⁶ MÁRAI Sándor: *Dosztojevszkij*. In: *Új Idők*, 1941. dec. 28., 800.

író. Eddig hallgatnia kellett, mert nem alkuvó szellemmel hirdette műveiben azt az „emberi és társadalmi igazságtevést”, amit a bolsevisták elsikkasztani igyekeztek. „A múlt század nagy szellemei között Dosztojevszkij volt az a forradalmár, aki megértette és kimondta, hogy a század nagy emberi, forradalmi követelései, a mi korunk odázhatatlan posztulátumai csak az igazi kereszténység szellemében valósíthatók meg.” Megértette, hogy szabadság és egyenlőség lehetetlen testvériség, azaz emberi szeretet nélkül. S e felismerés miatt üldözte eddig a köztudatból a szovjet rendszer, amelynek be kellett látnia, hogy „ahol a szeretet lázadása eleven, ott az önkény tehetetlen és meghőkölni kénytelen”. A humánus örök követelése és joga minden elnyomó rendszert hatástalanít, s az elzártak lelkét félelem helyett az összetartás erejével tölti meg.

Habent sua fata libelli, „a könyveknek sorsuk van” – kezdi kommentárját a krónikás egy olyan író alkotásáról, akinek elbeszéléseit fiatal korában maga ültette át először magyar nyelvre. Franz Kafkának, a „század egyik legjelentősebb [...] írójának [...] életműve”, s kiváltképp kisregénye, *A per* különösen olvad egybe a magyar olvasók életével, ezért nem időszerűtlen történetének felelevenítése. A polgári származású, prágai zsidó író, aki „legnagyobb hitellel és erővel” tudott német nyelven megszólalni, „a századelejen a monarchia egyik szellemi számkivetettje volt”. A két világháború között a hétköznapi valóságot látomásos hangon megszólaltató műve a Proustéhoz mérhető hatással érintette meg a nyugati világot. Bár nem tartozott semmilyen divatos szellemi irányzathoz, mégis eleven erővel tudta ösztönözni nemcsak a szürrealistákat, hanem az egzisztencialistákat is „az emberi sors lehetőségeinek új értelmezésére”. Breton világán éppúgy nyomot hagyott, mint Sartre vagy Camus eleven és „sugárzó” gondolatain: „az egzisztencialisták szerint az ember nem az, akinek születik, hanem az, akivé lesz. Környezet, nevelés, emberi és természeti hatások az élőlényt egyéniséggé mintázzák, s ez az egyéniség felelős sorsáért”. Kafka művében még nem a fatalizmus, a „sivár sorsszerűség”, hanem a világ kegyetlenségével és közönyével szemközti „szellemi és erkölcsi megoldás”, az ellenálló hit dominál. „A tisztába, az igazba, a változatlan tér-

fogatába kell átemelni a világot” – idéz az író naplójából a krónikás. S nemcsak a nyelvi tisztaság miatt citálja ezt a programszerű mondatot, hanem az emberbe vetett hite okán is. A per, amit előre látott, az egyéniség és a Rendszer, a fél és a Hivatal között zajlik a regényen túl a valóságban. „A vád, amit a Hivatal nem mond ki durva szavakkal, de minden intézményes megnyilatkozásával éreztet és hangsúlyoz, hogy aki az erőszakos Rendszerek világában ember, egyéniség, lélek és különbözés akar maradni, feltétlenül gyanús, talán bűnös is.” Védekezés nincs, csak vád van és embertelen zaklatás, amíg a vádlott vagy beismeri „vétkét”, s megtagadva személyiségét „a Rendszer gépezetének egyik olajozott és zörejtelen parányi alkatrészévé” válik, vagy vállalja a büntetést és kifosztottságában is vállalja az élet szabadsághoz való jogát. Kafka „hívó szellemének” ez az emberibb lehetőség gyűjt „messzire világít”-ó „tisztá fény”-t, életművének ez a hit biztosít múlhatatlanságot.

Az *Ami a Naplóból kimaradt* tanúsága szerint Márai Camus új könyvét olvasta az Amerikába vivő hajóúton. Reggel és este fél órát töltött a francia író tanulmányának társaságában, amelyből az ellenálló ember fejlődését, típusait, helyzetét és lehetőségét ismerte meg. A szabadság kérdésének az emberi mérték és választás, valamint a haladó eszmék vonatkozásában való feltárása meghatározó szellemi élménynek bizonyult: nemcsak saját hivatástudatát erősítette, hanem elzárt honfitársainak alternatívát nyújtott. 1952. június 8-án *A hét könyvében* hangzott el *A lázadó ember* ürügyén a francia alkotó méltatása és az emberhez méltó életéről vallott felfogása. A camusi szellem hasonlatos a Kafkáéhoz és a Thomas Mannéhoz, s bizonyos értelemben a szentekéhez. Filozofikus, a humánumba vetett hitet hitellel fogalmazza újra, és lassan hat. Jóllehet, a krónikás nem a velük, hanem a Julien Greennel való rokonságot hangsúlyozza, leírása azonban bármelyikre igaz megállapításokat tartalmaz. Úgy véli, hogy „nemcsak tehetségük erejével hatnak, hanem elsőrendű írói és emberi magatartásuk feltétlen jóhiszeműségével. Az eltömegesedés világában, az erőszakos politikai és világnézeti cenzúrák rendszerében az igazi írók, akik nem sikert aratnak, hanem megértést, nem beleegyezést várnak az olvasótól, hanem termékeny és vitára,

katarziszra készítő ellenállást, afféle titkos rádió leadóállomásokká alakulnak”. A gyors siker helyett, ami „mindig félreértés”, meggyőzőbb erejű a „pedagógiai” motívumot érvényesítő lassú hatás, melynek során „egy lélek, egyféle bizalmas hullámhosszon, hívni kezdi szellemének sugárzásával a lelkeket, amelyek azonos szellemi hullámhosszra állították be magukat... s a leadóállomásnak és a felvevő készüléknek ez a kis csoportja lassan gyűrűzik a szellem világában”. Az alkotók és újraalkotók, írók és írók, valamint írók és olvasók közötti eleven gondolati kommunikáció rendkívül plasztikus megjelenítése voltaképpen az országhatárok között indázó, Európát Amerikával összekötő szellemi véredényhálózat vagy áramkör elemi működését ismerteti. Camus, aki a krónikás szerint „igazságkereső” természetét tanulmányaiban mutatta meg (*Levél egy német barátomhoz, Szisziphosz mítosza és a Lázadó ember*), attól lesz hiteles, hogy nem a tömegigények kiszolgálására törekszik, hanem az emberi igényérzet fontosságára, a nemet mondás szabadságára hívja fel a figyelmet, azaz nem sikert és tetszést akar, hanem meggyőzni és hatni. Arra tanít, hogy az ember legfontosabb feladata a világban az újra- és újra feleledő rosszal szembeni tiltakozás, s bár ez az etikai magatartás nem szünteti meg az igazságtalanságot és a szenvedést, az emberi méltóság vállalásával egyenértékű: „A teremtett világban meg kell javítania a lehetséges rosszat”¹¹⁷. Camus – amint azt egyik monográfusa meg is jegyzi – a lázadás gondolatával a humanizmusnak igyekezett új tartalmat adni¹¹⁸, úgy vélte, hogy ez az, ami az emberi életet a jelenbe veti és elevenné teszi. „Nem eszményeket és utópiákat kell szeretni, hanem az életet” – irányítja a francia szellem általa is osztott gondolatát a hazai írókhoz a krónikás. Finom elemző készséggel azonnal átlátja, hogy a tiltakozás sokféle formája abban a szellemi lázadásban egyesül, amely „néha előfutára a társadalmi lázadásnak, néha vallási alakot öltött magatartás Isten és Kreatúra örök vitájában, néha nem más, mint irodalmi divat”. Az életért való tiltakozás, sőt a

¹¹⁷ CAMUS: *A lázadó ember*. Bp., 1999. 350.

¹¹⁸ O. TODD: *Albert Camus élete*. 2. kötet. Bp., 2003. 243.

művészet és lázadás¹¹⁹ elválaszthatatlan példáját szögezi az erőszakos diktatúrák árnyékában élő írók elé, akiket a rendszer szellemi sorvadásra ítélt. „Az író, aki belenyugszik, hogy az embert meghagyja időleges sorsának korlátai között és nem hívja tovább kortársait azon az úton, mely a létezés feltételeinek változását ígéri, lemondott a szerepről, amely elsőrendűen övé az emberi társadalomban, lemondott arról, hogy az embert létezési feltételeinek megváltoztatására ösztönözze.” Nem kíván „esztelen áldozatot és virtuskodást” a vasfüggöny mögötti írótól, de hangsúlyozza, hogy „a szellemi és erkölcsi ellenállás kötelessége alól” semmilyen körülmény nem menti fel őket: az igazságtalanság ellen minden lehető módon – szóval vagy hallgatással – tiltakozniuk kell. A szellemi ember nagysága éppen a meztelen igazsághirdetésben, a védtelen, de hite miatt erős és leginkább Szent Ferencet idéző magatartásban érvényesül. „A szellem – summázza a feladatot a krónikás –, amely még vállalja a lázadó szerepét, jelmez nélkül, meztelenül áll szemben az erőszakkal. Nincs más fegyvere, csak a hite, hogy joga van a tiltakozáshoz. De, ha ezt a fegyverét eldobja, elbukott.”

Camus kötete nemcsak az alkotó, a hivatás által regulázott, hanem általában a halandó, tehát a végzettel szemközt álló embernek szól. A krónikás, mintha gondolatmenetéhez keresné az illusztrációt, a sors igazságossága és élıhetősége témájában Hemingwayt és Steinbecket szólítja meg. *Az öreg halász és a tenger* – az ő fordításában *Az öreg ember és a tenger* –, valamint *A keleti éden* – ez utóbbi ismertetéséből kihúzott sorok¹²⁰ szerint – egyaránt a naturalista regény Dreiser képviselte tradíciójának spirituálisabb elhajlását mutatja. „Megkerülhetetlen feladat”-ra válaszoltak, amikor az „állatias anyagiasság”-gal, az „animális

¹¹⁹ „»A művészet és a lázadás csak az utolsó emberrel halnak ki a földről« – írja könyve befejező szakaszában Camus.”

¹²⁰ *A hét könyve*, 1953. jan. 31.: „Hemingway öreg halásza mintha biblikus jelkép lenne, így vélekedtek egyes bírálók, a hívő, a küzdő, a végzet sorscsapásai alatt is töretlenül bizakodó, egy felsőbb Erő és Értelem akaratában megnyugvó ember jelképe. És ilyen biblikus parabolát vélnek kiolvasni Steinbeck új regényéből is. A naturalista regény, melynek Dreiser volt utolsó nagy mestere Amerikában, e két kortársi író műveiben spirituálisabb változatok felé fejlődött.”

tárgyilagosság”-gal szemben az „emberi méltóság”-ot állították művük középpontjába. Egy-egy erkölcsi posztulátumot mondanak ki különös erővel. Hemingway „hősei”, „a halász és a hal, a támadó és az áldozat, megőrzik a Kreatúra rangját”, s néma párbeszédük ennek megfelelően többértelmű. Mindkettejük számára fájdalmas tapasztalat az, hogy „*sors nélkül nincs élet*”, azaz minden élőlény „zsákmány”; de az embernek, miután a hatalmas halat elejtette, s a cápákat is – „amelyek valamilyen alakban mindig megjelennek egy nagy emberi vállalkozás körül” – kibírta, talpra kell állnia és hinnie kell abban, hogy *erősebb, mint a sors*. „Ki a hős? – kérdezi a krónikás. – Egy ember, aki megkísérel erősebb lenni, mint életkörülményei, mint a feladat, melyre vállalkozott. Egy ember, aki megkísérel szembeszállni a vak véletlen kegyetlen esélyeivel, s aztán, amikor elbukik, nem rázza öklét az égre és az emberek felé, hanem lefekszik arccal a földre, vagy a bárka deszkáira, s ezt mondja: »Vesztettem. Ha lehet, holnap újra kezdem, előlről.« Vagy ezt sem mondja, csak hallgat.” S Hemingway írása itt, ahol a súlyos párbeszéd értelme, az elfogadás és a töretlen ellenállás szelleme feldereng, „különös, belső fénnyel világít”. A jó és rossz közötti választás egyéni szabadságát és felelősségét hangsúlyozza Steinbeck, aki Keletről Nyugatra, egyfajta lelki, „titokzatos Édenkert” felé vándorló hőseit spirituális honfoglalásra serkenti, bizonyítván, hogy nem elegendő elfoglalni, azaz materiálisan birtokba venni a hazát, hanem „szellemi és erkölcsi” tartalmát is meg kell határozni. „Steinbeck írói és emberi fejlődésének eddigi következtetése: minden emberben benne van a lehetősége annak, hogy Káin legyen – Ábelben is él ez a lehetőség –, de az embernek módja és joga van ahhoz, hogy válasszon a jó és a rossz között.”

Néhány magyar íróról készített portréban is megcsillan a humanum dignitásának védelme. Az 1952. október 26-i *Vasárnapi krónikában* a kevéssé ismert, katolikus napilapszerkesztőnek, a Mindszenty-perben 10 évi fegyházra¹²¹ ítélt és a börtönben elhunyt

¹²¹ MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. Bp., 1989. 316. Tóth Lászlót „a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés”-ben koholt vádak alapján bűnösnek találták és 10 évi fegyházra ítélték.

Tóth Lászlónak¹²² állít emléket. A testi habitusával, magatartásával, „úrián szerény [...], emberien öntudatos fellépésével és műveltségével maga körül biedermeier atmoszférát sugárzó író alakja a krónikás szerint Jókai-regénybe illő, sőt eszmei helytállása, ellenfeleinek címzett, mindig mértéket tartó feleletei okán leginkább Don Quijotéhoz hasonlított. „Katolikus volt, ennek a hitnek és lelkiállapotnak nem horizontális, tehát állapoti, hanem vertikális, vívódó, néha kételkedő, mindig vitatkozó, s mindig hívő értelmében.” Az orosz megszállás kezdetén, tehát „elvadult korban” tartóztatták le, és mivel a vádat nem tudták kellően megerősíteni, két évre „feltételesen és ideiglenesen” szabadon engedték. A „viszonylagos szabadság” alatt gyakran beszélgetett az akkor még otthon tartózkodó íróval. Nem félt a mártíriumtól, de rettegett a személyiséget elporlasztó erőszakos és idegen hatalomtól. Bár siketsége megővta szellemi öntudatát, az idegenek közömbössége nyugtalanította. „A magyar farkasveremben durvább volt a hang, de [...] úgy érezte, van valahol egy aktaszám, amely őt jelenti személyesen. A szovjet-vörös hatóságok börtönében félni kezdett, mert úgy érezte, személyisége megszűnik, már nem ember, nem is aktaszám, csak porszem, amelyet a végtelen sztyeppék felett sodor a keleti szél.” Példája a magyar lélek önmegővására figyelmeztet.

Herczeg Ferenchez szoros, bonyolult és ellentmondásokról sem mentes kapcsolat fűzte Márait. A nyolcvanéves író állami ünnepése¹²³ kapcsán a siker miatt kételkedik az egyébként tehetséges-

¹²² SZEGHALMI Elemér: *Keresztény küzdelmek és megtorpanások 1945–1956*. Bp., 2000. (126) Tóth László 1922–1944: a keresztény szellemiségű *Nemzeti Újság* felelős szerkesztője. 1938-tól a Magyar Újságírók Egyesületének alelnöke, 1945-től politikai okok miatt már nem alkalmazták újságíróként, 1949-ben pedig elítélik a Mindszenty-perben. 1951-ben éri a halál a váci börtönben. Az ítélettel kapcsolatban további információkat közöl a szerző (69–70): „Tóth László tízévi fegyházbüntetést kapott, ugyanennyi időtartamú hivatalvesztést mondott ki a népbíróság, politikai jogait is tíz évre felfüggesztette. Vele szemben kimondotta ingatlanvagyonának elkobzását”.

¹²³ Márai figyelmen kívül hagyja azt a nem mellékes ténytet, hogy az író nem vett részt a nyilvános ünnepségen, sőt szinte menekült előle a badacsonyi magányba. *Herczeg Ferenc emlékezéseiben* (Húvösvölgy, Bp., 1993. 245.) egyébként megjegyzi, hogy Kornis Gyula által szerkesztett jubileumi albumba többek között Márai is írt egy tanulmányt.

nek tartott, „biztos formaérzék”-kel és „józan ésszel” megáldott alkotó hitelében: „mennyi megalkuvás kell ahhoz”¹²⁴ – kérdezi, hogy valakit életében ennyire „egyhangúan” értékeljenek? Kérlelhetetlen válasza elől pedig nem térhet ki senki, aki ezt a hivatást választotta: „Az író nem kompromisszum, az író mindig ellenállás”¹²⁵. Néhány esztendővel később megengedő, sőt bensőségebb hangon nyilatkozik a „sértetlen otthonában”, már-már muzeális környezetben tárgyaihoz öregedett alkotóról. Az utolsó találkozás emléke mester és tanítvány közös számvetésévé sűrűsödik. Herczeg nyolcvannégy esztendő, „megöregedett, de nem vénült meg”, hiszen tapasztalata és szikrázó értelme józan fölényt biztosít szellemének az „okádék” világban. „Úri és bölcs”, aki a kívülálló magabiztosságával nevet és legyint az idegenek megérkezése óta bekövetkezett változásokra, s ugyanakkor megfontoltan vállalja, hogy életművét és emlékiratát ezen a ponton, tehát 1944-ben lezárja¹²⁶. A jelenről már csak hallgatni akar, így döntött. Különös, hogy Márait nem az írói sikere csúcsán lévő, hanem a magatartásával tiltakozó Herczeg Ferenc érinti meg: „úgy vagyok [vele] [...], mint Goethével: a jelenséghez több közöm van, mint a művéhez. Goethe rejtélyesen »több« volt, mint a műve. Herczeg is »több«, mint minden, amit írt”¹²⁷. 1953. október 18-án a *Vasárnapi krónika* előadásával maga is beáll azoknak a látogatóknak a sorába, „aki[k] az aggkor titokzatos területen-kívüliségében felkeresik a magyar irodalomnak ezt a nagy magányosát”. Herczeg Ferenc kilencvenéves „aggastyán”, „aki megélte tulajdon utókorát”, „többet tud az idő titkairól”, s homályos tekintettel „nagy távlatokat lát múltból és talán a jövőből is”. Tanúja volt a magyar szellemi öntudat organikus fejlődésének: ifjú- és férfikorában

¹²⁴ MÁRAI Sándor: *Napló 1943–1944*. Bp., 1990. 88.

¹²⁵ Id. 88.

¹²⁶ Vö. *Herczeg Ferenc emlékezései*. Húvösvölgy, Bp., 1993. 266.: „Ázsia eljött Budapestre... Világos, hogy a mai napon összeomlott az egész világ melyben én immár hosszúra nyúló életemet eltöltöttem. Kezdődik egy új élet. A régi országot a nemzet rossz tulajdonságai buktatták meg, az újat csak a magyarság jó tulajdonságai építhetik fel. De ebben az építkezésben én már nem veszek részt. Én eljutottam minden munkám és minden állomásom végére. És eljutottam *Emlékezéseim* végére.”

¹²⁷ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 59.

megélte a másik Magyarország biztonságát, „a magyar irodalom diadalmas kivirulását, a magyar szellem európai térfoglalását”, s azt követően a sorozatos „belső és külső összeomlás”-t. A hallgatás, korának tett engedmény volt az idegen hatalom részéről, de szótlanságában egy egész nemzet hallgatott. Nem kellett az anyanyelvtől távol, nyomorék számkivetettségbe vonulnia, mint sok fiatalabb pályatársának, aki nem hallgathatott büntetlenül. A magány azonban nem egyenlő a kirekesztettséggel: az idegenbe szakadt krónikást származás és vállalás közös sorsindája köti az otthonában kevéssé, de a szabad világban ünnevelt és tisztelt, bölcs íróhoz. Herczeg Ferenc, miként Márai „a német nyelv közösségéből lépett át a magyar nyelv bővöletes, igézetes mítoszába, hogy abban legyen otthon, minden áron magyar író legyen, életre, halálra”, s ahelyett, hogy a „német betű” nyújtotta, szélesebb körű ismeretséget választotta volna, a magyar nyelvvel együtt sorsot is választott, „amelynek pátoszát nem érti senki, csak aki megélte”. A sorsközösség okán faggatja és kéri, vallja meg, „mit gondol [...] a magyar irodalom jövőjéről”, a kis népek szellemi lehetőségéről s az ifjúság sorsáról egy korban, amely az identitásképző műveltségen idegmetszést engedélyezett. Herczeg hallgat, talán egyszer üzen majd valamit sorstársainak, de addig is szótlán ellenállása beszél helyette: „az ő példája – vallja vele együtt a krónikás – biztatás is, parancs is: hűségesek maradunk a magyarsághoz, a magyar nyelvhez, a magyar irodalomhoz, magyar írók, otthon és külföldön, mind, akik utána jöttünk az időben [...], mindenütt megvalljuk a magyar irodalom hitvallását”, amely nagy volt a múltban, s talán a hit és a szívós kitartás ereje által megőrződik a jövőnek.

1954 májusában a *Vasárnapi krónika* két – május 2-i és 16-i – előadását szánja a klasszikus magyar irodalom felelevenítésére. Jókai halálának félszázados évfordulója kapcsán *A jövő század regénye*, később pedig a száz éve írott Vörösmarty-vers, *A vén cigány* időszerűségére hívja fel a figyelmet. Az első esetben az író kevésbé ismert profilját igyekszik megvilágítani, azt, amelyik kételkedik a magyarság szebb jövőjében. Jókai jóllehet a Nagy-Magyarország békés és virágzó idejében élt, „a költők minden fizikai műszernél érzékenyebb idegzetével előre érezte hazája,

Európa, a világ szerkezetét megrendítő földrengések sorozatát”. „Mesenéző és jövőbelátó szem”-ével mintegy a „századforduló ajtónyílásán” bekukucskálva olyan látomás jelent meg előtte, amelynek hitelességét az ötven évvel későbbi valóság bizonyítja. Nemcsak jövőbeli találmányokat látott előre, hanem „a technikai korszak [...] beteljesedését”, sőt a nemzetek vetélkedése felett kétpólusúvá alakult világot, ami félszázad múltán csakugyan bekövetkezett, s most választásra készíti az emberiséget. Az eltelt idő alatt „az ország [...] a történelem izzó tégelyében megolvadt, összezsugorodott. De ez a területi zsugorodás egyértelmű volt sorsunk térfogatának elmélyülésével. Kevesebb az álom a szívünkben, de tudatosabban vagyunk magyarok, szerepszerűbben élünk ebben a században, mint éltünk az önfeledebb, boldogabb korszakban” – vallja a krónikás, majd hozzát teszi, hogy a félelmesen képlékeny időben „titokzatos fénysugarak lobbannak fel az emberi láthatáron”, „egy új világ, egy új emberiség látomása, amelynek számára új energiák mindenütt [...] megteremtik az emberhez méltó élet lehetőségeit”. A Jókai szellemében gyökerező világvízió a krónikás olvasatában pozitív tartalmakat kibontakoztató egyetemes emberi lehetőséggé, az egyénre szabott, de másoknak is perspektívát nyújtó túlélés hitvallásává alakul, amely elsorvaszt minden élet- és emberellenes gondolatot. Vörösmarty ugyancsak a pusztulás húrjait pengette, amikor a magyarság hitét akarta erősíteni. *A vén cigány*, amelynek néhány „mágikus sora” előtt a korabeli kritikusok tanácstalanul álltak, száz év elteltével értelmezhetővé vált. Ez idő alatt „a vers felszívódott a magyar öntudatba”, „igéi” a valóságban is tapasztalhatók lettek. Időszerűségét nemcsak ennek, hanem a kísértetiesen ismétlődő szabadságellenes kornak, valamint kitartásra biztató és közösségformáló erejének köszönheti. A vers, amely a költői életműtől különváltan kezdett „élni” „olyan, mint egy nemzet titkos jelbeszéde”, mint egy ősi, liturgikus nyelven elhangzó szöveg, amelyből „kicseng a hit, hogy van menekvés”. Százéves élete a remekmű sérthetlenségét és egyben elpusztíthatatlanságát bizonyítja. S ez a tapasztalat példa lehet a vasfüggöny mögött szellemi szolgaságra fogott írástudóknak: „most, az elnyomó gyötrelmes évek multával, az önkény kényszeredett meghunyászkodásának

első jelére, megint emberi, költői hangokat hallat a magyar irodalom. Be kell bizonyítani magunknak, az elnyomóknak és a világnak, hogy a magyar irodalom szelleme töretlen. Remekműveket egyetlen nemzedék sem tud parancsszóra előhúzni a fiókból, de műveket lehet a fiók számára írni, amelyekről egy későbbi kor mond majd ítéletet”.

1955. augusztus 7-én ugyancsak a *Vasárnapi krónikában*¹²⁸ hangzott el a Németh László *Galileijét* méltató felolvasás, amely kapcsán a krónikás a szellemi ember és a hatalom viszonyát kommentálja. Arra, hogy a dráma keletkezési körülményei¹²⁹, története és változatai ismertek lettek volna előtte, a szövegben semmi jel nem mutat. Vélhetően a *Csillag* 1955. januári számában megjelenő végleges variációt¹³⁰ olvashatta, aminek negyedik felvonása a két évvel korábban – 1953 februárjában – született eredetihez képest jelentősen módosult. Németh nem a brechti eljárást követte – akkortájt még nem is olvasta a *Galilei életét* –, amely a tudós életútjának 1609–1642 közötti főbb állomásain –

¹²⁸ A *Napló*, amelyben a rádiós előadások részletei, városokhoz, épületekhez, emberekhez, eseményekhez és olvasmányokhoz kötődő gondolati magvai megtalálhatók, a Galilei-élményről hallgat. Továbbá figyelemre méltó az a rendezési elv, ami ezt az ismertetést nem a havonta elhangzó, elsősorban értelmiségi hallgatóknak szánt *A hét könyve* sorozatba, hanem a heti rendszerességű *Vasárnapi krónikába* utalta.

¹²⁹ Az 1949–53 között hallgatásra ítélt, fordítói „gályapad”-on sínylődő Németh László első ekkori önálló alkotásaként született a dráma 1953 februárjában. „Révai a megküldött Kolcsugin-kötetre – miután elismerően szól az *Anna Karenina* fordításáról – egy kérdéssel válaszol: nem lenne-e kedve Némethnek eredeti mű írására” – írja Grezsa Ferenc Németh-monográfiájában (GREZSA Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Bp., 1979. 317.) A *Galilei* inkvizíciós jelenete azonban, félreérthető tartalma – „opportunizmusa” – miatt, az illetékesek szerint elfogadhatatlan, ezért az átdolgozást sürgetik. Németh júniusra elkészül a munkával, azonban Révai leváltása miatt a megjelenés 1955 elejére, előadása pedig 1956-ra tolódik.

¹³⁰ Amint azt Görömbei András, a *Galilei*-per anyagát összegyűjtő kötet (NÉMETH László: *Galilei* [A dráma „pere” 1953–56] Debrecen, 1994. 7–15.) bevezetőjében kifejti, „nem megalkuvásból” írta át Németh László a drámát. Az életmű ismeretében helytállóbb az a nézet, miszerint „belső »ellenáram« találkozott össze a külső ösztönzéssel”, s ezt támasztja alá egyrészt a két változat egymást kiegészítő voltát hangsúlyozó esztétikai szempont, másrészt Némethnek az a kívánsága, hogy mindkettő jelenjen meg nyomtatásban: „Ki-kí válassza azt, amelyik szíve szerint valódi”.

Pádua, Velence, Firenze, Róma, Firenze – haladva a szellemi fejlődési ívet rajzolta meg, hanem saját bevallása szerint a görögök nyomába lépve mintegy kimetszette a cselekmény szívét, a pert – ehhez a pápai számonkérés helyét, Rómát választotta helyszínül –, és „abba von[ta] össze ami előtte történt, s ami még utána történhetik”¹³¹. A lényeges pontokon egyrészt az eltulajdonított távcső gondolatát, Galileinek a kulináris élvezeteket kedvelő tulajdonságát, a Föld forgására vonatkozó kopernikuszi tan igazságának csak sejthető, de nem bizonyítható voltát, végső megvakulását illetően egyezik, másrészt az inkvizíció kegyes (Brecht) és kevésbé humánus (Németh) kínzásait, a vallomástétel következményeit – a száműzetés helye Némethnél Siena – tekintve eltér a két szerző. A felismert igazság megtagadásának mindkettejük szerint a testi gyötrellem elviselhetetlensége, vagyis emberi oka van, és Galilei számára mindkét esetben fontos, hogy a kicsikart, de valójában nem vallott igazságtagadó esküjét helyesen ítélje meg a világ. A záróképben egyaránt tudós és tanítvány dialógusából derül ki: jóllehet az erkölcsi törvény alól semmi sem menti fel azt, aki elárulta a hivatását – Brecht Galileije ezért egyenesen kirekeszti magát a tudóstársadalomból –, a tudományos fejlődéshez azonban mindenképpen hozzájárul/t a már letett eredménnyel és a készülő, újabb munka, a *Párbeszéd* tervével (Németh), illetve annak az országhatáron túlra csempészett kéziratával (Brecht). A magyar változatban a világító gondolat átmentése és ezzel együtt a Niccolininé által sugalmazott lehetőség Torricelli-féle valósága, a tudomány személytől független szükségyszerű fejlődése az egyén keserű tapasztalatával, egyszersmind egyetlen reményével ötvöződik. „Nem tudtam elereszteni – vallja a nyomorúságával számot vető Németh-Galilei –, amit az eszemmel az emberek javára megfogtam. Ezért loptam át az igazságot a pápai tilalmon, s ezért hoztam ki gyalázatomra világító két gyertya közt a fejemben, amiről elhitettem magammal, hogy pótolhatatlanul az enyém. [...] Ha idáig – vonja le tette tanúságát – napfényem volt az igazság, most a szememre szakadó homályban a

¹³¹ NÉMETH László: *A Galilei együttesének*. In: Németh László: *Galilei. (A dráma pere 1953–56)* Debrecen, 1994. 17.

lélegzetem lesz... Hisz a becsületemet adtam érte...”¹³² Galilei magát hibáztatja a következményekért, amiért nem tudott hallgatni – „nem tudta öklét az igazság dugójaként a szájában tartani” –, és nem másokat tart felelősnek a történekekért. Csak meghallgatja, hogy az erőszaktevők gyalázata nem az áldozatot, hanem magát az elkövetőt sújtja (Niccolininé) és a „fenevadakkal szemben nem kell Brutusnak lenni” campanellai igazságát, de nem hangoztatja ezzel kapcsolatos állásfoglalását, hiszen a bűntetők etikátlansága nem könnyít választása terhén.

A krónikás ismertetése nem egyszerűen történetváz, hanem írói reflexiók érett foglalatja, amelyben Galilei igazsága elvontabb síkon világít. Nemcsak a „mégis mozog a föld” felismerése, hanem a hatalomnak mindenkor kiszolgáltatott szellemi ember erkölcsi dilemmáját követő morális fölényben való feltétlen bizalom is átsugárzik rajta. Az „átlátszó jelképiség”, a meghurcolt tudós az 50-es évek magyar viszonyai között is továbbélő alakja, a dráma aktualitása, „erővel és bátran” megszólaló igazsága a lehetőségek latolgatására készíti: vajon mi lesz a sorsa az alkotásnak, amelynek szerzője már nem fél kimondani azt, amit tapasztal? „Lehet, hogy ez a dráma egyszer eljut a színpadra is, lehet, hogy ez az írás az elmúlt sivar időszak egyik emlékezetes vallomása marad.” Mindenesetre a benyomás, amely olvastán támad, egyszerre „rokonszenves” és szomorú. Távol tartja magát attól, hogy bármit belemagyarázzon a drámába, viszont a hibátlan hangot azonnal meghallja: „Olcso hazafiaskodás, fáklyalángos¹³³, sőt görögtüzes kuruckodás helyett az író a meggyötört szellemi ember őszinte hangján beszél az alkotásban. Amit mond, időszerű is, időtlen is.” Időtlen, hiszen „Galilei tragédiájának példájával bemutatja a szellemi ember, a tudós, vagy az író, a költő, a művész” mindenkori tragédiáját, amikor egy „sötét korban”, a hatalommal és saját lelkiismeretével kerül szembe. „Ez a dráma bíráló, történelmi jelmezben komoly és szomorú számvetés a szellemi ember és a szellemtelen hatalom viszonyának reménytelenségéről” –

¹³² NÉMETH László: *Galilei*. In: *Németh László válogatott művei III*. Bp., 1981. 323.

¹³³ Az ironikus megjegyzés Illyés 1952-ben(!) színre vitt *Fáklyaláng* című drámáját célozza.

hangzik a részleges summázat. Majd hozzáteszi, hogy jöllehet „a katolikus Egyház történetének [...] nem a legfényesebb korszaka a Galilei-mozzanat”, de ez a spirituális intézmény az idők során bebizonyította, hogy képes felülemelkedni a tévedésein: „túlélte ezt a pert, s megtisztultan beillesztette az új tudományos világképet rendszerének égővei közé”. A kétarcú, emberi és szellemi vonásokat mutató vallási hatalom tehát felmentést kapott, hiszen egyrészt később beismerte hibáját, másrészt – amint azt a Németh-dráma plasztikusan ábrázolja – megosztott volt. A tragédia teljes nagyságában nem is erről, hanem sokkal inkább a szenvedő egyén oldaláról írható le hitelesen. Németh László ezt az utat választotta, „amikor jelképes köntöst keresett az emberi szellem póré tragédiája számára”, az egyéni sorson keresztül általános problémát szólaltatott meg. „Azokról beszélt – hangsúlyozza a krónikás –, akik ma szenvednek, mert nincs módjuk kimondani az igazságot. Galileik természetesen ma nincsenek, ahogy többes számban nem voltak a múltban sem, mert ez a fajta szellem mindig csak egyes szám első személyben jelentkezik e földön. De kutatók, írók, költők ma is vannak, akiknek szájában ég az igazság, mint az ólomtűz [...], s akik [...] mindenütt, ahol erőszak parancsol az értelemnek, kínozópádon hörögve kénytelenek meghamisítani az igazságot, melyet értelmük és szívük felismert.” A magányos tudós sorsa „szomorú” és hiteles tanúságtétel, hiszen a választást és a következményt lelkiismereti gondként éli meg: „nem veri a mellét, nem rázza az öklét, nem tart bűnbánatot és nem fenyeget”. Egyszerűen „csak” megállapít, de „ehhez néha igaz bátorság kell”. Beletörődik a sorsába. Nem menti magát, nem védekezik, „nem hivatkozik családra, öregségre, függőségre, tehetetlenségre, csak megállapítja, amit előtte és utána az időben sokszor megállapítottak a gyötrődő mártírok, a hit, a kutatás, a szellem mártírjai: megállapítja, hogy a test gyöngé, s az elkínzott ember erőtlenebb, mint a tiltakozás szelleme”. S az emberi törvény, az erőszak miatt sajtó testrészek igazságával nem lehet szembeállítani az isteni, a szellem által sugallt törvényt.

A két világ tényei láttán a kortárs elhalkul, elgondolkodik. Németh László „szomorú és őszinte írása” valamiről hallgat. Nem mondja el, hogy Galilei tragédiája nem a legutolsó kő a pokolba

vezető úton, hiszen az ő esetében „a visszavonás nem változtatott az igazságra, a kimondott és megszövegezett igazság hatóerején”. Ezzel szemben a vasfüggöny mögött szenvedő szellemi emberek sorsának „tragikus többlet”-e éppen abban van, hogy ők – hallgatásra ítélve – meg sem fogalmazzák az igazságot. „A tudós, az író – hangzik a krónikás véleménye – [...] a megalázó, az erőszak által reáparancsolt szellemi, vagy egzisztenciális vesszőfutás közben tudta, hogy az igazság, melyet egyszer kimondott, most már él tovább az emberi szellem világában. Él, mert ő, a tudós, egyszer volt olyan erős és bátor, hogy az igazságot megfogalmazza és kimondja, él, akkor is, ha ő, a tudós, emberi mivoltában később nem volt eléggé erős és bátor, hogy a hatalom ellen megvédje az igazságot. Galilei, tudta előtte és utána az emberi szellem minden mártírja, hogy nagy kötelességét az emberiség iránt teljesítette, amikor megalkotta művét, teljesítette akkor is, ha később kényszerült megtagadni ezt a művet.” Galilei korában a papírra vetett igazság, a tudás még élt és fényelt akkor is, ha a hatalom erőszakkal visszavonásra ítélte. „A mi időnk szellemi tragédiájának – folytatja gondolatmenetét a krónikás – igazán dantei mélységköre, alvilági sötétje sűrűbb, szakadékosabb. A mi időnkben Galilei tragédiája az erőszak világában az lenne, hogy a sivárság, a szomorúság, a reménytelenség és a tehetetlenség légkörében már meg sem fogalmazza tételét.” Lélektelen közegben tehát – hangzik a Galilei értékelésén túlmutató summa – az a szellemi ember válik visszavonhatatlanul tragikus hőssé, aki hagyja lelkéből kiveszni a gondolatot, feladata és kötelessége elől kitérve, pusztulásra ítéli meg sem született művét.

A krónikás a *Galilei*ben a szellemi ellenállás hiteles, egyénre szabott példáját méltatta. Erkölcsileg többre tartotta azt az alkotót, aki a „szellemi kínzókamra” gyötrelmei után elhallgatott, annál, aki az erőszakos rendszer beleegyezésével „olcsó hazafiaskodás”-ra váltva szólalt meg. Ebben a szellemben, Rendszer és Író érzékeny viszonyát kétfelől is újragondolva készítette el diplichonját Illyés Gyuláról. A mű és az alkotó hitelét firtató felolvasások sejthető, de nem kimondott alapja: „a nyelvében – irodalmában él egy nemzet” eszmei jogosultsága.

Az 1952. augusztus 10-én elhangzó *Vasárnapi krónikában* Az *ozorai példa* hazai értékelése nyomán fogalmazza esszébe illő gondolatait. A felütés – kijelentő és kétségbevonhatatlan értelmű mondatok sora – az exemplum didaktikus jellegét bontja ki. Az alkotó-alkotott szoros kapcsolatából, valamint a szabadságból mint az alkotás hitelét szavatoló immanenciából kiindulva állítja, hogy a szabadságot felfüggesztő világban nagy mű nem születhet. Ott, ahol az írók szavait azonnal cenzúrázzák, ahol a befogadó közösség megnyilvánulásait porkolábok figyelik, annak az alkotásnak a hitele, amit a pártsajtó értékesnek ítél, megkérdőjelezhető. „Az ozorai példa arra tanít – hangzik a kommentár –, hogy szabadság nélkül valóban nincs nemzet, csak fogoly-nép van. Arra tanít, hogy szabadság nélkül nincs irodalom, nincs eleven nemzeti lélek. Arra is tanít, hogy a költő, aki megszólal egy hazába[n], ahol nincs többé szabadság, elveszti szava hitelét, akkor is, ha tehetséges, ha egyforma ügyességgel forgatja a tollat és a köpönyeget. Meggyőző példa *Az ozorai példa*, hogy egy költő, aki tiszteletreméltó jellemproblémát, az osztályéhoz való hűséget állította munkássága középpontjába, hogyan lesz osztályáruló, éppen akkor, amikor jelképesen és festett szavakkal a nemzeti szabadságharc és az osztály-szabadságharc azonosságát bizonygatja. Példa arra, hogyan torzulnak el a szabadságigék, mert a visszhang, amely egy országban, ahol nincs többé szabadság, az ilyen mesterségesen engedélyezett szabadság-bábjátékot fogadja, kérlelhetetlenül megmásítja, amit a költő suba alatt gondolt és kimondani vélt.” A citátumban az anaforikus ismétlésekkel, az egyszerűtől a többszörösen összetettig tartó mondatszerkesztésekkel adekvát gondolat sodródik. Az egyszerű és általános „szabadság nélkül nincs irodalom, nincs eleven nemzeti lélek” alapigazságából logikusan következik a bonyolultabb, az egyénre és az írói cselekedetre vonatkoztatott állítás: „a költő, ha megszólal egy hazába[n], ahol nincs többé szabadság, elveszti szava hitelét [...]”. Ezen az alapon a politikus Illyésre („egyforma ügyességgel forgatja a tollat és a köpönyeget”, „osztályáruló”) és művére („mesterségesen engedélyezett szabadság-bábjáték”) további metsző és megsemmisítő vádak zúdulnak. Bár a krónikás Márai hangsúlyozza: „senkinek nincs joga kívülről ítélni az otthonmaradottak

magatartása felett”, erre csakis a „hazai dráma” „közvetlen szemlélőinek” van joguk, mégis szükségesnek tartja rávilágítani „olyan jelenségekre [...], melyeket már nem lehet egyszerűen a hazai terror következményeinek könyvelni el”. Az író a szellemi kínzókamrában lehet kényszeríteni arra, hogy „megtagadja, hímes formában, a magyarság európai szerepét és küldetését, tagadja a nemzet eszményeit, a nyugati keresztény műveltségbe vetett hitét [...]”, hogy „hamis” hangú „béke-ódákat”, „Sztálin-himnuszokat” írjon, majd előbb-utóbb a „tányér meleg leves” biztonságaért beálljon a meghódolt, a rendszer által megvetett bárdok sorába. Hihetetlen azonban, hogy igazi költő „önként”, a „teremtő génius sugallatára”, emberi hangú – múlt felett ítélkező és jövőbe mutató –, örök művet alkosson: márpedig ezt állítja a magyar párt-sajtó, amikor Illyés hazafias drámáját „a magyar irodalom első életjel”-eként könyveli el. Az eseményt kommentáló érvei – Illyés tehetsége, eddigi munkássága, az igazi költő erkölcsi tartása (otthon hallgat, vagy száműzetésbe vonul), a kommunisták igazságot hamisító gyakorlata, a zsarnokságban fogadó nagy alkotás példátlansága – valóságos perbeszéddé alakítják a mondanivalót. Márai „felháborodás”-a a tagadó értelmű („nem hihetjük...”, „nem volt példa reá”, „lehetetlen”) kijelentő mondatok közé ékelt („El-hihető, hogy *magyar* [kiemelés tőlem – K. M.] költő a bolsevisták szájaíze szerint való remeket alkot egy világban, ahol szeme lát-tára semmisül meg minden, amiben hitt [...]?”) kérdés után, egy, a kétséget továbbra sem kizáró állásfoglalással ér nyugvópontra. „Hinnünk és remélnünk kell – vallja –, hogy a bolsevisták megint egyszer meghamisították egy magyar költő művét. Mert ha nem így történt, akkor a magyar színpad talán gazdagabb egy tehetségesen írott színdarabbal, de a magyar irodalom szegényebb egy költővel.”

Márai jórészt negatívumokat tartalmazó Illyés-képe csak félig-meddig indokolható kettejük megromlott kapcsolatával. A népi író rövid ideig tartó politikai-közéleti szereplése¹³⁴ elévülhetetlen

¹³⁴ 1945-től nemzetgyűlési, rövid ideig országgyűlési képviselő, majd 1946-ig a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője. 1948-ban vonult vissza a közéletől. (*Új magyar irodalmi lexikon*, 2. kötet. Bp., 1994. 864.)

alapja lett Márai véleményének. Elfogultsága, ítélete, különösen, ha tanúja volt annak, hogyan fordítja Illyés a pozíció adta lehetőségeket szorongatott kortársai (Németh László, Szabó Lőrinc) segítségére, majd hogyan vonul vissza a közélettől, még fenntartással sem mondható tárgyilagosnak. Az eltelt néhány esztendő és a hatalmas távolság sem oldotta a feszültséget köztük, bizonyosság erre a kettős portré első darabja. Jóllehet elismeri a kortárs tehetségét és jóhiszeműségét, de az oldalvágásokkal – köpönyegforgató, „osztályáruló”, „suba alatt” gondolkodó/mormogó (paraszti jellemvonás) – és az ennél is kegyetlenebb állandó értéklibegtetéssel – megszólalt, tehát elárulta hivatását – szinte megsemmisíti hajdani pályatársát. Ha elfogadjuk azt a nézetet¹³⁵, miszerint Márai egészen 1945-ig – a diáriumok tanúsága szerint 1943-tól¹³⁶ csökkenő eséllyel ugyan – lehetséges „írófejedelmet” látott Illyésben, akkor érthető csalódottságának és ironikus hangoltságának valódi természete.

Az 1956. február 15-i *Vasárnapi krónika* közelebbről meg nem nevezett megszólítottja („Kedves Barátom!”) már az az Illyés, aki előrelátóan távol tartotta magát a kommunista írók lázadásától, megerősítve ezzel nagyírói pozícióját. A szellemi látogató – most is, mint Herczeg Ferenc esetében – lényegét érintő, ám többször átfogalmazott kérdéssel érkezik „a Rózsadombon, vagy a szelíd dunántúli lankák vidékén” élő vendéglátóhoz. Mielőtt azonban elé tárná jövetele okát, egyre harsányabb anafora-pillérek közé ívelt mondatokkal mintegy ítélt személye felett. „Csak azt tudom, hogy élsz, jól vagy, alkotóerőd töretlen, s a magyar irodalom érdekében zavartalanul folytatod nemes munkádat. Az a bölcs körültekintés, amellyel e zűrzavaros világban körülbástyáztad személyed és műved, hasznosnak bizonyult” – hangzik a kezdő bizonyosság, jóllehet az *utilitas* említése nem minden él nélkül való. Ezt követően át- és némileg visszatetsző – ugyanis látszólag

¹³⁵ „Ő már nem idevaló” – Mészáros Tibor irodalomtörténezzel Székely János készített interjút. In: *Élet és Irodalom*, 2005. szeptember 9., 7.

¹³⁶ Vö: LŐRINCZY Huba: „Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnék...” – Márai Sándor Illyés-képe – avagy: *Egy elfogultság története*. In: Lőrinczy Huba: *Az emigráció jegyében*. Szombathely, 2005. 165–189.

egyetért a területen kívüliség állapotával – gondolatboltozat magaslati pontjáról a mélybe rántja a megközelíthetetlen alkotót. „Te nem lázadtál, s erre bizonyosan okod van” – mondja megengedően, majd hozzát teszi, hogy olyan világban választotta ezt a lépést, amit a kommunista írók sem tudtak már elviselni. „Te nem harsonáztál ezekben az években, de nem is lázadtál” – következik az újabb állítás, majd erre a hiteltelenséget, a köztes lét hiábavalóságát bizonyító, a személyt tárgyi eszközzé silányító ellenérv. A népi demokratikus államvezetőknek „szükség[ük] van egy nagy íróra [...], aki hivatalosan nem kommunista, de akit oda lehet ültetni a népi demokratikus emelvényen egy karosszékekbe, ahol nyájasan és pártatlanul üldögél, barátságosan mosolyog, néha hümmög egyet, mert nem kommunista, tehát részletkérdésekben megengedheti magának az ellentmondást. Ez a karosszékekbe ültetett Író hozzátartozik a népi demokratikus panoptikumhoz. Időnként szabad neki afféle nagyírósakat is mondani a szabadságról és a nemzetről, amikor szükség van arra, hogy a tömegek elégedetlenségét valamilyen hivatalos hazafiasság szelepein szelőlőztessék”. Ekkor mintegy feszültséget oldandó lekiálthat a színpadról: „Jó urak, nekünk nem ezt ígérték” (*Az ozorai példa*), de alapjában semmin sem változtat. Időnként megünneplik, „egyféle területen kívüli kivételezettség halványvörös dicsfényével övez[ik] bölcs fejét, és mint a karácsonyfát a csillagszóróval és az angyalhajjal, meghint[ik] a területen kívüli pártatlan Nagyíró nemes alakját különféle díjak konfettijével”. *Embert és művészt* egyaránt megsemmisítő ítélet ezen a ponton már fokozhatatlannak tetszik, de a Márai-hang még nem csitul, ereje mintegy most ér a csúcra („Nem helyeseltél, s ha a részleteket kifogásoltad is, az Egész ellen nem lázadtál”), a végkövetkeztetésben pedig („És Moszkva szereti ezt”) a nyugvópontra. A látogatónak – ismerős és kétséges állásfoglalás – nincs joga kívülről ítélnie, de kérdeznie szabad. S a felelősségre vonást nem kerülheti el olyan nagy író sem, mint Illyés. „Kedves barátom, te, aki annyi bölcs körütekintéssel alkottad meg otthoni szerepedet is, mint életművedet, egyedül vagy hivatott felelni a nagy kérdésre.” „Te, a nagy pártatlan[...]”, „Te, nemzedéked egyik legműveltebb fője az író és költő, pontosan tudod, mi a lényeg”: „hiszel te a kommuniz-

musban?”, „hiszel-e abban, hogy a kommunizmus cél, történelmi szükségesség, megkerülhetetlen következmény?”, s végül „hiszed-e, hogy a poklot lehet másképp is befűteni, mint szakszerűen?” – kérdésáradata elől nincs kitérés, a válasz pedig kétségtelen.

Ezek alapján érthető, hogy a krónikás nemcsak Illyés Gyulát, hanem a kortárs magyar literatúra alkotóit, azokat, akiknek művei megjelenhettek, akiket otthon ünnepeltek, fenntartással szemlélte. Legtöbbször a könyvheti alkalmak készítették arra, hogy „egy nemzet öntudatának és lelki erejének” elevenen tartására (1954), „a magyar nyelv”, „a magyarság életakarata”-nak megmentésére, „nemzetmentő szerepé”-nek betöltésére (1955), a fogalmak tisztázására (1956) buzdítsa az írókat. „Bízunk abban – írta mély hittel –, hogy – mint a múltban – a jövőben is módját találják az igaz szónak.” (*Vasárnapi krónika*, 1955. január 9.) Hitt abban, hogy az elzárttságban pislákol a katakombába szorult magyar műveltség fénye, írnak igazi műveket a fióknak, s ellenállnak a társutasok csábításainak a nyugati szellemben hívő alkotók. Távolságtartással figyelte az írók lázadását, amit egyféle kommunista hatalom által engedélyezett közjátéknak tartott. De soha nem szűnő aggodalommal őrizte a távolból az értéket, azt, ami a világirodalomba betörni nem volt elég erős.

3. Az 1956-os kommentárok

A Nyugat Közép-Európához való viszonyát a második világháborút követően kialakult status quo megtartása alakította. A két szuperhatalom, az USA és a Szovjetunió bármilyen meggondolatlan lépése globális méretű atomháborúval fenyegetett, ezt elkerülendő a felek óvatos politikát folytattak, és tiszteletben tartották egymás érdekszféráit. Az 1956. júniusi lengyel események kapcsán Dulles, amerikai külügyminiszter állásfoglalása – miszerint szovjet fegyveres beavatkozás esetén sem nyújtana katonai támogatást a pozsnai munkásoknak – ezt a ténytet támasztja

alá. A legújabb kutatások alapján¹³⁷ a térségre irányuló nyugati figyelmet döntően befolyásolta az is, hogy kívül esett a tradicionális francia, angol és amerikai érdeklődési körökön. Ebből a szempontból érthető, hogy a hidegháborús „álváltás”-nak, azaz a Szovjetunió belső krízisének tekintett magyar forradalom miért maradt külső segítség nélkül. Téves tehát az a nézet, amely szerint a szuezi válság egyidejűségével magyarázható a fegyveres beavatkozás elmaradása – ez legfeljebb az ENSZ döntésében a magyar semlegesség elismerésére hajlandó, viszont az egyiptomi események miatt halogató taktikához folyamodó angol és francia képviselők háttérbe szorulását eredményezte az ellentétes amerikai véleménnyel szemben –, hiszen az USA-nak kidolgozott stratégiája és a térségben összpontosítható katonai ereje sem volt a lengyelhez hasonló felkelés fegyveres támogatásához. A reális és valójában a színpalak mögött zajló politika mellett a 40-es évek végétől, 50-es évek elejétől – a Truman-doktrínával, a Marshalltervvel induló, aztán a médiát is bevonó – morális, a szovjet birodalom által leigázott népek felszabadítását hangoztató politikai stratégia működött. Eisenhower elnöki kampányának – már első, 1952-es megválasztása, majd az 1956-os magyar forradalommal egyidejűleg zajló másodszori nekirugaszkodása alkalmával – releváns eleme volt a szabadság hirdetése. Retorikájával elsősorban az amerikai közvéleményt és a hatalmi szempontból még semleges harmadik világot igyekezett megnyerni, ugyanakkor megtévesztette a vasfüggöny mögött élő népeket, akik szolgaságban éltek. A nagy lehetőséggel, hogy az emberiség örök mítoszát valóra, a szavakkal deklarált morális gondolatot tette, azaz reális gyakorlatra váltsa, az amerikai kormányzat nem élt. Nem is élhetett, hiszen aktív politikája csak a propaganda szintjén, s különösen a hidegháborús stratégiai eszközzé fejlesztett SZER adásain keresztül érvényesült. Ennek mértékét az egyes szerzők vérmérsék-

¹³⁷ Vö. BÉKÉS Csaba: *Európából Európába – Magyarország konfliktusok kereszt-tüzében, 1945–1990.* Bp., 2004. A kötet – szerzője 1991-től az 1956-os Intézet munkatársa, 1999-től pedig a Hidegháború-történeti Intézet igazgatója – újabb, angol, amerikai és orosz levéltári forrásanyag ismeretében reflektál az 1945 utáni, Magyarország helyzetét befolyásoló világpolitikára.

lete döntően befolyásolta. Bár – amint arról korábban már szó esett – a műsorpolitika a túlzott reménykeltés helyett a tárgyilagos tájékoztatást tűzte zászlajára, a valóságban az a kitétel, hogy a rádió munkatársai rab honfitársaikban ne hagyják elszunnyadni a szabadság vágyát, sokféle, néha igen heves hangnemben¹³⁸ artikulálódott. A későbbi számonkérés alapja, ami a vasfüggöny innenső és túlsó oldalán egyaránt a rádió magyar forradalomban betöltött, korántsem egyértelmű szerepét és felelősségét firtatta, immanensen a megalakulástól kezdve jelen volt. Ennek következtében nem véletlen, hogy a hallottakat is ki-ki saját szája íze szerint értelmezhetette, vagyis „azt hallott ki a rádió műsoraiból, amit éppen hallani szeretett volna. Ha felszabadítást, akkor felszabadítást, ha orosz kivonulást, akkor orosz kivonulást, ha pedig fegyveres segítséget, akkor fegyveres segítséget”¹³⁹. Elgondolkodtató továbbá az is, hogy vajon etikus volt-e a SZER vezetői részéről a többnyire kényszerből emigráló előadóktól a magyar viszonyokkal kapcsolatban feltétlen és hosszú távú tárgyilagos-
ságot elvárni.

Az általában mérsékelt, tényekről és azok okairól vagy következményeiről beszámoló krónikás Márait az 1956-os drámai események megindítják: miközben a „titokzatos központ” energiájának világba szóródását, azaz a magyarság tettétől különféle nációk szellemi embereiben, íróiban és politikusaiban lángra lobbant lelkiismeretet körvonalazza, valamint a menekültek helyenként felelősségre vonó, helyenként visszafogott megnyilvánulásait rögzíti, nem feledkezik meg arról, hogy emberi hitének, írói hitvallásának ismét hangot adjon, sőt saját rosszhiszeműségét, tisztán nem látását beismervé a hazai, lázadó írók hitelét, amely a nemzet fennmaradásának elengedhetetlen biztosítéka, deklarálja. Az október 22-i és a december 30-i *Vasárnapi krónika*,

¹³⁸ RÉVÉSZ Béla: *A felszabadítási stratégia csődje – Szabad Európa Rádió*. In: *Rubicon*, 1993. 7. sz., 26. A szerző példaként a Reflektor rovatában publikáló Mikes Imre (Gallicus) egyik fegyveres ellenállásra buzdító, 1956. november eleji előadását idézi: „Ne add ki tehát fegyveredet, [...] ne add ki kezedből, szabad magyar! Ne add fel őrhelyedet, bármennyire instálnának is, hogy térj haza, mert ez az őrhely a kivívt szabadság és függetlenség végvára.”

¹³⁹ Id. 26.

amelyben az írói felelősséget és hitvallás témáját pendíti meg, mintegy keretbe foglalja a *New York-i napló* Amerikából Európa-ra reflektáló adásait, a *Speciális tudósításokat* (*Special Message*), amelyek európai – többnyire müncheni és olaszországi – helyszíni közvetítések, valamint a *Vasárnapi krónika* nagyjából magyar helyzetet elemző darabjait.

A nyitó előadásban (*Vasárnapi krónika*, 1956. október 22.) Rajk László október 6-i újratemetésének egyik pillanatfelvételéhez fűz kommentárt. A fénykép előterében fiatal katona áll, mögötte „két polgári ruhás kommunista”, akik a pert követő tisztogatásban tűntek el a közéletből: az egyik börtönben, a másik „egyféle szelölősebb, irgalmasabb alvilág”-ban töltötte a büntetést. Oldalt „feszés vigyázban”, rohamsisakos fiatalemberek állnak díszőrséget. A krónikás a kommunista szellemben felnevelt ifjúság gondolatainak árulkodó jegyeit fürkészi, hiszen tudja, hogy az erőszakos rendszer és a magyar nemzet jövője egyaránt ezen áll vagy bukik. A harc változatlanul ennek a nemzedéknek a lelkéért folyik, amely rezzenéstelen arccal figyeli a hajdani áldozatot hőssé avató ellentmondásos eseményt. Nem a visszakozás okát keresi, hanem a tekintetekben tükröződő véleményt, nem azt, hogy Gerő kormánya az újratemetéssel társadalmi szelepet nyitott-e meg, hanem azt, hogyan értékeli felettesei nehezen kiszámítható lépését az újabb generáció. Ugyanakkor emlékezni kezd arra a másik életre, amelyben írói helyzet- és szereptudata mágikus értelmet kapott. 1944 karácsonyán leányfalui otthonából figyelte a szovjet hadsereg fegyelmezett bevonulásának kínos-kárhozatos következményeit, az olthatatlan kíváncsiságból és szerzési vágyból elkövetett pusztítást és az emberi értékeket lábbal tipró, zabolátlan megszállást. Láttá Móríc Zsigmond feldúlt házában a szét-szórta kéziraton az idegenek sáros csizmáinak nyomait¹⁴⁰ és tapasztalt egy másfajta, ezzel ellentétes irányba ható elbánást is. Mestersége varázsszóként hatott a szovjetekre: igazoltatáskor nevetve szabadon engedték, kezet fogtak vele, olykor ellátogattak hozzá, hogy szívélyes elbánásukról biztosítsák, máskor barátilag

¹⁴⁰ MÁRAI Sándor: *Föld, föld*. Bp., 2002. 25.

felezték meg vele a zabrált cipót¹⁴¹. Egy alkalommal – tolmács segítségével – sikerült megtudnia az egyik fiatal katonától, hogy azért tisztelik, mert foglalkozása alapján képes olvasni a gondolataikban¹⁴². „Egy írói pálya nem sok kitüntetést tartogat. De ezt a választ ma is úgy őrzöm, mint valamilyen különös érdemrendet [kiemelés tőlem – K. M.]”¹⁴³. Az idegen elismerése nemcsak azt sugallja, hogy az írástudónak valamilyen emberfeletti – fényt árasztó – ereje van, hanem azt is, hogy ezzel a hatalommal élni, hatni, használni és gyógyítani tud. A személyes emlék, amit a krónikás az emberi elmúlást és nemzeti bizonytalanságot felidéző fénykép kapcsán, mintegy útmutatóul a hazai íróknak átnyújt, tehát intó példa. Ha a megszállók, amint ezt tetteikkel és szavikkal elárulták, ennyire félnek a szellemi erőtől, akkor hatékony fegyver lehet az ellenük a magyarság jövőjéért, a felnövekvő nemzedék lelkéért vívott harcban. A lázadó íróknak szóló enyhültebb hang a krónikás reménytelibb ítéletét is jelzi: „Egy kis szakállas orosz katona nagyon pontosan meghatározott egy feladatot, és most, amikor a kommunista magyar írók és értelmiségiek fennszóval és nyomtatásban fogadkoznak, hogy nem írnak soha többé hazugságot, mindig, mindenben csak az igazat írják, a Rajk temetésén díszőrséget álló fiatal katona fényképe olyan az írók számára, mint egy komor felszólítás. Tízezer kilométer távoból író nem vállalkozhat gondolatolvasásra, de a hazai írók ismerik ezt a katonát, és *időszerű lenne* [kiemelés tőlem – K. M.], ha most kimondanák helyette, mit is gondol ez a fiatalember valójában, mert látható az értelmes arcon, hogy gondol valamit”. Nyilvánvalóan megértette – véli a történelmi rekvizítummal bíbelődő krónikás –, hogy amíg a kommunizmus parancsa mozgatja a vezetőköt, nem várható „tartós” és „eredményes” változás, hiszen „a személyek, akiket ő, a karhatalom fegyveres őre védeni kénytelen, egymás után buknak le abba a tömegsírba, amelyet egymásnak ástak”. A továbbiakban az ifjúság gondolatait formába öntő íróké a feladat, hogy a nemzet szabadulását elősegítsék,

¹⁴¹ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 10.

¹⁴² MÁRAI Sándor: *Föld, föld*. Bp., 2002. 45.

¹⁴³ Id. 45.

hiszen – ahogyan a *Nyitott ablak (Open Window)* 1954. október 28-án elhangzott interjújában maga is elismeri a megszállás „kettős tanulság”-át – nekik is be kell látniuk, hogy „a társadalmi fejlődést csak a Nyugat példái szerint” és önerőből¹⁴⁴ lehet megvalósítani.

Magyarországon a szovjet hatalom a szellemi embereket erőszakkal idomítva, vagy ellenkezés esetén létpremre szorítva igyekezett a kommunizmust legitimálni. Amerikában ugyanakkor a többség szabad akaratából megválasztott személyiség hitelesítette a demokrácia rendszerét. Az 1952-es világtörténelmi eseményt az amerikaiak és az európai elnyomott népek feszülten figyelték. Nem véletlenül, hiszen a hajdani Európa szabadságeszméjét vezérszólalmává tevő Eisenhower célkitűzései között szerepelt a bolsevizmus feltartóztatása és a rab nemzetek megsegítése. Múltja biztosította az elnökválasztáson aratott sikert. A krónikás Márai, a másnap elhangzó *November 4-i jelentés (Report of November 4, 1952.)* alapján, maga is hiteles és aktív politikát vár tőle. „Az ember, aki egyszer már parancsnoka volt egy keresztes hadjáratnak, amely szétzúzta az erőszakot a világban, minden felelősséggel [kiemelés tőlem – K. M.] a világszínpadra lépett” – vallja. Négy évvel későbbi újraválasztásáról azonban visszafogottan-parabolikusan nyilatkozik. Az 1956. október 31-i *New York-i napló*ban a „solvens”, a megszabadító, az ígéretét teljesítő Amerika képzetének csorbulását bizonyítja. „Az öregedés – kezdi meglehetősen sötét tónusban – egyik feltűnő tünete, amikor az ember már nem akar mást hallani, csak a saját véleményét. A parancsuralmak ez értelemben feltűnő gyorsan szenilisednek. A demokráciák, úgy tetszik, fiatalabbak, legalább is a választások előtt.” A nyitva hagyott tényközlésben a változás reménye lappang. Bár a szabad világban a küzdő felek bírálhatják egymás politikáját – ahogyan ezt Stevenson meg is tette –, azonban árulkodó és lehangoló, hogy Eisenhower a hatalomszerzésen kívül mintha

¹⁴⁴ OSZK SZER FM 3/11766 106. „[...] a szabadulásért és a szabadságért mindig nagy árat kell fizetni. Szabadságot nem lehet kívülről, másoktól kapni.” Az ismerős tekintetű, díszőrséget álló katonával ellentétben az idegen arcú „vörös katona nem hozhatott szabadságot a magyar népek, mert neki sincs”.

semmi más nem érdekelné. Illanóban van erőteljes személyiségének hitele? – a krónikás nem elég bátor feltenni a kérdést, helyette közkeletű témákra ugrik: az Európából hazatért turisták üres beszámolóira, az újonnan megnyílt Iparművészeti Múzeum kiállítása kapcsán a kézművesség időszerűségére, az amerikai irodalom gyökértelenségére, rövidebb műfajainak televényes burjánzására, s végül a halottak napját helyettesítő ünnepre, a Halloweenre. Nem azt mondja, hogy a kézművesnek, az artisannak nincs szerepe az automatizálódott világban, hanem azt, hogy háttérbe szorult, a műfaj, amellyel nem használati tárgyat, hanem annak egyfajta „megnemesedett jelképé”-t teremt, „pincékben él, eretnek módjára alkot, mécses mellett”. A diktatúrák katalombába kényszerített irodalmát idéző látélet fölé Roger Martin du Gard emblematikus definícióját tűzi. Miután kijelenti, hogy a kézművesnek olyan – átmentő¹⁴⁵ – szerepe van, „mint a stilisztának a korunkbeli irodalomban”, sajátos szillogizmust alkotva vonja be a nagy előd következtetését: „a stiliszt a irodalomban az a kézműves, aki a közhelyet éremmé csiszolja”. Nem azt állítja, hogy az amerikai literatúrának nincs köze az európaihoz, hanem azt, hogy alkotói újrakezdők, mert reflexek helyett, „melyeket az európai író örököl”, inkább egyfajta kontinentális emléket őriznek. Új, rövid, kávéház helyett eszpresszóban születő műfaj-kísérleteik, zsigeri öntudat híján kevésbé életképesek: „mint lazac a ho-

¹⁴⁵ Az 1953. júl. 22-i *Nyugati levél (Letter from the West)* tanulása szerint, ha a hazai *Csillag* témahiányról panaszkodik, akkor elképzelhetetlen, hogy „a fiatal magyar írók lélekben feladták a bírálat igényét, a fogalomtisztázás és a stílus szenvedélyes becsvágyát. A megfélemlítés, a csábítás, az átnevelés [...] megzavarhatott nyugtalan lelkeket, de az egész, az a személy- és időfölkötti lelkiség, ami volt a magyar irodalom a múltban, s bizonyosan eleven a lelkek mélyebb öntudatában ma is, nem sorvadt el”. Majd hozzátéveszi – 1953-ban (!), a kommunista írók eszmélésének kezdetén –, hogy „totalitárius korszakban [...] remélhetjük, hogy a szellemi erőszaknak legmélyebbről, legigazibban mindig a lenézett és kigúnyolt »stiliszt« tudott ellenállani”, ő tudott „legtovább élni” azzal a lehetőséggel, amit a „szellemi és emberi párviadal fegyverre”, az egyszerre „írószerszám” és „vítór” stílus nyújtott. Elismeri, hogy a magyar írók az elmúlt évtizedben „hallgatás és megszólalás között kínos és keserves utat jártak be”, s azt is, hogy „Értelem és Propaganda” tragikus-fájdalmas „Párbaját” – a jelek szerint – „nem vívta eredménytelenül” a műkedvelővel szemközt álló stiliszt.

mokban – hangzik a lesújtó vélemény –, úgy csírázik az espresso-ban a líra”. S arra a kérdésre, amit az Európát bejáró, de annak spirituális tartalmát meg nem értő turisták lelkenedő fecsegése ébreszt benne, nem talál megnyugtató választ. „*Hol lehet Európa?*”, a megoldás Amerika kezében van, amely az örökségről, úgy tűnik, megfeledezett, hiszen az életet jelentő szellem helyett, miként a gyerekek a kísértetünnepen, a halállal kacérkodik.

Márai 1956. november 4-én, a második szovjet intervenció napján több rádiós fórumon megszólalt. Az élőben kapcsolt New York-i stúdióból a magyar tragédia amerikai és szabad világban keltett hatását elemző, kimondatlanul is önszembesítésre ösztönző gondolatait mondta el. Éjfél előtt érkezett *a hír*, hogy „Moszkva elszánta magát a merényletre”. A rádiók közlésével egy időben angol nyelvű röplapok jelentek meg az utcákon, amelyek tudósítottak a „tömegmészárlás”-ról és az „amerikai nép és kormányzat azonnali beavatkozását követel”-ték. Éjjel kettő után a szuezi válságról tárgyaló Egyesült Nemzetek Szervezete is megkapta a hivatalos táviratot: „az Egyesült Államok megbízottja sápadtan és könnyekkel a szemében, elcsukló hangon” közölte a jelentésben rögzített „minden félelmet és aggodalmat fölülmuló tények”-et. Az ausztráliai képviselő megrendült, Lodge, az észak-amerikai megbízott pedig a Biztonsági Tanács azonnali összehívását „követelte”. Éjjel háromkor ültek először össze a magyar ügyben. Hajnal felé újabb hírek érkeztek, amelyek „a világ közvéleményének teljes mozgósítását követelték”. A New Yorkban élő rab nemzetek fiai és elsősorban a magyar földről elszármazottak tüntetést szerveztek. „Amíg beszélünk, gyülekeznek a tüntető tömegek, melyek New York utcáin és az Egyesült Nemzetek előtt vonulnak fel ma délután, hogy Magyarország megmentését követeljék a világtól.” Reggelre az újságok már az első tudósításokat közölték, és Leo Cherne, a nemzetközi segélyszervezet elnöke, aki személyesen vitt gyógyszer szállítmányt Budapestre, s már visszaérkezett, tapasztalatait a nyilvánosság elé tárta. Egy negyednap elegendő volt arra, hogy a hír tömeget szervezzen a szabadság védelmében, s három, hogy a közlés igazolódjon a kortársi tapasztalat által. „Reggel hétkor a világ arra ébredt”, hogy „azonnal” cselekednie kell, ha nem akarja, hogy „az újkori történelem egyik

katasztrófája” világméretűvé váljon. A világ tudja az igazságot, megértette, hogy hazugság alapján és jogtalanul irtja a magyar nemzetet az idegen hatalom: „az árulás, amelynek célja a magyar függetlenség teljes megsemmisítése [...] a magyar nép ellen tervezett tudatos, cinikus és könyörtelen merénylet”. A tárgyilagos tényközlés ezen a ponton egyéni meggyőződésbe torkollik: a nemzet túl fogja élni ezt a gyilkosságot. Márai hite erős, nem érvel, csak kijelent: vállalja a határokon átívelő sorsközösséget, és töretlenül vallja, hogy minden embernek van joga a szabadsághoz. „Minden embernek tudni kell otthon, hogy e pillanattól minden, ami odahaza történik, a világ ügye. Együtt pusztulunk, együtt menekülünk. Isten óvja Magyarországot!” Az ugyanezen a napon elhangzó, de a „valami történt” kezdetét október 23-ra tevő *Vasárnapi krónikában* a látszólagos matematikai képtelenség ellenére ugyancsak a túlélés egyetlen lehetőségét támogatja: „A hírek sokasodtak, ismétlődtek és a világ megértette, hogy a Szovjetunió nem tudja „legyőzni” Magyarországot, mert egy 200 milliós lélekszámú, állig felfegyverzett nagyhatalom nem „győzhet le” egy tízmilliós lélekszámú, fegyvertelen népet”. A gyilkosság soha sem jogos, nem adhat alapot a győzelemre, különösen akkor nem, ha erőszakkal fordul az ember elemi létjoga ellen. A magyar forradalom sok tanulsággal szolgál. A világ megértette, hogy a szabadságról nemcsak olvasni lehet, hanem életet is lehet áldozni érte. A rab nemzetek megtudták, hogy van menekvés, s „a lánc, amelylyel megbilincseltek őket, a valóságban csak olyan erős, mint a leggyöngébb láncszeme”. A „keleti és nyugati megbékítőik és vátrakozók”, akik a kommunista eszme jövőbeni felvirágzását ígérték, akik türelemre intettek, most megtanultak hallgatni. A szovjet megtudta, hogy biztonsági rendszere az első teherpróba alatt összeomlik, „mert a kommunista karhatalom a fogoly országokban az első lehetséges pillanatban a kommunisták ellen fordul és egy európai háború egyértelmű azzal, hogy százmillió európai ember a vasfüggöny mögött polgárháborús arcvonalat alakít” ki ellene. Az európaiak és távol-keletiek egyaránt rájöttek, hogy „a kommunista népek boldog családjának” eszméje hazugság. S világos immár az is, hogy nem vádlottak, csak egy bűnös felelős a történelemért: a kommunizmus, amelynek „minden válfaját, mint

életformát” elutasította a magyar nemzet, amikor „kimondotta, hogy a kommunizmus a legkegyetlenebb család, amelynek minden válfaja merénylet az emberi természet és az ember természetes jogai ellen.” Egy nép megtanította a világot arra, hogy az erőszakos rendszerrel „nem lehet alkudozni”, s az „emberek százmilliói” feleltek a leckére.

Két nap múlva, november 6-án a rádió amerikai vezetése az íróat Thassy Jenővel együtt Münchenbe irányította. „Vedd úgy – mondta az út elején társának –, hogy mi most hadba indulunk. Bármit találunk is megérkezésünk után, tíz helyett fogunk dolgozni. Ami a népünkkel történik, az szörnyű tragédia. A maga erejéből pár napra visszanyerte szabadságát, de a *Nyugat megint magára hagyja* [kiemelés tőlem – K. M.] Ázsia szabad prédájául”¹⁴⁶. Hamar bizonyossá vált számára, hogy a fenntartók az elkövet-

¹⁴⁶ THASSY Jenő: *A botcsinálta amerikai*. Bp., 2000. 364. Az október 23-i eseményeket követően Thassy Jenőt Münchenből utasították, hogy tudósítson a „magyar Amerika” megmozdulásairól. „A nagyvárosokban, New Yorkban, Clevelandban, Pittsburg-ben, Chicagóban a magyarok tüntetéseket szerveztek, amelyeken szabadságot követeltek az otthoniaknak, és a városok nem magyar lakossága is csatlakozott hozzájuk” (355). Önéletírásában megemlékezik Loláról – (unokatestvére, Inkey Péter révén ismerkedett össze vele) –, akiről Kosztolányi azt írta, hogy alakját „láthatatlan muzsika lengi körül”. Máraival való kapcsolata korábbra nyúlik: ludovikásként gyakran látta a Krisztina étteremben Mezey Máriával ebédelni; s az akkor még fiatal író 1936-ban édesanyjánál is teázott: „...egy tantim hozta magával, báró Luzsénszky Sascha, aki a maga idejébe »nagy nő« volt, gazdag tapasztalataihoz a fiatal Márai Sándor is hozzátartozott” (290). Később rádiósként volt alkalma megfigyelni az író New York-i munkatársakkal szemben tanúsított arisztokratikus tartózkodását: „Szerkesztőségünkbe minden csütörtökön prominens látogató érkezett, aki egyetlen elegáns kis meghajlással mindenkit üdvözölt, de jövelele kizárólag szerkesztőnknek, Saly Dezsőnek szólt, aki a helyéről felpattanva, tisztelettel üdvözölte. A vendég ritkán ült le, az üvegajtónak támaszkodva csevegett egy ideig, majd egy lezárt borítékot helyezett az íróasztalra, amelyben heti írása volt és az a hangszalag, amelyre azt saját maga ráolvasta. A látogató Márai Sándor volt. Odahaza dolgozott, másodpercnyi pontossággal (9 perc 52 másodperc, hogy a bemondó rámondhassa: »Candidus Vasárnapi levelét hallják most«)” (Id.). Kortársai szerint elefántcsonttoronyban élt, de barátja, Saly Dezső érezte a rideg külső alatti melegsívűségét: „De nekem – mondta Dezső – jó kapcsolatom van vele, mert diszkréten bár, de lángoló patrióta, mint amilyenek általában a kisebbségi magyarok. Nemhiába jött Kassáról” (291).

kező időben a rádió szerepét fogják megvizsgálni a magyar forradalom kirobbanásában, ami hirtelensége miatt mind a nyugati, mind a keleti szférában zavart keltett. „Kis ideig egyik sem tudta, hogy mit kezdjen vele. [...] Moszkva előbb döntött, a nyugati tétlenségből tudta, hogy mit tehet. Legközelebbi lépése valószínűleg a mi Rádiónk elhallgattatása lesz, a Nyugat segítségével, ha lehet. Már is mutatkoznak ennek jelei. A Szabad Európa Rádió nemzetközi vádlott lesz, mint a forradalom, a vérontás kirobbantója. Ez persze éppen olyan propagandaszöveg, mint a korábbi szovjet hazugságok. A rádió messze nem volt olyan hatásos, hogy kirobbantson egy forradalmat. Ehhez a szovjet erőszak, Rákosi és Gerő kellett. *De a Rádiónak mégsem szabad elhallgatnia* [kiemelés tőlem – K. M.]. Az amerikai politika sok botorságát ellen-súlyozta, hogy a rab nemzeteket történelmi múltjukra emlékeztette, megakadályozta átnevelésüket.”¹⁴⁷ Az idézetek sora világosan bizonyítja Márai tisztánlátását, s ha ehhez hozzávesszük, hogy a visszaemlékezés szerint az író a müncheni napokban az Ulysses-t ejtve saját néven olvasta be napi (!) előadásait, kétség nem maradhat a magyar forradalomhoz, a magyar szabadság ügyéhez való személyes és erős kötődése felől. „A világ sorsán belül bennünket elsőrendűen – vallja az 1954. április 11-i *Vasárnapi krónikában* –, ha nem is kizárólagosan, a magyarság sorsa érdekel. Lesz-e szabadulás számunkra az atomkorszakban? [...] Hiszünk benne, hogy [lesz – betoldás tőlem, K. M.] szabadulás [...]. Az emberiség története során az önmegóvó erők végül mindig erősebbek voltak, mint a pusztító erők.”

A *Napló* szerint Márai november 7-én repült át Nyugatról a „Kelet térfogatába”, ahol nem szelíd hajnalpír, hanem vakító fény fogadja. Tizenhat órányi repülőút után München lehangoló látványa tárul elé: „Az utcákon félárbocra eresztett zászlók, gyász-ünnepély Magyarországért, tüntetők”¹⁴⁸. Figyel és hallgat, hogy az otthonról menekülők beszámolóiból és a máshonnan érkező visszhangokból kiszűrhesse, milyen állapotba került az európai szellem a történetek hatására. A november 10-i bejegyzésben több

¹⁴⁷ Id. 371.

¹⁴⁸ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990. 308.

magyar menekült nyugati szolidaritásba vetett hitét és várakozásának szertefoszlását rögzíti. „Ha” abban a néhány napban, amikor az oroszok zavarodottsága miatt a vasfüggöny átjárható volt, az Egyesült Nemzetek Szervezete akár jelenlétével, akár katonai segítséggel támogatta volna a magyar forradalmat, talán elkerülhető lett volna a budapesti mészárlás és „minden másképp alakulhatott volna”. A Nyugat azonban elmulasztotta a kedvező pillanatot, s a Kelet ismét erőfölénybe került. „Most már késő, ha akarnak is jönni” – mondja tárgyilagosan és nyugodtan az egyik szemtanú. S ez az indulatok nélküli tény- és véleményközlés, ez a feszített lélekjelenlét méltó az események eleven tartalmához, hangulatához és summázásához.

A november 8-a és november 25-e között elhangzó rövid beszámolóknak, a *Special Message* napi jegyzeteiben a hírhozók hangján folytatja. Kijelenti, hogy akár történt mulasztás, akár nem, „néhány napot nyert a Szovjet, amikor a világ kénytelen volt beérni a közvélemény és az Egyesült Nemzetek tiltakozásával”. A magyarság az elmúlt három napban megélte, hogy „sorsával egyedül maradt a világban”, ő azonban hiszi – s a müncheni események ebben csak megerősítik –, hogy „az első hűdöttség múltával” a magyar ügy egyetemes emberi üggyé válhat (november 8.). Feszülten figyeli a külpolitika alakulását. Kezdetben „az elmúlt huszonnégy óra” híreihez köti magát, s leplezett örömmel nyugtázza, hogy sejtése beigazolódott, hiszen „Magyarország sorsa elindított egy láncreakciót, amely a tiltakozás, a számonkérés, a beavatkozás minden hangját megszólaltatta a világban”. Az Egyesült Nemzetek közgyűlésén az amerikai képviselő a szovjet csapatok kivonását, az olasz pedig „nemcsak megfigyelők, hanem rendőri erő kiküldését” követelte. Az Egyesült Amerikai Szakszervezetek elnöke, Meany táviratban kérte Eisenhower a magyar helyzetbe való beavatkozásra, s a Nemzetközi Jogászszövetség francia tagozata állást foglalt a „Kádár-különítmény” jogtalanságát illetően. Szerinte Európában – a semleges Svájcban és Svédországban is – „tiltakozó tömegek” ostromolják a kommunista székházakat. Két világot vetett egymásnak a „magyar tragédia” – az egyik oldalon „a világ szolidaritásának földrészeket átfogó védelmi arcvonala”, a másikon az ügyet elítélő nyugati

kommunisták állnak –, s a döntés kényszere és felelőssége fellobbantotta a világot (november 9.). A krónikás bár megemlíti, hogy az ENSZ közgyűlése elfogadta „a szovjet csapatok azonnali kivonását” és „megfigyelők kiküldését”, a helyzet stabilizálását mégis a Budapestre utazó szovjet Politbüro tagjaitól várja, akiknek be kell látniuk, amit a nyugati társaik a sajtóban már elismertek, hogy „ez a forradalom nem a nyugati hatalmak biztatására”, hanem a „kommunista rendszer kegyetlenségei és igazságtalanságai” miatt következett be, továbbá meg kell érteniük, hogy a „szellemi bojkott”-ot egyre hevesebben követelő európai közvélemény veszedelmet jelenthet számukra (november 10.). „És most megszólaltak az írók” – jelenti a krónikás. Elsősorban „a magyar íróknak feleltek, de válaszuk olyan erővel szólalt meg, mint egy szellemi atomrobbanás”. Egymás után adtak hangot annak, hogy a halálos nyavalyát terjesztő, alapjaiban emberellenes rendszerrel nem lehet megengedő és halogató politikát folytatni. Sartre „felordított”, Camus¹⁴⁹ „vészkiáltás”-a a világ „szellemi energiái”-t a magyar merénylet elleni összefogásra szólította. Bizonyos, hogy „a humanista megértette, hogy nincs többé feladata a világban, ha a humánusot nem védi meg a cselekvő hatalom”, így válasza nemcsak a magyar íróknak, hanem önmagának, a szovjetnek és a kötelessége előtt tébláboló Amerikának is szól (november 11.). A két szembenálló hatalom egyaránt súlyos sebeket kapott: a Nyugat „a békés együttélés legendája”-t, tekintély- és hitelromlást szenvedett, a Kelet pedig morális és politikai csődöt jelenthet, hiszen a totalitárius diktatúrát terrorisztikus eszközökkel fenntartó bábkormányok erejüket veszítették. „A világközvélemény büntudatos és iszonyodott ocsúdásának nyugati visszhangját nem hallotta a világ”, de amivel egy kis nemzet szembesítette a világot, az elől most már nem lehet kitérni: „a Nyugat számára a végső lelkiismereti számvetés, a szovjet számára a megdőbbséget megelőző kísérlet korszaka” kezdődött (november 12.). A budapesti rádió híradásának kommentálása után, miszerint a Kádár-kor-

¹⁴⁹ Camus híres kiáltványával kapcsolatban Vö. Az „*állj fel torony*” árnyékában – *Magyarok francia földön.* (Szerk. A. Szabó Magda és Ablonczy László.) Veszprém, 2003. 383.

mány végre hajlandó a nyugati segélyszállítmányokat az országba engedni, a krónikás a magyar forradalom spirituális hatását árnyalja. Figyelmét továbbra is azokra a szellemi alkotókra szegezi, akik nem féltek kimondani, hogy akkor, amikor a Nyugat a szabadság eszméjét magára hagyta, lelkük alapján remegett meg. „Camus felhívása, Sartre fájdalmas felhördülése, Silone és Moravia, Jules Romain, Breton, Maurois, Duhamel szenvedélyes felszólításai, melyeket a világ lelkiismeretéhez intéztek, a nyílt levél, amely Stephan Spender, Carlo Smid és Denis de Rougemont mélyen megrendült szavait tolmácsolta, mindezek a hangok, vallomások, könyörgések és tiltakozások első jelei csak annak, hogy a magyarság védelmében egy szellemi arcvonaltal van kialakulóban az egész világon.” Az alkotók, akik számvetést tartanak és számon kérnek, együttes kiállításukkal az eszme mellett és a magyarokért tüntetnek (november 13.). Ezt a spirituális frontot – „szellemi Vöröskeresztet” – erősítik – „segítik elevenen tartani és tovább mozgósítani” – azok a külföldiek, akik az elmúlt napokban szemtanúi voltak a forradalomnak, s most hazatérvén, a magyarok morális erejéről, követeléseik – ti. oroszok távozása és az önrendelkezés joga – melletti kitartásról, valamint arról számolnak be, hogy az események valószínűleg a szovjet világban is változást eredményeznek, hiszen a szovjet katonák „látták és megélték, hogy egy nép elutasítja a rendszert, amelynek ők [...] éppen úgy áldozatai, mint azok, akik a tankokkal szemben fegyvertelenül szabadságot követelnek” (november 14.). Annak az aktuális politikai és szellemi híreket egymásba indáztató, polifonikus magyar rekviemnek, amely a napi kommentárokból kibontakozik, legmegindítóbb felütésű darabjában az első vöröskeresztes segítséggel halottak napján magyar földre érkező orvos mondja el a látottakat. „A temetőben, mindenütt az út mentén, mécsek égtek és a falvak-városok ablakaiban gyertyafények lobogtak. A vöröskeresztes karaván tagjai [...] megértették, hogy ezek a lobogó gyertyafények az ablakokban a halottak emlékéért gyászolják, akik az elmúlt napokban, a szabadságharc ütközeteiben estek el és talán temetetlenül vagy sietősen elföldelt sírokban nyugsznak valahol.” A szemtanúi állítása szerint az élők őszinte és bensőséges egységben, „elszánt céltudatosság”-gal

küzdenek az oroszok ellen: magatartásuk, amely a Musa Daghi törzsi készültségre emlékeztet, morális blokád alá vonta a betolakodókat. „A megvetésnek, a morális izolációnak, az erkölcsi zárlatnak olyan gyűrűje veszi körül az oroszokat, amellyel a fegyverek nem tudnak megküzdeni” (november 15.). Az erkölcsi ellenállás első arcvonalbeli helyzetjelentése után a krónikás ismét az európai alkotók megmozdulásaira figyel. A szellemi fronton az írók után a filozófusok is megszólalnak. Ezúttal a spanyol Madariaga faggatta nyílt levélben a világ lelkiismeretét arról, hogy miért felel a történetekre az Egyesült Nemzetek Szervezete ilyen vontatottan. A számonkérésre a címzett még nem, a keleti blokk azonban a maga módján már válaszolt: Eisler propaganda-főnök a kelet-berlini ifjúsági gyűlésen a forradalom előtti magyar életszínvonalra vonatkozóan kitérően nyilatkozott, s azt mondta, hogy az ott élők „túl sok nyugati újságot olvastak”, a szovjet bevonulással pedig a kommunista szféra megmutatta, vele nem packázhat büntetlenül senki, mert megvannak az eszközei – fegyverei és atombombái – érdekeinek védelmére (november 16.). Tito hallgatása e tekintetben még beszédesebb. A magyar szabadságharcot „jogos”-nak és „szükséges”-nek ítéelő beszédében nem mondta, mert „nem mondhatta ki”, hogy nem egy rendszer – a sztálinizmus –, hanem az Eszme bukott meg. „Budapesten e napokban a szabadsághősökkel egy időben eltemettek egy fantomot. Ez a fantom a kommunizmus.” A szélsőséges, keleti blokkban elterjesztett moszkvai típus mellett a szelídebb változatokat: a „nyugati kávéházi”-t, az „espresso-kommunizmus”-t, a „szalon-kommunizmus”-t és „a jóhiszemű emberek utópista kommunizmusá”-t is átértékeli a világ. S aki figyel, láthatja: a magyarok által kezdeményezett perben az Eszmét vonták a vádlottak padjára, „amelynek lényege, hogy tartósan csak fegyverrel és terrorral alkalmazható, mert hiányzik belőle minden emberi ösztönzés” (november 17.). A magyarok pusztulásáról most már nemcsak szemtanúi híradás, hanem az a külföldi híradó moziban levetített dokumentumfilm is beszámol, amely a mosonmagyaróvári mézszárlás áldozatainak megrendítő temetését rögzítette. „Fejkendős öreg és fiatal asszonyok, fedetlen fejű férfiak állanak a késő ős csapzott, hervadt temetőkeri fasorának lombozata alatt. Az idő

esős, a frissen ásott sírok földje agyagos, sáros. Papok hajolnak a koporsók fölé, beszentelik a halottakat. A nép hallgat. [...] A képen sovány, beesett arcokat, karikás szemeket látni. A ruházat viseltes. A magyar nép áll itt, a világ és a koporsók előtt.” Az első mozgókép, amely átjutott a vasfüggönyön, megdőböntő, mert szótlanként a szereplők. Csendes részvételükben sors és tapasztalat keserősége ötvöződik. Egy nép, amit semmibe vettek és semmivé tettek, amit kifosztottak javaiból és fiaiból, a megnyitott testű szülőföldre tekint. Nem hitt és nem bízott abban, hogy a „Szabadság kísértete” Poznan után szerét ejti a látogatásnak, hiszen annyi csalódásban volt már része eddig is. „Hazudott a politikus, amikor a pillanat jelmezében, valamely hordó tetejéről szabadságot és kenyeret ígért. *Hazudtak az írók* [kiemelés tőlem – K. M.], amikor évtizeden át minden rigmusban énekelték a fülebe, hogy valamilyen csodálatos új világ van keletkezőben. Hazudtak az ő sorából való megtévedt vagy politikai ugorkafára felkapaszkodott sorstársai, amikor a szemináriumban, a kultúrkörben, az ideget, eszméletet sorvasztó propaganda minden eszközzel segítettek pépessé örölni lelkében a hitet, hogy ez a nyomorúság és szerencsétlenség lehet még másként is.” Hiteltelen lett körülötte a világ, tudta, hogy sorsa alakításában csak magára számíthat, ezért „az élők [...] és a holtak akaratával” ismét birtokba vette az országot, újra elfoglalta ezeréves hazáját (november 18.). A krónikás két nap múlva hajdani, önként választott, második európai otthona színhelyéről, a nápolyi őrállomás biztosabb látványt nyújtó kilátópontjáról jelentkezik. Nem a hírhozók közléseit, hanem szemtanúvá válva saját, világban szerzett tapasztalatát mondja el abból a városból, amely több szállal kötődik a magyar sorshoz – Lajos király itt válaszolt a magyarság becsületét ért sérelemre, András herceg, „a nápolyi Johanna férje” földi maradványait a dóm rejti. „Kevés város van Európában, ahol a jelenkori történelem egyik legnagyobb tragédiája, a magyarság ellen elkövetett merénylet és árulás, olyan közvetlenül, olyan emberi megrendüléssel kap választ, mint ebben a különös, szenvedélyes városban, a mediterráneum partszegélyének e szépséges és nyugtalan őrhelyén.” Nápolyban, amely számára mindig is a Föld köldöke volt, a kezdetre fókuszál. Perspektívája azonban

már nem a régi: az értékcsuszamlást szenvedett világban, már nem a múlt, az „ulyssesi küszöb”, hanem a jelen, az új kezdet lehetősége érdekli. Ebből a szemszögből pedig joggal mondhatja, hogy „itt végződik Európa”, s jelentheti ki meggyőződéssel, mintegy profetikusan, hogy nem Berlin, London vagy Párizs az új középpont, hanem Budapest. „Európa – az igazi – Budapesten van, ahol az emberek véreznek, halnak, a házak füstölnek, vagy fűtetlen szobákban éhezõ emberek élnek, mert helytállottak Európáért.” A tartalomvesztett földrajzi helyett lényegi-morális kezdetet lelve meg egyszerre a világ hitelesítõ hangját fûrkészi. Amire az „írók”, a „költõk”, a „mûvelt proféták” szinte azonnal reagáltak, az itt, Nápolyban a Szent Brigitta utcai templomban különös értelmet kap. Egy hangszóróval felszerelt autó kiáltja városzerte: „Ungheria, Ungheria!”, s az olaszok „rekedten” és féltõn ismétlik a szót utána. A templom elõtt, egy magyar színéssel letakart asztal körül emberek tolonganak, hogy aláírják a kihelyezett ívet. Bent pedig a pap, „sápadtan”, ég felé emelt kézzel áll az oltár elõtt, áldozati szertartást mutat be. Az ország nevét és még egy szót kiált: „Mortificatione!” Az emberek térdepelnek, „sokan sírnak”, mert megértették, hogy „nincs megváltás önfeláldozás nélkül” (november 20.). Rómában a lapok az Egyesült Nemzetek fõtitkárának egyiptomi útjáról és Togliatti nyilatkozatáról írnak, aki „helyeselte” a magyarok követeléseit, ugyanakkor „érthetõnek találta”, hogy a szovjetek a fegyveres megszállás mellett döntöttek, hiszen „a rendet – szerinte – másként nem lehet ott helyreállítani”. Mélyen az emberek lelkében, kevésbé hangosan egy másik meggyõzõdést érleltek az események. Itáliában, „abban a nyugati országban, ahol leghatalmasabb a kommunista párt”, s „ahol a magyart nemcsak tisztelik, hanem [...] családi õszinteséggel szeretik”, az emberek megértették, hogy az emberszabású kommunizmus terve végleg megbukott. „Egy nép mélyen megértette e napokban, hogy nem lehet büntetlenül meggyilkolni azt, akit szeretünk” (november 21.). Egy olasz író alakja villan elõ, aki újságkivágásokat mutogat beszélgetõtársának, a krónikásnak, s elmondja, hogy egyre több a manifesztum, hiszen a franciák és az olaszok után csakhamar a svájciak és az angolok is élni fognak a szabadság adta lehetőségekkel.

„Látta a *Figaró*-ban Mauriac nyílt levelét, amellyel a magyar írók segélykönyörgésére¹⁵⁰ felelt? Szép írás”. A magyar tragédia azonban azt bizonyítja, hogy hiába adta közre száz olasz kommunista már október 29-én vagy egy héttel később néhány olasz író – többek között Moravia és Silone – kiáltványát a magyar forradalom jogosságáról, hasztalan lépett ki Salvatore Quasimodo a Béke Világtanácsból: a szavak nem hoztak tetteket. Az írástudó felismerte, hogy manifesztumok helyett „szellemi éhségstrájkot” kell kezdeni, s akkor talán – a nyugati kultúra tetszhalála láttán – a felelős nagyhatalmak megteszik a megfelelő lépéseket. „Ez a nyugati szellemiség – mondja – soha nem biztatta lázadásra, fegyveres felkelésre a rab népeket. De az igaz, hogy minden nyelven és minden műfajban, évtizeden, sőt évtizedeken át biztosította a világ elnyomott népeit, hogy van nyugati műveltség és keresztény szolidaritás. Most itt a pillanat, amikor bizonyítani kell. [...] A nyugati szellem kezdjen sztrájkot” (november 22.). A „felháborodás” és a „részvét” még nem igazi „ocsúdás”, csak „indulat”, a hirtelen támadt szerencsétlenségre adott ösztönös válasz – folytatja a diplomata ott, ahol az író elhagyta. „Régebben azt mondtuk, Róma egyike Európában a jó kilátóhelyeknek, mert dombokra épült [...] Ez igaz is. Róma elég messze van a vasfüggönytől, hogy a szemlélőnek itt távlata legyen az eseményekhez. És nincs olyan közel, hogy megzavarja a szemlélőt a közvetlen benyomások tömege.” Talán épp ezért látogatott ide a krónikás... Mindenesetre a beszélgetés meggyőzi arról, hogy a felelős pozícióban lévő ember tisztán látja, „hogyan a magyar ügy létkérdés Európa számára”, ezért nem érdektelen az ázsiai népek maga-

¹⁵⁰ Hály Gyula, az Írószövetség elnöke 1956. november 4-én, a második szovjet intervenció napján, Tildy jóváhagyásával olvasta fel a rádióban magyarul – illetve segítői egyéb világnyelveken – az alábbi szöveget: „*Figyelem! Figyelem! Figyelem! Kedves hallgatónk! A Magyar Írók Szövetségének felhívását hallják: Itt a Magyar Írók Szövetsége! – A világ minden tróójához, tudósához, minden írószövetségéhez, akadémiájához, tudományos egyesületéhez, a szellemi élet vezetőihez fordulunk segítségért. Kevés az idő! A tényeket ismeritek, nem kell ismertetni. Segítsetek Magyarországon! Segítsetek a magyar népen! Segítsetek a magyar írókon, tudósokon, munkásokon, parasztokon, értelmiségi dolgozókon! Segítsetek! Segítsetek! Segítsetek!*” (HÁLY Gyula: *Született 1900-ban*. Bp., 1990. 412.)

tartása és a szovjet belső helyzet alakulása a kommunista diktatúra szempontjából. Ha ugyanis a megerősödött státusú hadsereg nem akar új diktátort – ez a szovjet belügy „gyenge pontja” –, akkor az ideológiai válság keletkezését a hívő, s most krokodilkönnyeket hullató kommunisták sem tudják megállítani. „A feladat ez: túl kell élni. [...] Aztán mindent el kell követni, hogy azok, akik meghátráltak a világban a magyar kérdés elől, kényszerüljenek cselekedni.” A magyarság fennmaradása pedig szükségszerű – legalábbis a logika erre enged következtetni –, hiszen ez a kis nép „a század nagy perében minden következménnyel vállalta a tanú szerepét” az európai értékek oldalán (november 23.). A magyar határról érkező pap fagyoskodásról, éhezéssel és a tartalékok hiányáról panaszkodik. „Lelki vigaszt csak eleven embereknek lehet nyújtani” – mondja, s a magyaroknak most nem spirituális, hanem valódi táplálékra van szüksége. Ahhoz, hogy túléljék ezt a „tatárdúlás”-ra emlékeztető megpróbáltatást, a segélyszállítmányok célba érkezését kell biztosítani. Az európai értelmiség „lelkiismereti válsága” nyavalygásnak tűnik e valóságos testi kínok mellett, amit a többség a jövő reményében nagy erővel igyekszik átvészelni. Utolsó mondataival mintegy búcsú(s)zóra – „Szakszerűen kell cselekedni. Túl kell élni.” – Európa és a magyarság létét egyaránt megszenteli (november 24.).

A krónikás napi híreibe legtöbbször beleszótta saját emlékeit¹⁵¹, hitét és vágyát az események kapcsán. Az utolsó alkalommal előlép a rejtettségből, és saját hangon folytatja szomorú, ugyanakkor lélekemelő feladatát. „Minthogy az emberek e napokban nem tudtak válaszolni, Istennel beszéltem. Ezt mondtam neki: »Mindenható Isten, irgalmazz nekik és könyörülj rajtuk.«” A római Szent Péter-bazilika csendjében, mivel a történetek végső értelmét keresi, szótlánul fúrja tekintetét Michelangelo *Pietà*-jára.

¹⁵¹ A november 24-i kommentárban ezt írja: „De ne feledjük el, hogy az ostrom idején, tizenkét évvel ezelőtt, Budapest és a vidék népe közel három hónapon át súlyosabb körülmények között élt és túlélte e hónapokat. Akkor nem volt a budapesti házakban víz, nem volt villamosság, sem gáz, és éjjel, nappal bombázták a várost. Igaz, hogy az ostromra akkor felkészült Budapest, mindenki tárolt valamelyes élelmet.”

nak kompozíciójába. A reggeli megvilágításban a női arc páratlan lelkierőre valló komolyságát és indulatmentességét csodálja. „Van egy foka a fájdalomnak, amikor az emberi öntudat kikapcsol [...] ezt a pillanatot mintázta meg” az alkotó, s ettől a „néma kőarc”-tól kap magyarázatot, útmutatást, és egyben megnyugvást a felkavart szemlélő. Megérti, hogy a női tekintetben nem mások számonkérése és felelősségre vonása, s legfőképpen nem az isteni gondviselés tagadása, hanem irgalom tükröződik. Emberpróbáló helyzet legfőbb gyógyírja ez: „nem a sopánkodó, lelkendező szeretet, hanem a szakszerű, gyakorló, szívós irgalom”. Saját bevallása szerint életében először ekkor, immár megvilágosodott értelemmel, „szó szerint” mondta el a Miatyánkot, különös nyomatékkal azt a mondatát, amit eddig, valahányszor elhagyni kényszerült az otthonát, mindig keserű szájjal és indulatosan ismételt. Végre megnyugodott, s a Hiszekeggyel folytatta, amit személyes vallomással toldott meg: „Hiszek Egy-Istenben, a világ Teremtőjében. De nem hiszek többé abban, hogy mindazért, ami történik a világban, a felelősséget át lehet hárítani az isteni gondviselésre. Én vagyok a felelős, én, te, ő”. Megértette, hogy az elmúlt napok csapkodó vádaskodásai mögött mintegy halványan és szótlanul egy másik Mária-arc is felderengett: a „figyelmes és közömbös”, mégis nagyon szenvedő Hungáriáé. „Megértettem, hogy a felelőség a miénk. Nem lehet többé elbújni kérdéseinkkel az isteni Gondviselés mögé. Napról napra, óráról órára cselekedni kell, személyesen. Adni, segíteni, erősíteni, tanítani, rejteni, vigyázni, éjjel és nappal. Túlélni. És aztán azok, akik túlélnek, mondják el a Miatyánkot. Mondják ki, minden következménnyel ezt a mondatot: »Es bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek«”.

A napi kommentárok két ponton, az olasz városképek, valamint a szűkebb, magyar és a tágabb, európai otthon kényszerű elhagyásához fűződő gondolatok tekintetében korábbi, a 40-es évek végi, 50-es évek eleji naplókából jól dokumentálható előzményekre mutatnak. Az 1956-os magyar forradalom hatására a krónikás-író Márai személyes és ezzel együtt európai identitása – a hitvallás szintjén bizonyosan – megerősödött. Ezt követően, az 1956. december 2-án elhangzott *Vasárnapi krónika* tanúsága szerint, a

magyar írókról alkotott kemény ítéletét is felülvizsgálta. Perdöntő gondolatát csak nehezen mondta ki, s mintegy megkésve küldte egy hazatérő menekült után: „»Mondd meg a magyar íróknak, hogy ők győztek. Ezt is jobban tudják, ők, az otthoniak, de azért csak mondd meg nekik. Olyan különösen és titokzatosan győztek, mint talán még soha szellemi erő az emberi történelemben.« Ezt akartam mondani, de a menekült már kívül volt az ajtón.” Elismeri, hogy a hazai írástudók egy csoportjának, azoknak, akik „lelkük erejével megszólaltatták október 23-át”, nagy szerepük van abban, hogy egyrészt az emberek „sokkal tudatosabban mozognak, cselekszenek, mint a múltban”, másrészt a magyarság „titokzatos központtá” változott. A jövőben az ő feladatuk lesz, hogy beszámoljanak a történeletről, és ne engedjék, hogy a keleti és nyugati világban egyaránt csalódott nemzet „lelki semlegesség”-be húzódjon: „az írók egy napon, ha megszólalnak, kénytelenek lesznek megértetni a magyarsággal, hogy nem lehet érzelmileg, sem magatartással elszakadni a világtól. Akkor sem, ha a világ olyan, amilyen. [...] Meg kell menteni egy szabadságharc eredményeit és ugyanakkor meg kell menteni a magyarságot önmaga és világ számára”. Az íróknak, a múltbéli rövid hallgatás után, ismét szövegezőkké, nevelőkké és lelki gyógyítókká kell válniuk, hiszen ők, akik egy nemzetet vezettek „a szabadság felé”, mondhatják csak meg, „hogyan kell élni [...] a szabadsággal”.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányírást megelőző többirányú kutatás – mind a Márai emigrációja előtti, Európa válságára, illetve annak megoldására vonatkozó primer és szekunder anyag megismerése, mind az emigrációt követő, a megváltozott szituációban sajátos írói alkalmazkodási lehetőséget jelentő rádiós publicisztika feltárása – során körvonalazódott a későbbi módszertani probléma: hogyan lehet nagyszámú, bizonyos tekintetben ismeretlen anyagot adekvát módon ismertetni? Elsőrendű megoldás az összetartó, egy csomópontba, azaz Márai emigrációs ön- és individuumszemléletének irányába mutató gondolati szálak összegyűjtése volt. Ettől nehezebb feladatnak bizonyult, s darabosabb eljárást vont maga után a kevésbé, vagy egyáltalán nem kutatott, korabeli nyomtatásban megjelent vagy kéziratban maradt írások plasztikus ismertetése. A citátumok sűrű használata különösen az *Újság*, a *Pesti Hírlap*, s nem utolsósorban a rádiós anyag vonatkozásában egyetlen lehetőségként jött szóba.

Az anyaggyűjtés igazolta, hogy az Európa válságát hirdető filozófusok – a tárgyalt Nietzsche, Spengler, Ortega és Benda mellett jelentős Huizinga hatása, aki legalább olyan erővel fáradozott Hollandia szellemi értékeinek tudatosításán, mint Márai a Magyarországein – az 1930-as évek elejétől erőteljesen befolyásolták a fiatal írógeneráció, köztük Márai indulását, tájékozódását és világszemléletét. Az esszéíró nemzedék tagjai mintegy *szemtanúkká* válva a leletmentés szándékával indulnak európai és hazai „őrzőjáratra”, a térképoltvasó vándor alaposságával szemlézik és mentik az egyedülálló értékeket, mert a lehangoló tapasztalatok ellenére is hisznek a megmaradásban. A horizontális és ver-

tikális őrjárataik során az európaival összenőtt magyar sors jövőbeli esélyeit, az író felelősségét latolgatják. A Szabó Zoltán által meghirdetett, ám mindannyiuk által vállalt *szellemi honvédelem* felelősségteljes feladatával azonban európai írók elvárásaihoz is igazodnak. A Szellemi Együttműködés Tanácsa – tagjai között Thomas Mann-nal, Paul Valéryvel, Duhamellel – ugyanazt a humanista kiállást hangsúlyozza, amit a hazai írók, többek között az 1936-os budapesti gyűlés kapcsán gondolatait papírra vető Márai is vall.

Magyarság és európaiság közös sorsának, egyszersmind küldetéstudatának hite és reménye a tradicionális kapcsolat mellett az őrjárat irodalom jellegzetes sztereotípiáit, a végvár, az élő épület, emberi szervezet – a kultúra vonatkozásában Nietzsche-től eredeztethető – motívumát rója a korszak két legjelentősebb esszéjébe: Németh László *Európaiság és magyarság* (1935), valamint Márai Sándor *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* (1942) című írásába.

Az önkéntes száműzetés körülményeit, az írói kánon formálódását/alakulását vizsgálva figyelemre méltó adaléknak bizonyult a *Röpirat* mellett – amelynek negatív fogadtatását Fried István alaposan ismertette – az *Eupalinos, vagy az újjáépítésről* (1947) drámai dialógusának vészjóslóan egyhangú ítélete/megítélése, hiszen a bendai alapprobléma Valéry ötletétől átszellemített, ironikusra hangszerelt megoldása az alkotó ember ellehetetlenülését körvonalazza/vonja maga után.

A publicisztika hangzó formáját Márai a Magyar Rádió stúdiójában, Németh László, majd Cs. Szabó László szerkesztősége idején gyakorolhatta. Egyrészt az újfajta médium törvényeihez alkalmazkodva különféle műfajokban – városkép, portré, helyszíni közvetítés, kommentár, „csevegés” – próbálta ki tehetségét, másrészt a rádiókrónikással szemben támasztott, Cs. Szabó által kifejtett és az emigráció után kamatoztatott követelményeket is tudatába véste. (Amíg azonban a korai felolvasások folyóiratok hasábjain is megjelentek, az emigrációs időszakban – a jelenlegi ismeretek szerint csak 1952-ben követte ezt a gyakorlatot – nem jellemző a nyomtatott formában való közlés.)

Az országból, s egyúttal az anyanyelv éltető közegéből való kénytelen-kelletlen távozás után hamarosan bekapcsolódik az emigrációs újságírás pezsgő életébe. Az anyagi biztonság mellett a magyarokhoz magyar nyelven szólás lehetősége készítette döntő elhatározásra e tekintetben. A müncheni székhelyű *Látóhatár*-ral és Szabad Európa Rádióval az olaszországi emigrációból tartja a kapcsolatot. A kezdeti időszak lelkesedése az írott orgánium vonatkozásában szinte azonnal kilobban, de a rádiós tevékenységet illetően is mérséklődik. Amellett, hogy a *Pesti Hírlap* rovatcímét, a *Vasárnapi krónikát* a hangzó fórumon feleleveníti, s hetenként tartalommal tölti meg, szívesen vállalkozik – 1952 áprilisáig bizonyíthatóan – a *Szabadegyetem* műsorának szerkesztésére. Ez elsősorban olyan magyar szellemi előadók toborzását jelenti, akik Olaszországban telepedtek le, s hiteles és korszerű mondanivalójuk van a hazai hallgatók számára. Márai saját, négyszer tizenöt perces előadás-sorozatában a magyar és világ-irodalom szunnyadó kapcsolatának okait vizsgálja.

Talán a még biztosabb anyagi források, talán egy esetlegesen kirobbanó harmadik világháború veszélye miatt valamivel több mint háromévi nápolyi tartózkodás után vállalja a továbbhajózást Amerikába. Úgy gondolja, nyilván a fennen hirdetett szabadság-eszme realizálásában/realizálhatóságában bízva, hogy az Újvilág méltó folytatója a szellemi Európának.

Márai emigrációs helyzet tudatát tekintve az 1930-as évek hitvallásában gyökerező bizalomteljes hang és tónus a meghatározó. A fénylő katedrális háló, amely a sötétülő Európában annak idején biztos tájékozódási pontot jelentett, az 1950-es évek felolvasásaiban a tradicionálisan kontinentális szellemiséget sugárzó városok és alkotó emberek portréiban szövődik újra. A valódi otthon elhagyása/átértékelése, valamint a vándorlás és a spirituális honfoglalás(ok) rögzítése egyaránt ezt támasztja alá. A pozitív példaként mintegy a saját szellemi múzeumának talapzataira állított politikus-, tudós-, író- (továbbá a terjedelem miatt kihagyott filozófus-, muzsikus- és festő-) -képmásokon ugyanakkor áttetszik az önportréját¹ készítő M. S. mester alakja is.

¹ Erre a jelenségre Fried István is felfigyelt. Vö. FRIED István: „*Ne az író történjen meg, hanem a műve*”. Bp., 2002. 197.

Az 1956-os magyar forradalmat követő világpolitikai események arról győzik meg az írókat, hogy tévedett, amikor hitt, vagy legalábbis reménykedett az amerikai propaganda által hirdetett eszme valóra válásában. Csalódását nem enyhítette az sem, hogy a szellemi alkotók a maguk módján ellenállást tanúsítottak, hiszen a hathatós és valós segítség időhúzás, valamint a be nem avatkozási szándék miatt elmaradt. Márai ekkor felülvizsgálja korábbi álláspontját, s elismeri a hazai írók szerepét a forradalom kirobbanásában és az új „titokzatos központ” létrehozásában.

A következtetések alapján bizonyos, hogy az emigrációban elhangzott, eddig ismeretlen előadások különös patinát vonnak az életműre, hiszen lezárják azt a több mint két évtizedre visszanyúló, egy teljes írógenerációt foglalkoztató problémakört, amit egykor Julien Benda fogalmazott meg. A krónikás válaszolt: író és politika viszonya nem reláció, hanem morális vállalás kérdése. Elhagyni lehet egy népet, de magára hagyni nem. Főleg nem akkor, amikor az szükségét és elnyomást szenved.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ACZÉL Tamás–MÉRAY Tibor: *Tisztító vihar. (Adalékok egy korszak történetéhez)*. München, 1978.

ABLONCZY László–A. SZABÓ Magda (szerk.): *Az „állj fel” torony árnyékában. (Magyarok francia földön)*. Veszprém, 2003.

ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet*. Bp., 1999.

BABITS Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Bp., 1978.

BAHTYIN, M. M.: *A beszéd és a valóság*. Bp., 1986.

BALOGH Tamás (szerk.): *Huizinga 1999*. Bp., 1999.

BALOGH Tamás (ford.): *Huizinga, a rejtőzködő*. Bp., 1999.

BALOGH Tamás–TÖRŐ Krisztina: *Huizinga magyar barátai*. Bp., 2002.

BARTH, Paul: *A sztoa filozófiája*. Bp., 1998.

BARTHES, Roland: *Világoskamra*. Bp., 2000.

BÉKÉS Csaba: *Európából Európába*. Bp., 2004.

BENDA, Julien: *Az írástudók árulása*. Bp., 1997.

Benvenuto Cellini mester élete és munkássága. Bp., 1968.

BERTHO LAVENIR, Catherine: *A demokrácia és a média a 20. században*. Debrecen, 2005.

Bevezetés a műfajismeretbe. Szerkesztette: BERNÁTH László. Budapest–Pécs, 2008.

BOLLA Kálmán (szerk.): *A szövegfeldolgozás gyakorlata*. Bp., 1998.

BOORSTIN, Daniel J.: *Keresők*. Bp., 2002.

BORBÁNDI Gyula: *Magyarok az Angolkertben*. Bp., 1989.

BORBÁNDI Gyula: *Nem éltünk hiába. (Az Új Látóhatár négy évtizede)*. Bp., 2000.

- CAMUS, Albert: *A lázadó ember*. Bp., 1999.
- CASTIGLIONE László: *Hellenisztikus művészet*. Bp., 1996.
- Celanói Tamás *életrajzai Szent Ferencről*. Újvidék–Szeged–Csíksomlyó, 1996.
- CZETTER Ibolya: *A stílus és a formák*. Szombathely, 1999.
- CS. SZABÓ László: *Doveri átkelés*. Bp., 1936.
- CS. SZABÓ László: *Erdélyben*. Bp., 1940.
- CS. SZABÓ László: *Fegyveres Európa*. Bp., 1940.
- CS. SZABÓ László: *Levelek a száműzetésből*. Bp., 1937.
- DUBY, Georges: *A katedrálisok kora. (Művészet és társadalom 980–1420)*. Bp., 1998.
- FISCHER, Ernst Peter: *Arisztotelész, Einstein és a többiek*. Bp., 1998.
- FOUCAULT, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Bp., 1998.
- FOUCAULT, Michel: *A fantasztikus könyvtár*. (Válogatta és fordította: Romhányi Török Gábor.) Bp., 1998.
- FOURET, François: *Egy illúzió múltja. (Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról)*. Bp., 2000.
- FRIED István: „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba”. Bp., 1998.
- FRIED István: „Ne az író történjen meg, hanem a műve”. Bp., 2002.
- FRYE, Nortrop: *A kritika anatómiája*. Bp., 1998.
- FURKÓ Zoltán: *Márai Sándor üzenete*. Bp., é. n.
- GADAMER, Hans Georg: *A szép aktualitása*. Bp., 1994.
- GILLET: *La vivante cathedrale*. Paris, 1936.
- GOETHE, Johann: *Önéletrajzi írások*. Bp., 1984.
- GOFF, Le: *Assisi Szent Ferenc*. Bp., 2002.
- GREZSA Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Bp., 1979.

- HAMVAS Béla: *A világválság*. Bp., 1983.
- HÁRSING László: *A filozófiai gondolkodás Thalésztól Gadamerig*. Miskolc, 2000.
- HÁY Gyula: *Született 1900-ban*. Bp., 1990.
- Herczeg Ferenc emlékezései*. Húvösvölgy. Bp., 1993.
- HOMEROSZ: *Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*. (Fordította: Devecseri Gábor.) Bp., 1960.
- HUIZINGA, Johan: *A holnap árnyékában. Korunk kulturális bajainak diagnózisa*. (Fordította: Garzuly Mária.) Bp., 1996.
- HUIZINGA, Johan: *A történelem formaváltozásai. Válogatott tanulmányok*. (Fordította: Radnóti Miklós.) Maecenas, 1997.
- KAKUSZI B. Péter: *Márai Sándor és Németország*. Pécs, 2001.
- KELEVÉZ Ágnes (szerk.): *Az európai öntudat írói*. Bp., 1999.
- KENYERES Z.–GINTLI T. (szerk.): *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*. Bp., 2002.
- KENYERES Zoltán (vál.): *Esszépanoráma 1900–1944*. Bp., 1978.
- KERÉNYI Károly: *Görög mitológia*. Bp., 1977.
- KERÉNYI Károly: *Halhatatlanság és Apollón-vallás*. Bp., 1984.
- KIERKEGAARD, Sören: *Szerzői tevékenységemről*. Debrecen, 2000.
- KIRKEGAARD, Sören: *Sören Kierkegaard írásaiból*. Bp., 1982.
- KIERKEGAARD, Sören: *Filozófiai morzsák*. Bp., 1997.
- KÓKAY Gy.–BUZINKAY G.–MURÁNYI G.: *A magyar sajtó története*. Bp., 2001.
- KOSZTOLÁNYI Dezső: *Bölcsőtől a koporsóig*. (Szerk.: Réz Pál.) Bp., 2002.
- KOSZTOLÁNYI Dezső: *Nyelv és lélek*. (Válogatta és sajtó alá rendezte: Réz Pál.) Bp.–Újvidék, 1990.
- KRUL, Wessel: *Egy korszerűtlen történész. Johan Huizinga élete és művei*. (Fordította: Balogh Tamás.) Bp., 2003.

- LEEUW, G. van der: *A vallás fenomenológiája*. Bp., 2001.
- LEIBNIZ: *Válogatott filozófiai írásai*. Bp., 1986.
- LONG, A. A.: *Hellenisztikus filozófia*. Bp., 1998.
- LŐRINCZY Huba: *Búcsú egy kultúrától*. Szombathely, 1998.
- LŐRINCZY Huba: *Az emigráció jegyében*. Szombathely, 2005.
- MÁDL Antal: *Thomas Mann ember- és világhépe*. Bp., 1999.
- MALRAUX, André: *Az obszidián fej*. Bp., 1976.
- MÉHES László (szerk.): *Márai beszél – interjúk, nyilatkozatok*. Miskolc, 2004.
- MÁRAI Sándor: *Ajándék a végzettől. A Felvidék és Erdély visszacsatolása*. (Szerk.: Székely Ádám.) Bp., 2004.
- MÁRAI Sándor: *A kassai őrjárat*. Bp., 1999.
- MÁRAI Sándor: *A négy évszak*. Bp., 2000.
- MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1949*. Toronto, 1999.
- MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto, 2001.
- MÁRAI Sándor: *Béke Ithakában*. Bp., 1991.
- MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Bp., 1990.
- MÁRAI Sándor: *Föld, föld*. Bp., 2002.
- MÁRAI Sándor: *Ihlet és nemzedék*. Bp., 1993.
- MÁRAI Sándor: *Írók, költők, irodalom*. Bp., 2002.
- MÁRAI Sándor: *Jelvény és jelentés. Utóhang. Sereghajtók*. Bp., 1996.
- MÁRAI Sándor: *Napló 1943–1944*. Bp., 1990.
- MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Bp., 1990.
- MÁRAI Sándor: *Napnyugati őrjárat*. Bp., 1936.
- MÁRAI Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Pozsony, 1993.
- MÁRAI Sándor: *Tájak, városok, emberek*. Bp., 2002.
- MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1945*. Bp., 2006.
- MÁRAI Sándor: *Vasárnapi krónika*. Bp., 1994.
- MARKÓ László (szerk.): *A film enciklopédiája*. Bp., 1995.
- McQUAIL, Denis: *A tömegkommunikáció elmélete*. Bp., 2003.
- MÉSZÁROS Tibor: *Márai Sándor bibliográfia*. Bp., 2003.

MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. Bp., 1989.
MOLNÁR Ferenc: *Pesti napló*. Bp., 1993.
MOLNÁR Ferenc: *Szülőfalum, Pest*. Bp., 1962.
Műalkotás – esztétikum – közönség az antikvitásban. (Szerk.: Havas László.) Debrecen, 1988.

Németh László élete levelekben. I–III. kötet. Bp., 2000.
NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. I. kötet. Bp., 1992.

NÉMETH László: *Európai utas*. Bp., 1973.

NÉMETH László: *Galilei. (A dráma pere 1953–1956)*. Debrecen, 1994.

NIETZSCHE: *A hatalom akarása*. Bp., 2002.

NIETZSCHE: *A vándor és árnyéka*. Bp., 1990.

NOWELL–SMITH: *Új Oxford filmenciklopédia*. Bp., 2004.

N. SZABÓ József: *Magyar kultúra – egyetemes kultúra. (Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948)*. Bp., 1998.

ORTEGA Y GASSET, Jose: *A tömegek lázadása*. Bp., 1938.

ORTEGA Y GASSET, Jose: *Don Quijote nyomában*. Atlantisz, h. n., é. n.

ORTEGA Y GASSET, Jose: *Hajótöröttek könyve*. Bp., 2001.

ORTEGA Y GASSET, Jose: *Két történelmi esszé*. Bp., 1983.

ORTEGA Y GASSET, Jose: *Korunk feladata*. Bp., 1944.

OTTLIK Géza: *Iskola a határon*. Bp., 1959.

OVIDIUS: *Átváltozások*. Bp., 1982.

PERECZ László: *Hívószavak*. Bp., 1999.

POSZLER György: *Eszmék – Eszmények – Nosztalgiaék*. Bp., 1989.

RÉVÉSZ Béla: *Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában*. Szeged, 1996.

ROBBINS, Keith: *Churchill*. Bp., 1997.

RORTY, Richard: *Esetlegesség, ironia, szolidaritás*. Pécs, 1994.

ROTZETTER, A.–VAN DIJK, W. C.–MATURA, T.: *Assissi Szent Ferenc*. Bp., 1995.

SALAMON István (szerk.): *Az étheren át. (Írók a Magyar Rádió műhelyében)*. Bp., 2002.

SONTAG, Susan: *A fényképezésről*. Bp., 1999.

SPENGLER, Oswald: *A nyugat alkonya*. Bp., 1995.

SPENGLER, Oswald: *Ember és gép*. Bp., 1932.

STANDEISKY Éva (szerk.): *Írók lázadása*. Bp., 1990.

STEIGER Kornél (szerk.): *Delphoi jóslatok*. Bp., 1992.

STEIGER Kornél: *A lappangó örökség*. Bp., 1999.

STENDHAL: *Séták Itáliában*. Bp., 1961.

STRABON: *Geographika*. Bp., 1977.

SZABÓ Zoltán: *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Corvina, 1998.

SZABÓ Zoltán: *Szellemi honvédelem*. Bp., 1989.

SZABÓ Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Bp., 1999.

SZATHMÁRY István (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat*. Bp., 1998.

SZEGHALMI Elemér: *Keresztény küzdelmek és megtorpanások 1945–1956*. Bp., 2000.

SZIGETI Jenő (közéleti): *Palackposta Márai Sándortól*. Miskolc, 2001.

Szöbeliség és írásbeliség. (A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig). Szerk.: Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor. Bp., 1998.

Sztoikus etikai antológia. (Válogatta: Steiger Kornél.) Bp., 1983.

TALLÁR Ferenc: *A szabadság és az európai tradíció*. Bp., 1999.

TAMÁSI Áron: *Szülőföldem*. Bp., 1939.

TAMÁSI Áron: *Szellemi őrség*. Bp., 2001.

TARDOS Tibor: *A tengervíz sós*. Dunaújváros, 1994.

THASSY Jenő: *Botcsinálta amerikai*. Bp., 2000.

THOMKA Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái*. Bp., 1999.

THOMKA Beáta (szerk.): *A történelem poétikája*. Bp., 2000.

- THOMKA Beáta: *Beszél egy hang*. Bp., 2001.
- TÓBIÁS Áron: *Fellegvár. (A Magyar Rádió regénye, Emberek-Történetek-Dokumentumok 1925-1945)*. Bp., 2003.
- TODD, O.: *Albert Camus élete*. 2. kötet. Bp., 2003.
- TOLCSVAI NAGY Gábor: „*Nem találunk szavakat*” (*Nyelvértelmezések a mai magyar prózában*). Pozsony, 1999.
- UNAMUNO, Miguel: *Don Quijote és Sancho Panza élete*. Bp., 1998.
- UNGVÁRI Tamás: *A modern irodalom választútjain*. Bp., 1984.
- VALÉRY, Paul: *Két párbeszéd*. Bp., 1973.
- VALÉRY, Paul: *Változatok*. Bp., 1934.
- VANYÓ László: „*Legyetek tökéletesek...*” (*Tanulmányok a keresztény aszkézis történetéhez a szerzetesség kialakulásáig*). Bp., [1991.]
- VANYÓ László: *Az ókeresztény művészet szimbólumai*. Bp., 1988.

FÜGGELÉK

A hivatkozott előadások adatai

	<i>ELHANGZÁS IDEJE</i>	<i>PROGRAM CÍME</i>	<i>LELŐHELY</i>	<i>MEGJEJYZÉS</i>
1.	1951. október 7.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 54.	
2.	1951. november 18.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	Letét, kéziratári jelzet nélkül
3.	1951. december 24.	<i>„Karácsonyi levél”</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	
4.	1952. január 3.	<i>University of the Air</i>	OSZK SZER FM 3/11766 58.	A magyar irodalom a világirodalomban 1. előadás
5.	1952. január 10.	<i>University of the Air</i>	OSZK SZER FM 3/11766 58.	2. előadás (hangfelv.: Róma, 1951. nov. 29.)
6.	1952. január 17.	<i>University of the Air</i>	OSZK SZER FM 3/11766 58.	3. előadás
7.	1952. január 24., (26.)	<i>University of the Air</i>	OSZK SZER FM 3/11766 58.	4. előadás (2 példány, hangfelv.: 1951. dec. 13.)
8.	1952. február 22.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766 38.	<i>Római levél</i>
9.	1952. február 27.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766 38.	<i>Nápolyi levél</i>
10.	1952. március 14.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766 38.	<i>Római levél</i>

11.	1952. március 26.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766 38.	<i>Szicíliai levél</i>
12.	1952. április 16.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766 38.	<i>Római levél</i>
13.	1952. április 30.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766 38.	<i>Levél Assissiból</i>
14.	1952. április [27.]	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	<i>Könnyű Coriolánnak...</i>
15.	1952. június 1.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	Eisenhower-portré
16.	1952. június 8.	<i>Book of the Week</i>	OSZK SZER FM 3/11766 20.	Camus: A lázadó ember
17.	1952. június 11.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766 38.	<i>New York-i levél</i>
18.	1952. július [?]	<i>Diary of New York</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	
19.	1952. augusztus 10.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	Illyés Gyula portréja
20.	1952. szeptember [?]	<i>Book of the Week</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	Hemingway: <i>Az öreg halász és a tenger</i>

21.	1952. szeptember 21.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kéziratár Márai-hagyaték	Sztálin-portré
22.	1952. október 26.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kéziratár Márai-hagyaték	Tóth László-portré
23.	1952. november 5.	<i>Report of November 4.</i>	PIM Kéziratár Márai-hagyaték	Az amerikai elnökválasztásról
24.	1952. november 16.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kéziratár Márai-hagyaték	<i>Egy karácsonyi könyvét emlékei</i>
25.	1952. december 25.	<i>Christmas Talk</i>	PIM Kéziratár Márai-hagyaték	
26.	1952. december 28.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kéziratár Márai-hagyaték	
27.	1953. január 18.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kéziratár Márai-hagyaték	Eisenhower-portré
28.	1953. március 7.	<i>Book of the Week</i>	OSZK SZER FM 3/11766 20.	E. Johnson Dickens-életrajzról
29.	1953. március 28.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kéziratár Márai-hagyaték	Sztálin-portré
30.	1953. április 26.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kéziratár Márai-hagyaték	Einstein-portré

31.	1953. július 11.	<i>Book of the Week</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 20.	V. Cowles Churchill-életrajzáról
32.	1953. augusztus 16.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	Churchill-portré
33.	1953. ugusztus[7.] 23.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	„Hatalom”
34.	1953. október 18.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	Herczeg Ferenc-portré
35.	1953. november 8.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	
36.	1953. november 18.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 96.	
37.	1953. november 25.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 96.	Lindbergh: <i>Spirit of St. Louis</i> című könyvéről
38.	1954. január 27.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 96.	
39.	1954. január 31.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 125.	
40.	1954. április 11.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 125.	

41.	1954. április 14.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 96.	
42.	1954. május 2.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 125.	Jókai Mór: <i>A jövő század regénye</i>
43.	1954. május 16.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 125.	Vörösmarty Mihály: <i>Vén cigány</i>
44.	1954. július 4.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	
45.	1954. szeptember 8.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 96.	
46.	1954. október 28.	<i>Open Window</i>	OSZK SZER FM 3/11766 106.	<i>Hungarian Liberation</i> – Máraival készített interjú
47.	1954. december 12.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 125.	Bajcsy-Zsilinszky Endre portréja
48.	1955. április 10.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 125.	
49.	1955. május 8.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	Az osztrák államszerződés jelentőségéről
50.	1955. május 29.	<i>Sunday Talk</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	Einstein-portré

51.	1955. június 11.	<i>Letter from the West</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 96.	
52.	1955. július 24.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766. 197.	
53.	1955. augusztus 7.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	
54.	1955. szeptember 11.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	Thomas Mann-portré
55.	1955. szeptember 28.	<i>Diary of New York</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	
56.	1955. november 27.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	Jánossy Lajos portréja
57.	1956. február 15.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	Illyés Gyula portréja
58.	1956. március 4.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	Dosztojevszkij-portré
59.	1956. május 30.	<i>Diary of New York</i>	PIM Kézirattár Márai-hagyaték	
60.	1956. június 3.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	

61.	1956. október 22.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	
62.	1956. október 31.	<i>Diary of New York</i>	OSZK SZER FM 3/11766 196.	
63.	1956. november 4.	<i>Sunday Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 196. és OSzK Hangtár	2 előadás
64.	1956. november 8.	<i>Special Message by Sándor Marai</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 5:30)
65.	1956. november 9.	<i>Special Marai Message</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 6:00)
66.	1956. november 10.	<i>Special Marai Message</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 5:00)
67.	1956. november 11.	<i>Special Message by Márai Sándor</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 4:30)
68.	1956. november 12.	<i>Special Marai Message</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 4:30)
69.	1956. november 13.	<i>Special Marai Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 4:30)
70.	1956. november 14.	<i>Special Talk by Márai</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 4:30)

71.	1956. november 15.	<i>Special Talk by Sándor Márai</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 4:30)
72.	1956. november 16.	<i>Special Talk by Sándor Márai</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 4:30)
73.	1956. november 17.	<i>Special Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 5:00)
74.	1956. november 18.	<i>Special Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	
75.	1956. november 20.	<i>Special Márai Talk</i>	OSZK SZER FM 3 /11766 197.	(length: 9:30)
76.	1956. november 21.	<i>Special Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	
77.	1956. november 22.	<i>Special Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	
78.	1956. november 23.	<i>Special Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	
79.	1956. november 24.	<i>Special Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	
80.	1956. november 25.	<i>Special Márai Talk</i>	OSZK SZER FM 3/11766 197.	(length: 9:30)

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF
ATTILÁIG (1998)
14. *Derék Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*

18. *Gámgó Gábor*:
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor*:
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDEVÉGEN (2000)
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin*:
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs*:
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata)
23. *Nagy Gábor*:
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla*:
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit*:
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor*:
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete a daloktól a „szövegekig”*)
27. *Barta János*:
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I–II. (2003)
28. *Onder Csaba*:
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila*:
HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia*:
ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István*:
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő*:
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAIRO NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: *Görömbei András*

35. **NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)**
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. **„ET IN ARCADIA EGO” (2005)**
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska:*
ARS SCIENTIAE (2007)
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)
40. *Tóth Zsombor:*
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS (2007)
41. *Görömbei András:*
SÜTŐ ANDRÁS (2008)
42. *Penke Olga:*
MÚFAJI KÍSÉRLETEK BESSENYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN (2008)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

44. *Tasi Réka:*
POPULÁRIS PRÉDIKÁCIÓ – BAROKK RETORIKA (2008)

A könyv a Márai-irodalom kevéssé ismert területére kalauzolja el az olvasót. Az emigrációbeli publicisztikára fókuszálva annak a gondolatnak a megvilágítására törekszik, ami az első világháború után megerősödő, s az író szerint az 1950-es évek közepéig tartó krízishangulatra felel.

A Szabad Európa Rádió „vasárnapi krónikása” termékenyen ötvözi az évtized előtti „örjáratok” vándor-toposztát a Pesti Hírlap-beli publicista gyakorlatával, miközben tudatosan a „homéroszi műfaj” meglevenítésén fáradozik. Az állandó beszéd számára írói identitása és a közösségi integritás megerősítésére egyaránt alkalmat adott, hiszen az aktuális tények rögzítésén, a híradáson túl a lényegi kérdések nyilvános újragondolását tette lehetővé. A magyar kultúra külföldi elismerése, európai szervesülése, továbbá az általános emberi értékek szolgálata, a nemesebb célért való ellenállás, a szellemi szabadság, a közöny helyett a részvétel hajlama indította legtöbbször arra, hogy véleményét kifejtse. Vasárnapi jegyzeteinek legegényibb szölamát az a magyarságféltő és nemzetmegőrző szándék táplálja, ami a térképmetafora sajátos transzformációjában sűrűsödik emberi tartalommal. A két világháború közötti Európában felfénylő katedrálisháló az ötvenes évek elején kontinentális szellemiséget sugárzó városok és alkotó emberek portréiban szövődik olyan csillagtérképpé, amely a vándornak a bizonytalan világban utat mutat...

ISBN 978 963 473 127 6

3100,- Ft